This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

5½-730

Lc 38.963.

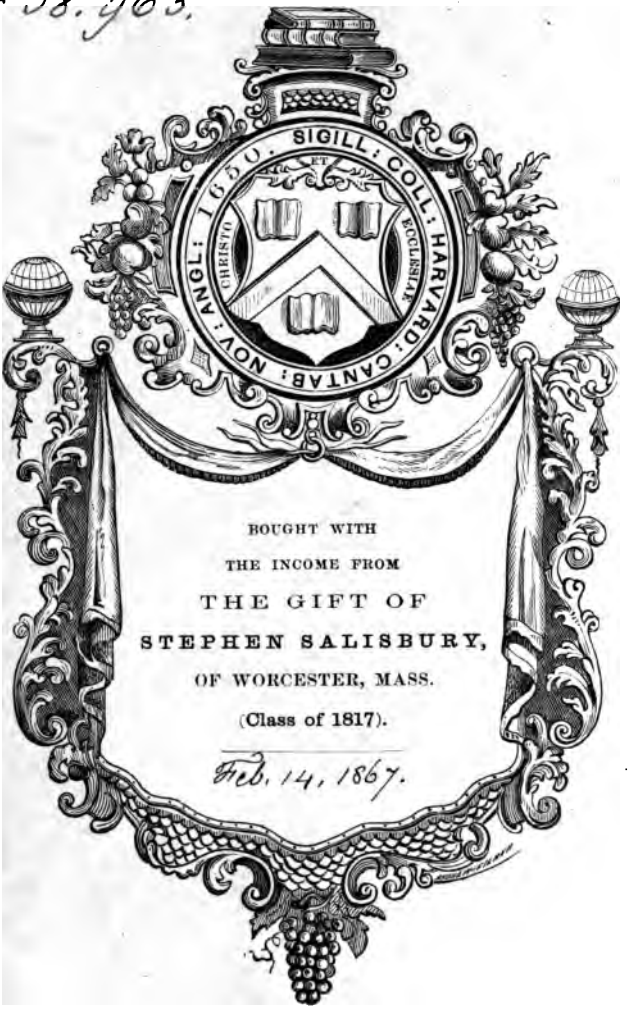

BOUGHT WITH
THE INCOME FROM
THE GIFT OF
STEPHEN SALISBURY,
OF WORCESTER, MASS.
(Class of 1817).

Feb. 14, 1867.

M. TULLI CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBRI QUINQUE.

EX HAUNIENSIBUS CODICUM REGII ET PITHOEANI
COLLATIONIBUS RECOGNOUIT

PAULUS HAGERUP TREGDER
ART. MAG.

HAUNIAE.

SUMPTUS FECIT C. A. REITZEL.

EX OFFICINA BLANCI LUNONIS.

MDCCCXLI.

C e 38. 963

UIRO CLARISSIMO

IOANNI NICOLAO MADVIGIO

PHILOS. DR. LITTERARUM LATINARUM IN UNIUERSITATE HAUNIENSI
PROFESSORI ORDINIS DANEBROGICI EQUITI.

MAGISTRO SEMPER COLENDO

CUIUS IN HOS QUOQUE CICERONIS LIBROS
MAGNA SUNT MERITA.

D. D.

EDITOR.

PRAEFATIO.

Quod in ueterum scriptorum operibus edendis magna cum utilitate fieri solet, ut exploratis codicum rationibus familiae eorum, quas dicimus, distinguantur et quasi stemmata proponantur, id in Tusculanis disputationibus haud scio an fieri nequeat. Nam etsi facile est discernere, quinam codices meliores sint, quinam deteriores, tamen quomodo alter ab altero pendeat, quique, ut ita dicam, patres sint ceterorum, ob eam causam definiri uix poterit, quod grauiores interpolationes aut lacunae, quae uocantur, in omnibus libris inueniuntur, minores autem corruptelae et apertiora glossemata modo in his, modo in illis; atque haud scio an nulla meliorum codicum scriptura inueniri possit, quam non ex deterioribus unus saltem tueatur. Etsi igitur mea sententia nullus ex codicibus pro archetypo haberi potest aut pro eo, qui aut solus aut simul cum aliis ab omni parte ceteris opponi debeat, tamen apparet, idque inter omnes, quotquot his annis in Tusculanis uersati sunt, constare iam arbitror, longe praestantissimos esse Regium Parisiensem, Gryphianum, Pithoeanum, Bernensem, Gudianum I, atque inter hos principatum deberi Regio. Huius codicis collationem primus Dauisius adhibuit ab Io. A. Fabricio ad se missam. Post Dauisium scripturas eius

commemorauit Buherius et proxime Orellius, in cuius usum codex denuo collatus est. Quam Orelli collationem et ipse et posteriores editores, Klotzius et Moserus, Dauisianae praeferentes in Tusculanis edendis altera illa neglecta secuti sunt, in nonnullis tamen rebus propter repugnantiam collationum dubii, quid in Regio extare crederent. Nec iniuria; nam, ut iam ante obseruatum est a Maduigio*), non satis accurate officio functus est collator Orelli; neque uero de Dauisi fide et diligentia dubitatio oriri debuit. Defendit enim Dauisium ea, qua usus est, collatio, quae ex Fabrici bibliotheca in bibliothecam Uniuersitatis Hauniensis transiit, eaque consentit paene semper cum altera collatione Hauniensi, quam a se factam Parisiis a. 1823 N. B. Krarup, uir doctissimus, insigni liberalitate mecum communicauit. Quas collationes denuo perscrutari quum non supervacaneum opus mihi uideretur, nequaquam me spes fefellit. Multa enim, quae a Dauisio recte posita erant, postea oblitterata repperi; incidi etiam in nonnulla ab illo neglecta. Collatio autem Dauisiana non a M. Gudio facta est, ut putauit Maduigius l. l.; nam, ut ex chirographis apparet, Gudius non nisi possessor fuit, ex eiusque bibliotheca in Fabricianam transiit liber teste ipso Fabricio (in prima pagina); sed alius nescio quis a. 1623, ut ipse ait, „menss. Maio et Iunio contulit codicem Parisiensem, in quo inerant Tusculanae et Cato Maior distincti uersiculis," cum editione Erasmi apud Seb. Gryphium (Lugdun. 1535), in qua insunt etiam libri tres de oratore. Uersiculorum illorum rationes exposuit Cl. Salmasius iis locis**), quos Dauisius

*) In praefat. edit. Catonis Maioris et Laeli (Hauniae 1835) p. VI not.

**) Gudium ea, quae ad Phaedr. I, 25 annotauit, ab eodem Dauisio transcripta, ex priore Salmasi loco hausisse patet.

quum ante collationem Gudianam a M. Gudio ascriptos uidisset, in sua editione repetiuit, eandemque στιχομετρίαν commemorauit etiam Krarupius, addiditque codicem, qui numero est 6332, forma quartana scriptum esse binasque in pagina columnas habere. Collator Gudianus initia uersuum accuratissime per quinque libros notauit, iique quales et quanti sint, quo facilius intelligatur, exemplum addam ex libri quinti §§ 59—60, unde etiam nonnulla, quae ad uocum scribendarum rationem pertinent, cognosci possunt*):

Cumque duas uxores haberet Aristomachem ciuem suam Doridem autem Locrensem sic noctu ad eas uentitabat ut omnia specularetur et perscrutaretur ante.

Et cum fossa lata cubicularis lecto circumdedisset eiusque fossæ transitum ponticulo ligneo coniunxisset eum ipsum cum forem cubiculi clauserat detorquebat.

Idemque cum in communibus suggestis consistere non auderet contionari ex turri alta solebat.

Atque is cum pila ludere uellet studiose enim id factitabat tunicamque poneret adulescentulo quem amabat tradidisse gladium dicitur.

Hic cum quidam familiaris iocans dixisset huic certe uitam tuam committis adrisissetque adulescens utrumque iussit interfici.

Alterum quia uiam demonstrauisset interimendi sui alterum quia dictum id risu adprobauisset.

Atque eo facto sic doluit nihil ut tulerit grauius in uita.

Quem enim uehementer amarat occiderat.

---

*) Itaque re uera secundum enuntiationes et sententias distinctus est hic codex, id quod dubitauit uel potius ignorare se confessus est RITSCHL (die alexandr. Biblioth. unter d. ersten Ptolem. Bresl. 1838, p. 114).

Sic distrahuntur in contrarias partis inpotentium cupiditates cum huic obsecutus sis illi est repugnandum.

Quae in his uerbis reperiuntur scripturae: *cum*, *contionari*, *adulescens*, *adridere*, *adprobare*, *partis* iisque similes paene omnes constanter in codice seruatae sunt. Accusatiuus plur. eorum nominum, quae in genit. pl. in *ium* cadunt, semper in *is* exit, eandemque terminationem nominatiuus quoque plur. aliquotiens habet (Lib. III § 5 *) et 17 *omnis*; nam III, 81 *disputationis* et IV, 29 *aegrotationis* huc non pertinent). Genitiuus sing. substantiuorum in *ius* cadentium una littera *i* longe saepissime terminatus est. Pro *ii*, *iis* semper scriptum est *hi*, *his*; item semper extat *di*, *dis*. *Haec* feminino genere plur. num. hic ut alibi nonnullis locis reperitur, ut I, 22, IV, 36, V, 84. In fine nominum Graecorum in ων cadentium *n* littera nonnunquam additur post o (ut in *Endymion* I, 92, *Telamon* III, 39, *Zenon* V, 27), nonnunquam omittitur. In *quotiens*, *totiens*, simm. *n* semper inuenitur, atque etiam in *Acherunsia*, *Atlans* (uid. quae sequuntur); nec a nanciscendo nisi *nanctus* reperitur (I, 103, III, 26), quae forma apud Liuium sola extat in optimis codd. (cfr. Drakenb. ad Liu. XXIV, 31, 14). *Oreretur*, quod item apud Liuium optimi quique codd. praebent (cfr. Drak. ad Liu. XXIII, 16, 7) uno loco excepto (XXIX, 6, 11), hic quoque frequentius est quam *oriretur*. *Moriundus* et *moriendus*, cett. promiscue usurpantur, item *reprendere* et *reprehendere*. Praepositionum cum aliis uocabulis in compositione raro fit assimilatio, itaque scriptum est: *ecferant*, *adgnouit*, *inlustrare*, cett., at tamen ab altera parte: *optinere*, *optorpui*, *ammirari*. *Ad* et *at* promiscue

*) Breuitatis causa minores partes, quas paragraphos uulgo uocant, semper indicabo, non capita.

usurpantur, *set* rarius est. *Magno opere* et *magnopere* item promiscue. *E* et *æ* saepe confunduntur, ut in *meret* (pro *maeret*), *coherere*, *Cecilianum*, *anapestum*, *spheræ*, *præssis*, *ægebimus*, *æpulis*, *deprævcantibus*; interdum etiam *u* et *o*, ut in *rutundorum*, *uinulentia*, *adulescens*, *iocunda*, *consolatus*. Post *u* conson. *o* longe plurimis locis positum est, ut in *uolt*, *uiuos*. *Quom* tamen non extat, sed, ut iam dixi, semper *cum*, extat etiam *secuntur*. In superlatiuis et similibus *u* frequentius est quam *i*, ut *proxumus*, *clupeo*, *lubeat*, *pontufex*, *dissupari*, inuenitur tamen etiam *maximus*, *quilibet*, cett. *H* saepissime omittitur, ut in *Cleantes*, *Caldaeorum*, *scolis*, cett. *Tullerunt* et *tollerabilis* semper exaratum est, sed etiam *uilico*, *solicitauit*, *titilarentur*, *imbecilius*. *Contempnas*, *pedetemptim*, *temptare*, similia semper inueniuntur; item *intellegis*, *medecinæ*. Singularia sunt etiam *oboediens*, *repperias*, *dilectus* (pro *delectus*), *ingemescunt*. Ceterum codex Regius paullo negligentius scriptus est, imprimis uersus finem, quod u. c. ex iis, quae omissa sunt, apparet, ut I, 7 *docere*, 10 *defendet*, 16 *sed etiam maiora molior* et *nihil est*, 20 *disclusit*, 42 *uideri*, II, 7 *contemno*, III, 13 *quidem*, 15 *qui magni animi*, 20 *posset*, 73 *fortuna*, IV, 27 *quosdam*, ibid. *et ebriositatem*, 47 *uehementior*, 57 *non praemeditatum sit*, V, 18 *uita*, 84 *doloris*, 85 *autem*. Cur lib. IV initium: *Quum multis locis* desit, nemini obscurum esse potest, qui ullum codicem antiquum uiderit. Confunduntur saepe in codice Regio *docere*, *ducere*, *dicere*, ut II, 23 *doctus* pro *dictus*, sed I, 21 *dictorum* pro *doctorum*, IV, 16 *dicendi* pro *docendi*, IV, 63 *diceret* pro *doceret*; item II, 67 *duximus* pro *diximus*, sed IV, 61 *dicunt* pro *ducunt*, IV, 65 *dicuntur* pro *ducuntur*; atque etiam II, 60 *deductus* pro *dedoctus*; confunduntur etiam *quid* et *quod*, ut III, 42, IV, 35, V, 71 *quid* pro *quod* et III, 19 *quip-*

piam pro *quodpiam*, sed I, 25 et III, 37 *quod* pro *quid*. Leuius est, quod *sed* pro *si* positum est I, 14 et II, 2. *A* littera ante *n* et *u* saepius excidit, ut I, 29 *nobis* pro *a nobis*, 118 *natura* pro *a natura*, IV, 39 et V, 109 *ut* pro *aut*, aut ubi abesse debebat, addita est, ut I, 78, IV, 36 et 66 *animis* pro *nimis*. In uerborum formis saepe *n* littera aut alieno loco intrusa est, ut I, 19 *declarant*, 26 *cercebant* (pro *cernebat*), 80 *dicantur*, 107 *sentirent*, III, 34 *sanentur*, 43 *exponens*, 46 *spernant*, 55 *cognouerint*, IV, 39 *maneant*, 53 *declarant*, 65 *pertinent*, V, 8 *traduxissent*, 37 *uigeant*, 114 *essent*, aut suo loco omissa, ut I, 80 *nascatur* (pro *nascantur*), III, 31 *frangatur*, 63 *uitas*, IV, 6 *inuitabatur*, 39 *ferat*, 57 *possit* (pro *possunt*), 58 *sit* et *indiget*, 60 *arbitratur*, 79 *oriatur*, V, 23 *uidetur*. Nonnunquam imperfectum tempus pro praesente positum est syllaba *ba* falso illata, ut II, 19 *consolabantur* pro *consolantur*, III, 46 *existimabas* pro *existimas*, 75 *appellabatur* pro *appellatur;* nonnunquam etiam terminatio, quae est *ur*, perperam omissa, ut III, 69 *querebat* pro *querebatur*, IV, 35 *fert* pro *fertur*, V, 17 *ecferant* pro *efferantur*, 69 *sustineant* pro *sustineantur*, 119 *obseruant* pro *obscurentur*, aut addita, ut I, 75 *liberetur* pro *liberet*, II, 51 *suscitabitur* pro *suscitabit*, V, 108 *suppeditet̃* pro *suppeditet*, 118 *optinet̃* pro *obtinet*. Indicatiuus et coniunctiuus uocalibus permutatis non raro confusi sunt, ut I, 13 *recordare* pro *recordere*, 29 *demonstrantur* pro *demonstrentur*, II, 6 *confluxerunt* pro *confluxerint*, 30 *aspernatur* pro *aspernetur*, ibid. et III, 5 et V, 76 *sunt* pro *sint*, III, 11 *appellant* pro *appellent*, 59 *attingit* pro *attingat*, 76 *abducunt, putant, colligunt* pro *abducant, putent, colligant*, IV, 28 *dicitur* pro *dicatur*, V, 94 *requirit* pro *requirat*, 121 *sumus* pro *simus;* I, 80 *dicantur* pro *dicuntur*, 89 *concurrerint* pro *concurrerunt*, 116 *constet* pro *constat*, II, 46 *utar* pro *utor*,

III, 67 *ferant* pro *ferunt*, IV, 10 *ponant* pro *ponunt*, 51 et V, 30 *sint* pro *sunt*, IV, 68 *existumet* pro *existimat*, V, 85 *extulerint* pro *extulerunt*, 119 *dicamus* pro *dicimus;* ad quod genus pertinent etiam II, 39 *afferat* pro *affert*, V, 70 *compleatur* pro *completur*. Simili uocalium permutatione tempora confunduntur, ut I, 7 *possim* pro *possem*, 58 *colligit* pro *collegit*, 113 et III, 9 *possit* pro *posset*, II, 48 et 51 *uidemus* pro *uidimus*, III, 4 *euerterent* pro *euerterunt*, 12 *fuerat* pro *fuerit*, 34 *obtundet* pro *obtundat*, 36 *patiatur* pro *patietur*, 61 *perferetur* pro *perfertur*, IV, 43 *nesciet* pro *nesciat*, 73 *effecit* pro *efficit*, V, 11 *efficit* pro *effecit;* atque huc referri potest I, 43 *accidit* pro *accedit*, V, 10 *recederent* pro *reciderent*. Falsae uocum transpositiones rariores sunt, sed reperiuntur tamen, ut I, 95 *iussu tyrannorum*, II, 5 *senescat rebus*, III, 58 *rem illud continet*, 67 *atque causam*, IV, 4 *aliunde didicisse uideamur*, 46 *calamitates hominum indignorum calamitatis*, V, 58 *sordidoque ancillari;* crebriores sunt interpolationes, quarum magna pars a me primo notata est uel animaduersa, ut I, 7 *operam*, 20 *uerum*, 31 *monumenta*, 38 *honore*, 62 *animus*, 71 *tum*, 72 *uitiis atque*, 82 *quoniam*, II, 3 *non comprobentur*, 5 *quam*, 18 *uoluptatem*, 26 *et proprium* et *enim*, 40 *inde*, 64 *animi*, III, 3 *uirtutis* et *gloriae*, 6 *uiribus*, 11 *incipit*, 24 *cupiditas*, *quae*, cett., 55 *id*, [58 *tum morituros-sustuli*,] IV, [16 *laetans malo alieno*,] 26 *non expetenda*, 44 *uel libidinis*, 77 *quae*, 82 *ita*, V, 24 *id est genus tormenti apud Graecos*, 54 *suffragiis praeteritur*, 64 *uitae*, 72 *contineri*, 76 *ut*, 87 *blandimentis* et *eorum*, 94 *non*, 95 *optandam*, 106 *sicut a*, 116 *Epicurei* et *id*, 117 *ibidem*.

Quanquam autem codex Regius talibus uitiis inquinatus est, ut in scripturis eius restituendis cautio adhibenda sit, tamen quis neget, summum in eo praesidium esse editori

Tusculanarum. Proxime ad hunc accedunt quum Gryphianus (qui utinam plene collatus esset) et Bernensis et Gudianus I, tum, qui a Dauisio atque etiam a me adhibitus est, Pithoeanus*), cuius collatio ab eodem, qui Regium contulit, facta, ut ait ipse collator, a. 1597, in eodem editionis Gryphianae exemplo a collatore ascripta est, quo postea scripturam codicis Regii addidit. Hic codex Fr. Pithoei, qui libro II § 46 ab his uerbis incipit: *ris excipientis grauissumas plagas et ferentis silentio* (quare, ut animaduertit Dauisius, diuersus est ab eo, quem Pithoeanum appellat Gulielmus), et in ipsis uocibus et in scribendi ratione cum Regio plerumque consentit, sed multo negligentius scriptus est, ut imprimis ex eo patet, quod librarius oculis propter similitudinem terminationum aberrantibus multa, quae ad sententias recte conformandas necessaria sunt, plane omisit.

Horum igitur codicum collationibus ac praeterea uarietate Moseriana nixus hoc in Tusculanis recognoscendis consilium secutus sum, ut ex iis codicis Regii ceterorumque meliorum scripturis, quas Orellius aut neglexisset aut ignorasset, eas inter uerba Ciceronis reciperem, quas quidem dignas statuissem, quae reciperentur. Multas autem reiciendas putaui, quae aut sententiam peruerterent, aut orationi Latinae, Ciceronis certe, uim inferrent, quibus librariorum erroribus posthabitis quae alii ad manum Ciceronis

*) Propius ad Regium accedere mihi uidentur Pithoeanus et Gudianus I. quam Bernensis, qui interdum contra plerosque codd. scripturas tuetur interpolationis uel coniecturae speciem prae se ferentes, ut I, 87 *etsi cornibus caremus* (cum Eliensi sec. et Gud. sec.), 88 *carere in malo* (cum edd. uett.), II, 11 *tamen ualet multum* (item edd. uett.), V, 114 *ille in infinitatem* (sic etiam duo codd. Moseri et nonnullae edd. uett.). De Gryphiano pleraque incerta.

restituendam acute excogitauissent, codicum corruptelis praetuli, aut mea conjectura uerum quaerendum duxi. Qua in re doctum et beneuolum auxilium eius uiri clarissimi grato animo cognoui, cuius nomine hanc editionem ornare et uiris doctis commendare uolui. Neque uero aliter fieri potuit, quam ut multis locis cum nouissimo Tusculanarum disputationum editore KLOTZIO (nam MOSERI in colligendis potius quam in deligendis scripturis uersata diligentia est) consentirem necesse esset, sed tamen in pluribus dissentio oreretur, quippe quum Klotzius, acerrimus defensor codicum etiam in corruptelis, non raro soloecismos aut ea, quae sententiam aperte deprauarent, pro Ciceronianis uenditare et longis ambagibus contortisque interpretationibus commendare mihi uideretur*).

---

*) Quanquam argumenta, quibus haec sententia nititur, magnam partem in iis continebuntur, quae de singulis locis mox afferenda sunt, tamen quo minus Klotzius in iniustam reprehensionem incidisse uideatur, hic quoque nonnulla commemorare cogor, quorum alibi nullus locus est commemorandi; plurima uero plane praeterire satius puto. Lib. I § 76 Klotzius sic scripsit: *ulla uti ratione, ut mors tibi uideri malum possit*, sed quis ferret repetitum illud *uti-ut* uno uocabulo interposito? Prioris obliuisci certe non potuit Cicero, dum uocem septem litterarum scripsit. Ib. § 85: *Quasi uero ista, uel quicquam tum potuerit ei melius accidere*, haud scio an nemo explicationem Klotzianam intelligere possit. Ib. § 104: *Durior Diogenes et id quidem sentiens, sed, ut Cynicus, asperius, proici se iussit inhumatum.* Quid igitur sensit Diogenes? Ib. § 116: *Alcidamas quidam rhetor antiquus in primis nobilis.* Quod si haec non repugnant inuicem, Alcidamantem et *quendam* appellari et *in primis nobilem*, non uideo, quid sit repugnantia. (Mirum sane, quod Orellius locum Suetoni de illustr. grammat. 10, quem attulit, corruptum esse non uidit; nihil certius quam illic scribendum esse: *In eam rem adiutorium ei fecit maxime quidem Atteius Praetextatus, nobilis grammaticus Latinus.*) Lib. II § 4 quid sibi uelint *auxilia reliquorum philosophorum disciplinis*, nemo facile dixerit; nec quisquam, quod eodem libro § 19 scripsit Kl.: *Tum consolabantur, quum cient*, aut, quod Lib. III. § 75: *Tum denique non appellabatur recens, quum uetustate exaruit*,

Ego uero, ut omnibus appareret, quid in codicibus Regio (R) et Pithoeano (P) inueniretur, integram scripturae uarietatem in imis paginis addidi omissis iis, quae modo ad uocabulorum scribendorum rationem pertinentia in hac praefatione attuli, quaeque in omnibus uetustioribus codicibus inueniri cuiuis iam notum est. Addidi etiam uarietatem Noni, unde nonnulli saltem loci emendari possunt, ex edit. Merceriana, cuius scripturam unam uerissimam esse inter alia collatio quaedam Hauniensis demonstrat; addidi denique Orellianam, quo facilior esset comparatio meae editionis cum aliorum. Si quis me ab Orellio recedere uiderit in Regii scripturis afferendis, uelim sibi persuadeat, me nihil tanquam ex codice Regio posuisse, nisi quod aut utriusque aut alterius utrius collationis meae diserto testimonio aut certe utriusque consentiente silentio firmatum esset. In uerbis

---

Latinum esse iurauerit. Lib. III § 52: *Etiam Chrysippo ita uideri scio, quod prouisum ante non sit, id fieri uehementius,* quam non intelligi posset explicatio allata, ipse sensisse uidetur, quum *fieri* singulari modo excudi iuberet; quomodo enim intelligerent illud *fieri* Romani, qui tale adminiculum non haberent. Ib. § 76 uelim mihi demonstret, cur *putent* coniunctiuo modo positum sit, siquidem eodem enuntiationum tenore recte dicatur: *sunt, qui abducunt — putant — colligunt.* De lib. IV § 6: *quod inuitabatur illecebris blandae uoluptatis* uid. Maduigius in edit. libr. de finibus b. et m. p. 56. Quid dicamus de eo, qui *philosophiae remedia* (IV, 58) non ea esse putat, quae adhibeantur contra philosophiam, sed quae a philosophia adhibeantur? aut qui eodem libro § 61 plane contra sententiam scribit: *etiamsi nec mala sint illa — nec bona?* Ex libro V exempli loco sit § 88: *Item de dolore certa habet, quae sequatur: quorum magnitudinem breuitate consolatur, longinquitatem leuitate.* Itaque eorum, quae sequitur, magnitudo et longinquitas molesta est; quis quenquam talibus remediis uti crederet? Sed optima in fine, ut § 119: *Quid tandem a Socrate et Platone perfectis philosophis faciendum uides?* Quis eos philosophos instituit, quos Socrates et Plato perfecerunt? Desinit denique liber his uerbis: *In quo quantum ceteris profuturi sumus: non facile dixerimus.....* Pulcherrimum asyndeton!

Ciceronis scribendis uulgarem rationem fere secutus sum, quum in singulis rebus nimis incerta mihi uideretur ea, quam a Wundero primo propositam atque in uniuersum a uetustissimis quibusque codicibus defensam his postremis annis plures ueterum scriptorum editores usurparunt. Neque tamen mihi persuadere potui, ut, qui apud antiquiores in usu erant genitiui substantiuorum in *ius* cadentium in *i* exeuntes, eos altero *i* addito corrumperem, praesertim quum codices antiquiores plerisque locis grammaticorum decretis fauerent. Accusatiuos autem plurales *is* syllaba terminatos non admisi, quum receptis illis nominatiui etiam eadem terminatione afficiendi fuerint, si ueterum usui et doctrinae iussis parere uoluissem *). Nec in iis uerbis, quae a *iaciendo* deriuantur, contra Latinam et pronuntiationem **) et scripturam *i* duplex admittere potui, itaque scripsi *abicere*, cett.

Haec in uniuersum praemonenda uidebantur; restat, ut singulos locos grauiores, quibus aut plane noua scriptura ex mea aliorumue conjectura posita aut uetus et diu neglecta iterum in lucem prolata est, breuiter commemoremus. Quae minoris momenti sunt ***), quaeque codicum testimoniis recentiorumue editorum disquisitionibus satis defenduntur ****), praeterire malumus quam lectores superuacanea demonstratione detinere. Neque magis eos locos indicabimus, quorum in distinguendi ratione posita emendatio est.

---

*) Uid. libellus meus *de casuali nominatuum Latinorum declinatione § 40.* Reliquias nominatiuorum in *is* desinentium et alii in codicibus inuenerunt (uid. C. O. Müllerus ad Uarron. V, 5 et ad VIII, 66) et ego in Regio (uid. p. VIII).

**) Qua in re memorabile est, quod dicitur *diiungo*, sed *disicio*.

***) Ut *his* in *iis* mutatum, *tum* in *quum*, simm.

****) Quare rogo lectores, ut et meam et Orelli uarietatem inspiciant.

Lib. I § 17 *malo, non roges*, quae omnium codicum uidetur esse scriptura, quanquam ab Handio impugnata est (ad Wopkens. p. 71), tamen uereor, ne uera sit. Recte dici *malo, roges* nemo negat; quidni uerum sit *malo, non roges*, ut *non rogare* pro una notione habeatur.

§ 19 sine dubio recte Dauisius: *Declarat nomen;* pluralem et singularem numerum saepissime in Regio confundi supra ostendimus.

§ 23 *quaecunque uera est.* Non dubitaui hoc loco indicatiuum recipere post *quaecunque; est* et *sit* (*st*) confusa sunt etiam § 41, ubi scribendum est: *Si uero aut numerus quidam est animus* (uid. Maduigius in edit. libr. de finn. p. 448) et § 30, ubi *quod nemo omnium tam est immanis* ex eiusdem Maduigi coniectura posui, quum *sit* in plerisque codicibus, *fit* in Regio inueniretur.

§ 29. *Sed qui nondum ea, quae multis post annis tractare coepissent, physica didicissent*, cett. Sic Regius, Gud. pr., alii. Quum alii sint homines necesse sit, qui postea physica tractare coeperint, alii, qui nondum didicissent (cfr. Moserus ad h. l.), *coepissent* ferri nequit; *tractari coepissent*, ut plerique habent, Ciceronianum non est (nam poëtarum atque historicorum quorundam usus, hoc uerbum forma actiua cum infinitiuis passiuis coniungentium, hic nihil ad rem); nec ulla denique causa est, cur coniunctiuus in hac enuntiatione ponatur; itaque Maduigio suadente scripsi *tractari coepta sunt.* Quam facile COEPTASUNT in COEPISSENT mutari potuerit, omnes uident. Paullo ante *demonstrentur* necessarium duxi.

§ 31 *monumenta* uncis inclusi, quum *quid* in Regio, Gud. pr., aliis omissum glossema indicaret. Eadem ratio est § 38 *[honore] disciplina*, III, 6 *opibus [uiribus]*, IV, 44 *[uel libidinis] cupiditatis*, V, 87 *minis [blandimentis]*,

95 *[optandam] expetendam*, quibus locis glossemata deprehendisse mihi uideor.

§ 37 codices habent: *aperte hostio Alte Acheruntis. Altae Acheruntis* scribendum esse Klotzius uidit (uid. Non. p. 191), *aperto ex* in *aperteh* latere Maduigius.

§ 48 ex R. scripsi *Acherunsia* et V, 8 *Atlans. N* litteram ante *s* ne in Graecis quidem uocabulis fugisse uidentur Latini. (Cfr. *Panhormus;* uid. Zumpt. ad Uerr. lib. II, 26, 63).

§ 55 *plebei;* cfr., quae supra diximus de *abicere*, simm.

§ 57 falso antea legerunt *reminiscendo recognoscere;* uere R. *cognoscere*, quod est idem ac paullo post *agnoscere* (*tum agnoscit illa reminiscendo*); nam *recognoscere* semper est *recensere*, ut ex iis locis omnibus recte intellectis apparet, quos Freundius in lex. alterius significationis firmandae causa attulit. Apud Cassium tamen (Cic. Fam. XII, 12, 1) pro *amorē recognoui* legas: *amorem cognoui;* Milonianae locus falso indicatus est.

De § 65 *quo ne in deo quidem quicquam maius intelligi potest* et § 71 *ne interire quidem igitur* uid. Maduigius in edit. libr. de finn. p. 818.

§ 67. *ut se ipsum ipse uideat.* Sic R., Gud. pr., Bern., alii. Quum librarius *ipsum* falso scripsisset, errorem statim animaduersum *ipse* addito correxit. Scripsi igitur: *ut se ipse uideat.*

§ 72 *uitiis atque* uncis inclusi, quum ineptum mihi uideretur repeti, quod iam in uniuersum dictum esset: *qui se humanis uitiis contaminauissent.*

§ 75. *Secernere autem a corpore animum nec quicquam aliud est quam emori discere.* Sic R., consentiente Bern. (*mori*) et aliis. Bentleius, qui in duobus codd. (sed non in R.) *est quam* omissum uidisset, coniecit: *nec quicquam aliud est mori discere.* Quum nonnulli saltem codd. *quam* omitterent, uenit mihi in mentem legere: *ecquid aliud est quam emori discere*, credenti *quam* in nonnullis transpositum esse.

§ 76 e uestigiis R. correxi: *ulla ratione ut mors* cett.

§ 78. Quum *idcirco non dant* nihil esset, ex coniectura sine dubio posuerunt *id certe non dant*, quod nec aptissimum est nec ad scripturam codicum prope accedit. Coniunctiuus autem postulari uidetur propter initium comprehensionis: *qui, quod — est, suscipiant; illud autem, quod — consequens*, ..., quare Maduigius suspicatus est leuiter mutato ordine legendum esse: *illud autem, quod — consequens, non concedant.*

§ 82 Lambinum secutus *quoniam* male repetitum uncis inclusi. Cfr., quae p. XI attulimus.

§ 87 Dauisi coniecturam diu neglectam: *num aut* (R. *aut si*) *cornibus caremus aut pinnis? Ecquis* (R. *sit qui*) *id dixerit?* Maduigio auctore restitui. *Sit qui* ex ultima littera uocabuli, q. e. *pinnis*, cum *ecquis* conflata oriri potuisse facile intelligitur.

§ 88. *[Malo] carere in morte non dicitur.* Hoc supplemento (*malo*) de Maduigi coniectura addito concinnitas et sententiae et enuntiationis efficitur, respondet enim *malo carere* illis, quae sequuntur, *bono carere.* Haec autem sententia est: „Carendi uerbum non ea significatione usurpatur de morte, ut intelligatur mors esse bonum, tum enim nemo cuiusquam morte doleret; sed contra, ut sit malum, itaque qui moritur, bono caret, non malo. Sed hoc falsum est, nam ne uiuus quidem bono caret, si eo non indiget."

§ 89. *Litana*, quae est egregia Menki et Lindemanni coniectura ab R. firmata (*Latina*), cum Klotzio et Mosero recepi.

§ 94. *ita aut longa aut breuia dicuntur* (*quita longa* habent R., Gryph., Bern., Gud. I, alii) cum Mosero scripsi. — § 104 *qui id poteris* (R., Gud. I, alii *quid poteris*), § 113 *id iis praemi* (R., alii *illis praemi*), § 116 *qui item*, quae est Dauisi coniectura (R., Gud. I., alii *quidem*),

haec omnia codd. uestigia secutus leuissimis mutationibus emendaui.

§ 107 *nulla sunt sine sensu.* *Sunt* ab omnibus codd. abest, neque tamen abesse potest, aliter enim hanc haberemus sententiam: *quam nulla essent sine sensu!* Addidi autem aptiore loco, quam quo plerique.

Lib. II § 7. *Nemo ne mediocriter quidem doctus.* Uid. Maduigius ad Finn. III § 3 p. 348.

§ 20. *uere hoc nomen usurpa; patris Neue occidentem matris superet caritas.* Wolfianam coniecturam mutata distinctione recipiendam putaui. Wolfius enim distinxit post *patris*, sed melior est Buheri ratio, qui post *usurpa* distinguendi notam posuit.

§ 27. *Eiciuntur*, quod in duobus Dauisi codd. erat (duo Moseri habent *deiciuntur*), aeque accedit ad scripturam Regii a pr. m. *dicuntur* ac, quod leuius est, *educuntur*.

§ 30. *uerbis gloriabundum. Nihil bonum* cett. Sic Maduigius, qua ratione *dum* illud ineptum tollitur. De *tecto* § 33 cfr. Maduig. ad Finn. II, 94 p. 304.

§ 37. *quorum procedit admodum ad tibiam.* Sic codd. Quod Lambinus ante *admodum* posuit, *agmen*, magis mihi placet quam *mora*, quod modo partem exercitus significat, sed desideratur totius exercitus appellatio. Scripsi igitur: *quorum procedit agmen ad tibiam.* Ibid. *si usus fuerit* propius accedere uidetur ad codd. script. *si usus foret*, quam altera Bentlei coniectura *si usus ferat.* (Cfr. Lib. IV § 5, quem locum Orellius attulit.)

§ 40 *inde* sententiam turbans cum Lambino sustuli.

§ 43 *excelleat* scripsi, quum codd. haberent *excellebat.* *Excelleo* codicibus firmatur etiam Off. 1, 19, 64, in Pison. 38, 94 (uid. uarietas Orelliana), Lael. 20, 73 (codd. Langian.), pro Balbo 6, 15 (Oxx.), *antecelleo* pro Murena 13, 29.

Leuiores mutationes e uestigiis codd. feci § 47 *si nil esset* (*senilesed*), 54 *et ob eam causam* (*possit ob eam c.*), 60 *quia si* (*qui*), 62 *aeque graues esse* (*esse aeque grauis esse*, ubi *aeque grauis* perperam omissum librarius statim addidit repetito suo loco, quod alieno positum erat, *esse*).

§ 52. R., P., Gud. I. *obuersetur species honeste uero*, Gryph. *obuersenter species honestae uero*. *Uero* in *uiro* mutato omnia plana fiunt; *uiro* cum emphasi quadam dictum est, uir enim ne quid *non uirile* committat, exemplis animum confirmare debet.

Lib. III § 3 *accessit* ex cod. Uaticano recepi (uid. Moserus). Num post *populus* scribendum fuit, ut ait Gebhardus? (cfr. u. c. III, 62). — Paullo post *optime naturae uim uidisse* ex egregia Maduigi coni. scripsi (uid. edit. libr. de finn. p. 456), et mox *anquirit*, quod olim suspicatus erat Moserus. — § 5 necesse est scribatur: *qui curari se passi sint*, praesertim quum mox sequatur: *qui uoluerint — paruerint.*

§ 11 ex codd. restitui: *Hanc enim insaniam, quae iuncta stultitia patet latius, a furore distinguimus.* Miror, quod Dauisius hanc scripturam non animaduertit; magis etiam miror, quod nemo haesit nec in *iuncta stultitiae*, quod apud Ciceronem insolentius est, nec in *disiungimus*, quod haud scio an ne Latinum quidem sit. — Paullo post secundum Nonium dedi: — *si furiosus esit. Insaniam enim censuerunt, id est inconstantiam sanitate uacantem*, quum codd. in nonnullis rebus accederent, *stultitiam* autem ineptum esset. *Esit* autem scribendum est, non *escit;* illud enim, quod Graeco ἔσται respondet, *s* littera inter duas uocales secundum normam in *r* mutata fit *erit;* idque confirmatur et Noni corruptela (*esset*) et codicum (*esse*); nam *incipit*

glossema est, ob eam causam illatum, quod *esse* nullam sententiam praeberet.

§ 12 *sin quid fuerit* Dauisio praeeunte restitui. *Ne aegrotassim*, quod idem habet, recipere non sum ausus.

§ 17. *Reliqua igitur est, quarta uirtus ut sit, ipsa frugalitas* (id est: „restat ipsa frugalitas, quae sit quarta uirtus"). Sic Maduigius e uestigiis codicum emendauit.

Quae de coniectura posui § 24 *altera, quae est* cett., § 35 *qui, quod a natura datum est*, § 44 *illa in primis*, § 48 *animum aduertit* (Dauis., cfr. V, 65), § 52 *quod uidetur praecaueri potuisse* (Lambin.), § 55 *sed [id] haud*, § 64 *intellectumque est*, § 67 *obduruisseque iam*, § 73 *ipsi miseriam inuitant* (Wolf.), ea, quum ad codicum scripturas proxime accederent, recipere non dubitaui.

§ 46 in loco corruptissimo Maduigi coniecturam secutus sic scripsi: *collocemus in culcita plumea, psaltriam adducamus, hedychri incendamus scutellam, dulciculae potionis aliquid uideamus et cibi. Scutella* enim propter originem (ex scuto) acerram potius quam poculum significare uidetur, *hedychrum* autem turis genus. *Incendamus* est in codd., *damus* ex postremis syllabis uerbi *adducamus* male in iisdem repetitum est. — § 55 *non id efficiunt*, seqq., emendare non potui, quare notaui locum.

§ 76 post *putent* tale uerbum, quale est *docere*, ut scripserunt Lambinus et alii, excidisse puto; malui tamen lacunae notam ponere quam supplere.

Lib. IV his locis e uestigiis codicum minores mutationes feci: § 4 *repperisse* (codd. *pperisse* siue *perperisse*), 12 *a ratione auersa* (Orell.), 30 *et purgatione* (Lambin.) pro *et pturbatione* (id est *et perturbatione*), 32 *quia hi* (codd. *quia;* respondet in proxima enuntiatione *illa*), 35 *tum fertur* (Gryph.), 48 *Atque*, 73 *Hic insanus uidetur etiam suis*

(Maduigi, coni.), 78 *dum ipsi se colligant*, 81 *potest uideri natura.*

§ 29 fortasse uera est Bentlei coni.: *pares habet dissidentias;* ita tamen scribere non ausus locum notaui. *Pares* tamen certissimum mihi uidetur.

§ 31 haec uerba: *non possunt, corpora* Maduigio auctore uncis inclusi. Et peruertunt sane sententiam, nam agitur statim de animis aegris. Haec dicere uoluit Cicero, „in eo dissimilitudinem animorum et corporum inesse, quod corporum morbi interdum sine culpa acciderent, animorum autem semper cum culpa."

§ 52 uersus alter sine dubio corruptus est, ac ne metro quidem consulitur in codd., quare notam apposui.

§ 53 *uel scientia rerum formidolosarum contrariarumque aut omnino negligendarum.* Sic uerissime codd., ut apparet ex Stobaei Ecl. eth. p. 104 Heeren.: ἀνδρείαν δέ [φησιν ὁ Ζήνων εἶναι] ἐπιστήμην δεινῶν καὶ οὐ δεινῶν καὶ οὐδετέρων. (Item: ἀφροσύνην δὲ ἄγνοιαν ἀγαθῶν καὶ κακῶν καὶ οὐδετέρων.)

§ 68 pro *confidere*, quod et Nonius et codd. habent, plerique *cauere*, quum necessarium sit uerbum, cuius uis leuior sit quam timendi. Propius autem accedit *prouidere* quam *cauere*, quare illud inter uerba Ciceronis recepi. — § 77 *quo igitur haec erumpit moles* Dauisium secutus scripsi.

Ut § 82 et lib. V, 11 ex codd. scriberem *quadriduo*, hac ratione adductus sum, quod in iis uocabulis, quae a *quattuor* deriuantur, semper pronuntiatur *d* ante *r*, ut *quadraginta*, *quadringenti*, *quadruplus*, *quadrupertitus*, *quadrare*, reli.

Lib. V § 13 *reliquae uirtutes* pro *reliquaeque uirtutes* posui ex coniectura Wesenbergi in Cic. Tusc. Disp. spec. I. Uiburgi 1

§ 35 e codd. uestigiis emendaui: *An tu aliter id scire non potes*, quum codd. haberent: *An tu an aliter* cett. § 43 Bentlei suspicionem: *quae omnia cum consilio et ratione pugnent* uulgari scripturae praetuli, quum codd. *haec* ignorarent, nec haberent nisi *quum omnia* cett. § 50 quod in nonnullis codd. sine dubio ex coniectura receptum est, *eandem uim uirtutum esse*, restitui meliorum quoque codicum uestigiis (*uirtutem*) eo ducentibus, praesertim quum plur. num. propter praecedens *uitiis* postulari uideretur. Mox § 52 *at* omisi, quod post *seruiet* praue additum est in iisdem codd. qui statim *autem* addunt (*seruiet at nos autem uirtutem...*) Lego igitur: *seruiet. Nos autem uirtutem....*

§ 54 sine dubio uerum uidit Maduigius, qui *bono* illud, quod ante *populo* perperam scriptum est in codd., ex praua repetitione ortum esse putat. Quare deleui.

§ 59 de Gesneri coniectura *tecto* scripsi pro *lecto* (cfr. ad II, 33 p. XIX), quum nullo modo adduci possem, ut crederem fossam circum lectum intra cubiculi parietes ductam esse. Neque tamen huius loci scriptura, qualis apud me est, prorsus mihi satisfacit; latet fortasse aliquid in corruptelis codicum: *fossa lata cubicularis lecto.*

§ 83 *nos illud idem cum pace agemus.* Sic recte Buherius; *illud quidem* ferri non potest, quum nihil ab altera parte opponatur.

§ 85 *quam quum ad coelum extulerunt* postulante Latinitate scripsi, (Cfr. § 102: *Quae qui priuati habent, nec tam multa et raro uident, quum in sua rura uenerunt.*)

§ 87 *nemo est enim, quin [eorum]* cett. Sic Lambinus pro *qui eorum*, ut est in codd., quanquam ille uncos non addidit; uereor enim, ne *eorum* a librariis profectum sit.

§ 94 *quarum genera contemnunt, quaerunt tamen copiam. Non*, quod ante *contemnunt* uulgo additur, ex mala repeti-

tione (*non con*) ortum esse uidetur, nec admittit hoc uocabulum sententia; *tamen* enim indicat opposita enuntiationis membra, sed inter *genera non contemnunt* et *copiam quaerunt* non multum est discriminis. Uerum discrimen est, si *non* delemus: „*genera* quidem *contemnunt*, id est singulas uoluptates, quas extenuant, sed *quaerunt copiam*."

§ 95 ex Orelli coniectura: *ut et uoluptatem fugiat* scripsi et § 102 ex Wolfi *in nostra urbe;* utrumque quam prope accedat ad codicum scripturas, manifestum est. Denique § 119 *putas* indicatiuo modo scripsi pro uulgato *putes*, eoque ducunt etiam codicum uestigia, qui *uides* habent indicatiuo modo. Hoc ipsum *uides* quum explicari posse non crederem, ne recipiendum quidem putaui, praesertim quum mera negligentia ortum esse uideretur; negligentissime enim haec libri quinti pars uel in optimis codicibus scripta est (cfr. uarietas scripturae, quae ad §§ 119—120 pertinet).

Hauniae mense Decembri a. MDCCCXL.

M. TULLI CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBRI QUINQUE.

M. TULLI CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBER PRIMUS.

DE CONTEMNENDA MORTE.

I. 1. Quum defensionum laboribus senatoriisque muneribus aut omnino aut magna ex parte essem aliquando liberatus, rettuli me, Brute, te hortante maxime ad ea studia, quae retenta animo, remissa temporibus, longo interuallo intermissa reuocaui; et quum omnium artium, quae ad rectam uiuendi uiam pertinerent, ratio et disciplina studio sapientiae, quae philosophia dicitur, contineretur, hoc mihi Latinis litteris illustrandum putaui; non quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset; sed meum semper iudicium fuit omnia nostros aut inuenisse per se sapientius quam Graecos aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna statuissent, in quibus elaborarent. 2. Nam mores et instituta uitae resque domesticas ac familiares nos profecto et melius tuemur et lautius; rem uero publicam nostri maiores certe melioribus temperauerunt et institutis et legibus. Quid loquar de re militari, in qua quum uirtute nostri multum ualuerunt, tum plus etiam disciplina. Iam illa, quae natura, non litteris assecuti sunt, neque cum Graecia neque ulla cum gente sunt confe-

UARIETAS SCRIPTURAE.

2. Lautius) latius R.; *sed inter* a *et* t *supra add.* u.

renda. Quae enim tanta grauitas, quae tanta constantia, magnitudo animi, probitas, fides, quae tam excellens in omni genere uirtus in ullis fuit, ut sit cum maioribus nostris comparanda? 3. Doctrina Graecia nos et omni litterarum genere superabat, in quo erat facile uincere non repugnantes. Nam quum apud Graecos antiquissimum e doctis genus sit poëtarum, si quidem Homerus fuit et Hesiodus ante Romam conditam, Archilochus regnante Romulo, serius poëticam nos accepimus. Annis [enim] fere DX post Romam conditam Liuius fabulam dedit C. Claudio, Caeci filio, M. Tuditano consulibus, anno ante natum Ennium: II. sero igitur a nostris poëtae uel cogniti uel recepti. Quanquam est in Originibus solitos esse in epulis canere conuiuas ad tibicinem de clarorum hominum uirtutibus, honorem tamen huic generi non fuisse declarat oratio Catonis, in qua obiecit ut probrum M. Nobiliori, quod is in prouinciam poëtas duxisset; duxerat autem consul ille in Aetoliam, ut scimus, Ennium. Quo minus igitur honoris erat poëtis, eo minora studia fuerunt; nec tamen sic, qui magnis ingeniis in eo genere extiterunt, non satis Graecorum gloriae responderunt. 4. An censemus, si Fabio, nobilissimo homini, laudi datum esset, quod pingeret, non multos etiam apud nos futuros Polyclitos et Parrhasios fuisse? Honos alit artes, omnesque incenduntur ad studia gloria, iacentque ea semper, quae apud quosque improbantur. Summam eruditionem Graeci sitam censebant in neruorum uocumque cantibus: igitur et Epaminondas, princeps meo iudicio Graeciae, fidibus praeclare cecinisse dicitur, Themistoclesque aliquot ante annos quum in epulis recusaret lyram, est habitus indoctior. Ergo in Graecia musici floruerunt, discebantque id omnes; nec qui nesciebat, satis excultus doctrina putabatur. 5. In summo apud

---

3. Annis [enim] fere DX) a. f. CCCCX R. a. enim f. DX. O. C.) Ap. (R.) Ennium) *add.* qui fuit maior natu quam Plautus et Naeuius RO. sic, qui) si qui O. 4. censemus) cessemus R. Polyclitos) Polycletos O. aliquot ante annos) aliqu. ante annis O.

illos honore geometria fuit, itaque nihil mathematicis illustrius. At nos metiendi ratiocinandique utilitate huius artis terminauimus modum.

III. At contra oratorem celeriter complexi sumus nec eum primo eruditum, aptum tamen ad dicendum, post autem eruditum. Nam Galbam, Africanum, Laelium doctos fuisse traditum est; studiosum autem eum, qui iis aetate anteibat, Catonem; post uero Lepidum, Carbonem, Gracchos; inde ita magnos nostram ad aetatem, ut non multum aut nihil omnino Graecis cederetur. Philosophia iacuit usque ad hanc aetatem nec ullum habuit lumen litterarum Latinarum; quae illustranda et excitanda nobis est, ut, si occupati profuimus aliquid ciuibus nostris, prosimus etiam, si possumus, otiosi. 6. In quo eo magis nobis est elaborandum, quod multi iam esse libri Latini dicuntur scripti inconsiderate ab optimis illis quidem uiris, sed non satis eruditis. Fieri autem potest, ut recte quis sentiat et id, quod sentit, polite eloqui non possit; sed mandare quenquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere nec illustrare possit nec delectatione aliqua allicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis et otio et litteris. Itaque suos libros ipsi legunt cum suis, nec quisquam attingit praeter eos, qui eandem licentiam scribendi sibi permitti uolunt. Quare si aliquid oratoriae laudis nostra attulimus industria, multo studiosius philosophiae fontes aperiemus, e quibus etiam illa manabant.

IV. 7. Sed ut Aristoteles, uir summo ingenio, scientia, copia, quum motus esset Isocratis rhetoris gloria, dicere etiam coepit adolescentes docere et prudentiam cum eloquentia iungere, sic nobis placet nec pristinum dicendi studium deponere et in hac maiore et uberiore arte uersari. Hanc enim perfectam philosophiam semper iudicaui, quae de maximis quaestionibus

---

5. At nos) ad nos R. Carbonem) Catonem R. iacuit) latuit (R.) 6. libri Latini) Lat. libri O. laudis) laudi O. 7 scientia) scientiae R. Isocratis) Socratis R. docere) *om.* R. Hanc) haec R., *sed corr. in* hanc.

copiose posset ornateque dicere, in quam exercitationem ita nos studiose dedimus, ut iam etiam scholas Graecorum more habere auderemus. Ut nuper tuum post discessum in Tusculano quum essent complures mecum familiares, tentaui, quid in eo genere possem. Ut enim antea declamitabam causas, quod nemo me diutius fecit, sic haec mihi nunc senilis est declamatio. Ponere iubebam, de quo quis audire uellet; ad id aut sedens aut ambulans disputabam. 8. Itaque dierum quinque scholas, ut Graeci appellant, in totidem libros contuli. Fiebat autem ita, ut, quum is, qui audire uellet, dixisset, quid sibi uideretur, tum ego contra dicerem. Haec est enim, ut scis, uetus et Socratica ratio contra alterius opinionem disserendi; nam ita facillime, quid ueri simillimum esset, inueniri posse Socrates arbitrabatur. Sed quo commodius disputationes nostrae explicentur, sic eas exponam, quasi agatur res, non quasi narretur. Ergo ita nascetur exordium.

V. 9. A. Malum mihi uidetur esse mors. M. Iisne, qui mortui sunt, an iis, quibus moriendum est? A. Utrisque. M. Est miserum igitur, quoniam malum. A. Certe. M. Ergo et ii, quibus euenit iam, ut morerentur, et ii, quibus euenturum est, miseri. A. Mihi ita uidetur. M. Nemo ergo non miser. A. Prorsus nemo. M. Et quidem, si tibi constare uis, omnes, quicunque nati sunt eruntue, non solum miseri, sed etiam semper miseri. Nam si solos eos diceres miseros, quibus moriendum esset, neminem tu quidem eorum, qui uiuerent, exciperes (moriendum est enim omnibus); esset tamen miseriae finis in morte. Quoniam autem etiam mortui miseri sunt, in miseriam nascimur sempiternam. Necesse est enim miseros esse eos, qui centum milibus annorum ante occiderunt, uel potius omnes, quicunque nati sunt. 10. A. Ita prorsus existimo. M. Dic, quaeso, num te illa terrent, triceps apud inferos Cerberus, Cocyti fremitus, trauectio Acherontis,

---

dedimus) operam dedimus R. genere possem) g. possim R. ad id) at id R. 8. audire uellet) 10. Cocyti) Coycti R.

mento summam aquam attingens enectus siti Tantalus, tum illud, quod

Sisyphus uersat
saxum sudans nitendo neque proficit hilum,

fortasse etiam inexorabiles iudices, Minos et Rhadamanthus, apud quos nec te L. Crassus defendet nec M. Antonius nec, quoniam apud Graecos iudices res agetur, poteris adhibere Demosthenem; tibi ipsi pro te erit maxima corona causa dicenda. Haec fortasse metuis et idcirco mortem censes esse sempiternum malum. VI. A. Adeone me delirare censes, ut ista esse credam? M. An tu haec non credis? A. Minime uero. M. Male hercule narras. A. Cur? quaeso. M. Quia disertus esse possem, si contra ista dicerem. 11. A. Quis enim non in eiusmodi causa? aut quid negoti est haec poëtarum et pictorum portenta conuincere? M. Atqui pleni libri sunt contra ista ipsa disserentium philosophorum. A. Inepte sane. Quis enim est tam excors, quem ista moueant? M. Si ergo apud inferos miseri non sunt, ne sunt quidem apud inferos ulli. A. Ita prorsus existimo. M. Ubi sunt ergo ii, quos miseros dicis, aut quem locum incolunt? Si enim sunt, nusquam esse non possunt. A. Ego uero nusquam esse illos puto. M. Igitur ne esse quidem. A. Prorsus isto modo, et tamen miseros ob id ipsum quidem, quia nulli sint. 12. M. Iam mallem Cerberum metueres, quam ista tam inconsiderate diceres. A. Quid tandem? M. Quem esse negas, eundem esse dicis. Ubi est acumen tuum? Quum enim miserum esse dicis, tum eum, qui non sit, dicis esse. A. Non sum ita hebes, ut istud dicam. M. Quid dicis igitur? A. Miserum esse uerbi causa M. Crassum, qui illas fortunas morte dimiserit; miserum Cn. Pompeium, qui tanta gloria sit orbatus; omnes denique miseros, qui hac

---

enectus siti) *Sic Non. p. 401 Merc.* siti enecatus O. Tantalus) Tantulus R. tum illud) *Sic Non. p. 121 et 353;* num illud O. defendet) *om.* R. 11. libri sunt) sunt libri O. enim est) est enim O. sunt ergo) ergo sunt O. nulli sint) n. sunt O. 12. Quid tandem) qui t. O. M. Crassum) Crassum R.

luce careant. M. Reuolueris eodem; sint enim oportet, si miseri sunt; tu autem modo negabas eos esse, qui mortui essent. Si igitur non sunt, nihil possunt esse; ita ne miseri quidem sunt. A. Non dico fortasse etiam, quod sentio; nam istuc ipsum non esse, quum fueris, miserrimum puto. 13. M. Quid? miserius quam omnino nunquam fuisse? Ita, qui nondum nati sunt, miseri iam sunt, quia non sunt, et nos si post mortem miseri futuri sumus, miseri fuimus antequam nati. Ego autem non commemini, antequam sum natus, me miserum; tu si meliore memoria es, uelim scire, ecquid de te recordere. VII. A. Ita iocaris, quasi ego dicam eos miseros, qui nati non sint, et non eos miseros, qui mortui sunt. M. Esse ergo eos dicis. A. Immo, quia non sint, quum fuerint, eo miseros esse. M. Pugnantia te loqui non uides? Quid enim tam pugnat quam non modo miserum, sed omnino quicquam esse, qui non sit? An tu egressus porta Capena quum Calatini, Scipionum, Seruiliorum, Metellorum sepulcra uides, miseros putas illos? A. Quoniam me uerbo premis, posthac non ita dicam *miseros esse*, sed tantum *miseros* ob id ipsum, quia non sint. M. Non dicis igitur: *miser est M. Crassus*, sed tantum: *miser M. Crassus*. 14. A. Ita plane. M. Quasi non necesse sit, quicquid isto modo pronunties, id aut esse aut non esse. An tu dialecticis ne imbutus quidem es? In primis enim hoc traditur: omne pronuntiatum (sic enim mihi in praesentia occurrit, ut appellarem ἀξίωμα; utar post alio, si inuenero melius) — id ergo est pronuntiatum, quod est uerum aut falsum. Quum dicis igitur: *miser M. Crassus*, aut hoc dicis: *miser est M. Crassus*, ut possit iudicari, uerum id falsumne sit, aut nihil dicis omnino. A. Age, iam concedo non esse miseros, qui mortui sint, quoniam extorsisti, ut faterer, qui omnino non essent, eos ne miseros quidem esse posse. Quid? qui uiuimus,

---

istuc) istud O. 13. nos si) nos ipsi, si O. recordere) recordare R. non sint, et non eos miseros) non sunt, et non eos O. quia non sint) q. n. sunt O. (*bis*). 14. ne) non R., *sed corr. in* ne. alio, si) alios et R. est M.) est R. mortui sint) m. sunt O.

quum moriundum sit, nonne miseri sumus? Quae enim potest in uita esse iucunditas, quum dies et noctes cogitandum sit iam iamque esse moriendum?

VIII. 15. M. Ecqui ergo intelligis, quantum mali de humana condicione deieceris? A. Quonam modo? M. Quia, si mori etiam mortuis miserum esset, infinitum quoddam et sempiternum malum haberemus in uita. Nunc uideo calcem, ad quam quum sit decursum, nihil sit praeterea extimescendum. Sed tu mihi uideris Epicharmi, acuti nec insulsi hominis, ut Siculi, sententiam sequi. A. Quam? non enim noui. M. Dicam, si potero, Latine; scis enim me Graece loqui in Latino sermone non plus solere quam in Graeco Latine. A. Et recte quidem. Sed quae tandem est Epicharmi ista sententia? M.

Emori nolo; sed me esse mortuum nihil aestimo.

A. Iam agnosco Graecum. Sed quoniam coëgisti, ut concederem, qui mortui essent, eos miseros non esse, perfice, si potes, ut ne moriendum quidem esse miserum putem. 16. M. Iam istuc quidem nihil negoti est; sed etiam maiora molior. A. Quo modo hoc nihil negoti est, aut quae sunt tandem ista maiora? M. Quia, quoniam post mortem nihil est mali, ne mors quidem est malum, cui proximum tempus est post mortem, in quo mali nihil esse concedis; ita ne moriendum quidem esse malum est; id est enim perueniendum esse ad id, quod non esse malum confitemur. A. Uberius ista, quaeso; haec enim spinosiora prius, ut confitear, me cogunt, quam ut assentiar. Sed quae sunt ea, quae dicis te maiora moliri? M. Ut doceam, si possim, non modo malum non esse, sed bonum etiam esse mortem. A. Non postulo id quidem, aueo tamen audire. Ut enim non efficias, quod uis, tamen, mors ut malum non sit, efficies. Sed nihil te interpellabo; continentem orationem audire malo. 17. M. Quid? si te rogauero

---

moriuudum) moriendum O. 15. Ecqui) Ecquid O. Sed quoniam) et q R. 16. Istuc) istud O. sed etiam maiora molior) *om.* R. nihil est mali) mali R. id est enim) idem enim R. aueo) abeo R.

aliquid, nonne respondebis? A. Superbum id quidem est; sed, nisi quid necesse erit, malo, non roges. IX. M. Geram tibi morem et ea, quae uis, ut potero, explicabo, nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa, quae dixero, sed ut homunculus unus e multis probabilia coniectura sequens. Ultra enim quo progrediar, quam ut ueri similia uideam, non habeo; certa dicent ii, qui et percipi ea posse dicunt et se sapientes esse profitentur. A. Tu, ut uidetur; nos ad audiendum parati sumus.

18. M. Mors igitur ipsa, quae uidetur notissima res esse, quid sit, primum est uidendum. Sunt enim, qui discessum animi a corpore putent esse mortem; sunt, qui nullum censeant fieri discessum, sed una animum et corpus occidere animumque in corpore extingui. Qui discedere animum censent, alii statim dissipari, alii diu permanere, alii semper. Quid sit porro ipse animus aut ubi aut unde, magna dissensio est. Aliis cor ipsum animus uidetur, ex quo excordes, uecordes concordesque dicuntur et Nasica ille prudens, bis consul, Corculum et

egregie cordatus homo, catus Aelius Sextus.

19. Empedocles animum esse censet cordi suffusum sanguinem. Aliis pars quaedam cerebri uisa est animi principatum tenere. Aliis nec cor ipsum placet nec cerebri quandam partem esse animum; sed alii in corde, alii in cerebro dixerunt animi esse sedem et locum. Animum autem alii animam, ut fere nostri. Declarat nomen; nam et agere animam et efflare dicimus [et animosos et bene animatos et ex animi sententia]; ipse autem animus ab anima dictus est. Zenoni Stoico animus ignis uidetur. X. Sed haec quidem, quae dixi, cor, cerebrum, animam, ignem, uulgo; reliqua fere singuli. 20. Ut multo ante ueteres,

---

17. nonne resp.) non resp. O. non roges) ne roges O. ueri similia uideam) ueri uid. sim. O. 18. discessum animi) d. animæ R. putent) putant R. uecordes) uæcordes R. 19. Declarat nomen) declarant nomen R. declarant nomine O. [et sent.]) *sine unc.* RO. cor) *add.* sanguinem O. 20. multo ante) multi ante RO., *hic cum nota corrupt.*

proxime autem Aristoxenus, musicus idemque philosophus, ipsius corporis intentionem quandam; uelut in cantu et fidibus, quae harmonia dicitur, sic ex corporis totius natura et figura uarios motus cieri, tanquam in cantu sonos. Hic ab artificio suo non recessit et tamen dixit aliquid, quod ipsum quale esset, erat multo ante et dictum et explanatum a Platone. Xenocrates animi figuram et quasi corpus negauit esse, [uerum] numerum dixit esse, cuius uis, ut iam ante Pythagorae uisum erat, in natura maxima esset. Eius doctor Plato triplicem finxit animum, cuius principatum, id est rationem, in capite sicut in arce posuit et duas partes parere uoluit, iram et cupiditatem, quas locis disclusit; iram in pectore, cupiditatem supter praecordia locauit. 21. Dicaearchus autem in eo sermone, quem Corinthi habitum tribus libris exponit, doctorum hominum disputantium, primo libro multos loquentes facit; duobus Pherecratem quendam Phthiotam senem, quem ait a Deucalione ortum, disserentem inducit nihil esse omnino animum et hoc esse nomen totum inane frustraque animalia et animantes appellari neque in homine inesse animum uel animam nec in bestia uimque omnem eam, qua uel agamus quid uel sentiamus, in omnibus corporibus uiuis aequabiliter esse fusam nec separabilem a corpore esse, quippe quae nulla sit, nec sit quicquam nisi corpus unum et simplex, ita figuratum, ut temperatione naturae uigeat et sentiat. 22. Aristoteles, longe omnibus (Platonem semper excipio) praestans et ingenio et diligentia, quum quattuor nota illa genera principiorum esset complexus, e quibus omnia orirentur, quintam quandam naturam censet esse, e qua sit mens. Cogitare enim et prouidere et discere et docere et inuenire aliquid et tam multa alia, meminisse, amare, odisse, cupere, timere, angi, laetari, haec et similia eorum in horum quattuor generum inesse nullo putat. Quintum genus adhibet uacans nomine, et sic ipsum animum

---

motus cieri) modos c. R. *ex coll. Gud. stl.* [uerum]) *sine uncis* RO. finxit animum) f. animam R. parere) separare R. disclusit) *om.* R. 21. doctorum) dictorum R. Phthiotam) Pthiotam R. animalia) et animalia O.

ἐνδελέχειαν appellat nouo nomine quasi quandam continuatam motionem et perennem.

XI. Nisi quae me forte fugiunt, hae sunt fere de animo sententiae. Democritum enim, magnum illum quidem uirum, sed leuibus et rotundis corpusculis efficientem animum concursu quodam fortuito, omittamus. Nihil est enim apud istos, quod non atomorum turba conficiat. 23. Harum sententiarum quae uera sit, deus aliqui uiderit; quae ueri simillima, magna quaestio est. Utrum igitur inter has sententias diiudicare malumus, an ad propositum redire? A. Cuperem equidem utrumque, si posset; sed est difficile confundere. Quare si, ut ista non disserantur, liberari mortis metu possumus, id agamus; sin id non potest nisi hac quaestione animorum explicata, nunc, si uidetur, hoc, illud alias. M. Quod malle te intelligo, id puto esse commodius. Efficiet enim ratio, ut, quaecunque uera est earum sententiarum, quas exposui, mors aut malum non sit aut sit bonum potius. 24. Nam si cor aut sanguis aut cerebrum est animus, certe, quoniam est corpus, interibit cum reliquo corpore. Si anima est, fortasse dissipabitur; si ignis, extinguetur; si est Aristoxeni harmonia, dissoluetur. Quid de Dicaearcho dicam, qui nihil omnino animum dicat esse? His sententiis omnibus nihil post mortem pertinere ad quenquam potest; pariter enim cum uita sensus amittitur; non sentientis autem nihil est ullam in partem quod intersit. Reliquorum sententiae spem afferunt, si te hoc forte delectat, posse animos, quum e corporibus excesserint, in coelum quasi in domicilium suum peruenire. A. Me uero delectat, idque primum ita esse uelim, deinde, etiam si non sit, mihi persuaderi tamen uelim. M. Quid tibi ergo opera nostra opus est? Num eloquentia Platonem superare possumus? Euolue diligenter eius eum librum, qui est de animo; amplius quod desideres, nihil erit.

---

22. ἐνδελέχειαν) endelecheian R. ἐντελέχειαν O. hae sunt) haec sunt R. magn. illum quidem) magn. quid. ill. O. atomorum) eorum *Non. p. 269.* 23. quaecunque uera est) q. uera sit RO. sententiarum) sentiarum R. 24. hoc forte) forte hoc O.

A. Feci mehercule, et quidem saepius; sed, nescio quo modo, dum lego, assentior, quum posui librum et mecum ipse de immortalitate animorum coepi cogitare, assensio omnis illa ela bitur. 25. M. Quid hoc? dasne aut manere animos post mortem aut morte ipsa interire? A. Do uero. M. Quid? si maneant? A. Beatos esse concedo. M. Sin intereant? A. Non esse miseros, quoniam ne sint quidem; nam istud coacti a te paullo ante concessimus. M. Quo modo igitur aut cur mortem malum tibi uideri dicis, quae aut beatos nos efficiet animis manentibus aut non miseros sensu carentes?

XII. 26. A. Expone igitur, nisi molestum est, primum, si potes, animos remanere post mortem; tum, si minus id obtinebis (est enim arduum), docebis carere omni malo mortem. Ego enim istuc ipsum uereor, ne malum sit, non dico carere sensu, sed carendum esse. M. Auctoribus quidem ad istam sententiam, quam uis obtineri, uti optimis possumus, quod in omnibus causis et debet et solet ualere plurimum, et primum quidem omni antiquitate, quae quo propius aberat ab ortu et diuina progenie, hoc melius ea fortasse, quae erant uera, cernebat.

27. Itaque unum illud erat insitum priscis illis, quos cascos appellat Ennius, esse in morte sensum neque excessu uitae sic deleri hominem, ut funditus interiret, idque quum multis aliis rebus, tum e pontificio iure et e caerimoniis sepulcrorum intelligi licet, quas maximis ingeniis praediti nec tanta cura coluissent nec uiolatas tam inexpiabili religione sanxissent, nisi haereret in eorum mentibus mortem non interitum esse omnia tollentem atque delentem, sed quandam quasi migrationem commutationemque uitae, quae in claris uiris et feminis dux in coelum soleret esse, in ceteris humi retineretur et permaneret tamen. 28. Ex hoc et nostrorum opinione

---

25. Quid? si man.) quod si man. R. nam istud) iam istud R. 26. si potes, animos) animos, si potes O. obtinebis) obtenebis R. istuc ipsum) istud ips. O. cernebat) cercebant R 27. cascos) cassos R. e caerimoniis) caerim. O. inexpiabili) inexpiabile R.

Romulus in coelo cum dis agit aeuum,

ut famae adsentiens dixit Ennius, et apud Graecos indeque perlapsus ad nos et usque ad Oceanum Hercules tantus et tam praesens habetur deus; hinc Liber Semela natus eademque famae celebritate Tyndaridae fratres, qui non modo adiutores in proeliis uictoriae populi Romani, sed etiam nuntii fuisse perhibentur. Quid? Ino, Cadmi filia, nonne Λευκοθέα nominata a Graecis Matuta habetur a nostris? Quid? totum prope coelum, ne plures persequar, nonne humano genere completum est? XIII. 29. Si uero scrutari uetera et ex iis ea, quae scriptores Graeciae prodiderunt, eruere coner, ipsi illi maiorum gentium di qui habentur, hinc a nobis profecti in coelum reperientur. Quaere, quorum demonstrentur sepulcra in Graecia; reminiscere, quoniam es initiatus, quae tradantur mysteriis; tum denique, quam hoc late pateat, intelliges. Sed qui nondum ea, quae multis post annis tractari coepta sunt, physica didicissent, tantum sibi persuaserant, quantum natura admonente cognouerant, rationes et causas rerum non tenebant, uisis quibusdam saepe mouebantur, iisque maxime nocturnis, ut uiderentur ei, qui uita excesserant, uiuere. 30. Ut porro firmissimum hoc afferri uidetur, cur deos esse credamus, quod nulla gens tam fera, nemo omnium tam est immanis, cuius mentem non imbuerit deorum opinio (multi de dis praua sentiunt; id enim uitioso more effici solet; omnes tamen esse uim et naturam diuinam arbitrantur, nec uero id collocutio hominum aut consensus effecit, non institutis opinio est confirmata, non legibus; omni autem in re consensio omnium gentium lex naturae putanda est) — quis est igitur, qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos uitae commodis arbitretur? Tolle hanc opinionem, luctum sustuleris. Nemo enim maeret suo incommodo;

---

29. ex iis) ex his RO. a nobis) nobis R. demonstrentur) demonstrantur RO. tradantur) traduntur O. tractari) tractare R. coepta sunt) coepissent RO. cognouerant) cognouerunt R. ei, qui) ii, qui O. 30. est immanis) fit immanis R. sit immanis O. id enim) idem R. effecit) efficit R.

dolent fortasse et anguntur; sed illa lugubris lamentatio fletusque maerens ex eo est, quod eum, quem dileximus, uitae commodis priuatum arbitramur idque sentire. Atque haec ita sentimus natura duce, nulla ratione nullaque doctrina.

XIV. 31. Maximum uero argumentum est naturam ipsam de immortalitate animorum tacitam iudicare, quod omnibus curae sunt, et maximae quidem, quae post mortem futura sint. *Serit arbores, quae alteri saeclo prosint*, ut ait in Synephebis, quid spectans nisi etiam postera saecula ad se pertinere? Ergo arbores seret diligens agricola, quarum aspiciet bacam ipse nunquam: uir magnus leges, instituta, rem publicam non seret? Quid procreatio liberorum, quid propagatio nominis, quid adoptationes filiorum, quid testamentorum diligentia, quid ipsa sepulcrorum [monumenta] elogia significant nisi nos futura etiam cogitare? 32. Quid illud? num dubitas, quin specimen naturae capi deceat ex optima quaque natura? Quae est melior igitur in hominum genere natura quam eorum, qui se natos ad homines iuuandos, tutandos, conseruandos arbitrantur? Abiit ad deos Hercules: nunquam abisset, nisi, quum inter homines esset, eam sibi uiam muniuisset.

XV. Uetera iam ista et religione omnium consecrata. Quid in hac re publica tot tantosque uiros ob rem publicam interfectos cogitasse arbitramur? Iisdemne ut finibus nomen suum, quibus uita, terminaretur? nemo unquam sine magna spe immortalitatis se pro patria offerret ad mortem. 33. Licuit esse otioso Themistocli, licuit Epaminondae, licuit, ne et uetera et externa quaeram, mihi; sed, nescio quomodo, inhaeret in mentibus quasi saeclorum quoddam augurium futurorum, idque in maximis ingeniis altissimisque animis et existit maxime et apparet facillime. Quo quidem dempto quis tam esset amens,

---

haec) hoc O. 31. maximae quidem) maxume q. R. alteri saeclo) a. seculo O. ut ait in S.) ut ait ille in S. O. non seret) conseret R. [monumenta]) *sine uncis* RO. elogia) quid elogia O. 33. saeclorum) seculorum O. Quo quidem) quod quidem R.

qui semper in laboribus et periculis uiueret? 34. Loquor de principibus, quid poëtae? nonne post mortem nobilitari uolunt? Unde ergo illud?

Aspicite, o ciues, senis Enni imaginis formam.
Hic uestrum pinxit maxima facta patrum.

Mercedem gloriae flagitat ab iis, quorum patres affecerat gloria, idemque:

Nemo me lacrimis....
....Cur? Uolito uiuus per ora uirum.

Sed quid poëtas? opifices post mortem nobilitari uolunt. Quid enim Phidias sui similem speciem inclusit in clipeo Mineruae, quum inscribere non liceret? Quid? nostri philosophi nonne in his libris ipsis, quos scribunt de contemnenda gloria, sua nomina inscribunt? 35. Quod si omnium consensus naturae uox est, omnesque, qui ubique sunt, consentiunt esse aliquid, quod ad eos pertineat, qui uita cesserint, nobis quoque idem existimandum est; et si, quorum aut ingenio aut uirtute animus excellit, eos arbitrabimur, quia natura optima sint, cernere naturae uim maxime, ueri simile est, quum optimus quisque maxime posteritati seruiat, esse aliquid, cuius is post mortem sensum sit habiturus.

XVI. 36. Sed ut deos esse natura opinamur, qualesque sint, ratione cognoscimus, sic permanere animos arbitramur consensu nationum omnium; qua in sede maneant qualesque sint, ratione discendum est. Cuius ignoratio finxit inferos easque formidines, quas tu contemnere non sine causa uidebare. In terram enim cadentibus corporibus, iisque humo tectis, e quo dictum est *humari*, sub terra censebant reliquam uitam agi mortuorum. Quam eorum opinionem magni errores consecuti sunt, quos auxerunt poëtae. 37. Frequens enim consessus

---

34. uestrum pinxit) vostrum panxit O. lacrimis) *add.* decoret, nec funera fletu Faxit O. poëtas) putas R. libris ipsis) ipsis libris O. 35. cesserint) cess—— O. arbitrabimur) arbitramur O. opt. sint) opt. sunt R.

theatri, in quo sunt mulierculae et pueri, mouetur audiens tam grande carmen:

Adsum atque aduenio Acherunte uix uia alta atque ardua
Per speluncas saxis structas asperis, pendentibus,
Maximis, ubi rigida constat crassa caligo inferum,

tantumque ualuit error, qui mihi quidem iam sublatus uidetur, ut, corpora cremata quum scirent, tamen ea fieri apud inferos fingerent, quae sine corporibus nec fieri possent nec intelligi. Animos enim per se ipsos uiuentes non poterant mente complecti; formam aliquam figuramque quaerebant. Inde Homeri tota νεκυία; inde ea, quae meus amicus Appius νεκυομαντεῖα faciebat; inde in uicinia nostra Auerni lacus,

Unde animae excitantur obscura umbra aperto ex ostio
Altae Acheruntis, salso sanguine, mortuorum imagines.

Has tamen imagines loqui uolunt, quod fieri nec sine lingua nec sine palato nec sine faucium, laterum, pulmonum ui et figura potest. Nihil enim animo uidere poterant, ad oculos omnia referebant. 38. Magni autem est ingeni reuocare mentem a sensibus et cogitationem ab consuetudine abducere. Itaque credo equidem etiam alios tot saeculis; sed, quod litteris extet, Pherecydes Syrius primus dixit animos esse hominum sempiternos, antiquus sane, fuit enim meo regnante gentili. Hanc opinionem discipulus eius Pythagoras maxime confirmauit, qui quum Superbo regnante in Italiam uenisset, tenuit magnam illam Graeciam quum [honore] disciplina, tum etiam auctoritate, multaque saecula postea sic uiguit Pythagoreorum nomen, ut nulli alii docti uiderentur.

XVII. Sed redeo ad antiquos. Rationem illi sententiae suae non fere reddebant, nisi quid erat numeris aut descri-

---

νεκυομαντεῖα) NEPCYOMANTIA R. νεκρομαντεῖα O. uicinia) uitia R. aperto ex ostio Altae) aperte hostio alte R. aperto ostio Alti O. mortuorum imagines) im. mort. R. 38. reuocare) seuocare O. extet) exstet [proditum] O. Syrius) Syrus R. primus) primum R. [honore] disciplina) honore disciplina R. honore disciplinae O. descriptionibus) discriptionibus R.

ptionibus explicandum. 39. Platonem ferunt, ut Pythagoreos cognosceret, in Italiam uenisse et didicisse Pythagorea omnia primumque de animorum aeternitate non solum sensisse idem, quod Pythagoram, sed rationem etiam attulisse. Quam, nisi quid dicis, praetermittamus, et hanc totam spem immortalitatis relinquamus. A. An tu quum me in summam expectationem adduxeris, deseris? Errare mehercule malo cum Platone, quem tu quanti facias, scio et quem ex tuo ore admiror, quam cum istis uera sentire. 40. M. Macte uirtute! ego enim ipse cum eodem ipso non inuitus errauerim. Num igitur dubitamus sicut pleraque (quanquam hoc quidem minime; persuadent enim mathematici) terram in medio mundo sitam ad uniuersi coeli complexum quasi puncti instar obtinere, quod κέντρον illi uocant, eam porro naturam esse quattuor omnia gignentium corporum, ut quasi partita habeant inter se ac diuisa momenta, terrena et humida suopte nutu et suo pondere ad pares angulos in terram et in mare ferantur, reliquae duae partes, una ignea, altera animalis, ut illae superiores in medium locum mundi grauitate ferantur et pondere, sic hae rursum rectis lineis in coelestem locum subuolent siue ipsa natura superiora appetente, siue quod a grauioribus leuiora natura repellantur. Quae quum constent, perspicuum debet esse animos, quum e corpore excesserint, siue illi sint animales, id est spirabiles, siue ignei, sublime ferri. 41. Si uero aut numerus quidam est animus, quod subtiliter magis quam dilucide dicitur, aut quinta illa non nominata magis quam intellecta natura, multo etiam integriora ac puriora sunt, ut a terra longissime se efferant. Horum igitur aliquid animus est, ne tam uegeta mens aut in corde cerebroue aut in Empedocleo sanguine demersa iaceat.

39. didicisse) dedicisse R. An tu) Ain tu? O. 40. dubitamus sicut pleraque) dub. an sicut pleraque R. dub. [an] sicut pleraque [sic et hoc] O. terrena) ut terr. O. superiores) superioris R. rursum) sursum O. Superiora — natura) *in margine modo habet* R. constent) constet *Non. p. 273.* spirabiles) spiritabiles R. 41. quidam est) q. sit RO. intellecta) non intellecta RO. animus est, ne tam uegeta) animus nec tam dicta R.

XVIII. Dicaearchum uero cum Aristoxeno aequali et condiscipulo suo, doctos sane homines, omittamus, quorum alter ne condoluisse quidem unquam uidetur, qui animum se habere non sentiat, alter ita delectatur suis cantibus, ut eos etiam ad haec transferre conetur. Harmoniam autem ex interuallis sonorum nosse possumus, quorum uaria compositio etiam harmonias efficit plures; membrorum uero situs et figura corporis uacans animo quam possit harmoniam efficere, non uideo. Sed hic quidem quamuis eruditus sit, sicut est, haec magistro concedat Aristoteli, canere ipse doceat. Bene enim illo Graecorum prouerbio praecipitur:

Quam quisque norit artem, in hac se exerceat.

42. Illam uero funditus eiciamus indiuiduorum corporum leuium et rotundorum concursionem fortuitam, quam tamen Democritus concalefactam et spirabilem, id est animalem, esse uult. Is autem animus, qui, si est horum quattuor generum, ex quibus omnia constare dicuntur, ex inflammata anima constat, ut potissimum uideri uideo Panaetio, superiora capessat necesse est. Nihil enim habent haec duo genera proni et supera semper petunt. Ita siue dissipantur, procul a terris id euenit; siue permanent et conseruant habitum suum, hoc etiam magis necesse est ferantur ad coelum, et ab iis perrumpatur et diuidatur crassus hic et concretus aër, qui est terrae proximus. Calidior est enim uel potius ardentior animus, quam est hic aër, quem modo dixi crassum atque concretum; quod ex eo sciri potest, quia corpora nostra, terreno principiorum genere confecta, ardore animi concalescunt.

XIX. 43. Accedit, ut eo facilius animus euadat ex hoc aëre, quem saepe iam appello, eumque perrumpat, quod nihil est animo uelocius; nulla est celeritas, quae possit cum animi celeritate contendere. Qui si permanet incorruptus suique similis, necesse est ita feratur, ut penetret et diuidat omne coelum hoc, in quo nubes, imbres uentique coguntur, quod et

alter ne) alter nae R. Harmoniam) harmonian R. 42. uideri uideo) uideo R. ab iis) ab his RO. 43. Accedit) accidit R

humidum et caliginosum est propter exhalationes terrae. Quam regionem quum superauit animus naturamque sui similem contigit et agnouit, iunctis ex anima tenui et ex ardore solis temperato ignibus insistit et finem altius se efferendi facit. Tum enim sui similem et leuitatem et calorem adeptus tanquam paribus examinatus ponderibus nullam in partem mouetur, eaque ei demum naturalis est sedes, quum ad sui simile penetrauit, in quo nulla re egens aletur et sustentabitur iisdem rebus, quibus astra sustentantur et aluntur. 44. Quumque corporis facibus inflammari soleamus ad omnes fere cupiditates eoque magis incendi, quod iis aemulemur, qui ea habeant, quae nos habere cupiamus: profecto beati erimus, quum corporibus relictis et cupiditatum et aemulationum erimus expertes; quodque nunc facimus, quum laxati curis sumus, ut spectare aliquid uelimus et uisere, id multo tum faciemus liberius, totosque nos in contemplandis rebus perspiciendisque ponemus propterea, quod et natura inest in mentibus nostris insatiabilis quaedam cupiditas ueri uidendi, et orae ipsae locorum illorum, quo peruenerimus, quo faciliorem nobis cognitionem rerum coelestium, eo maiorem cognoscendi cupiditatem dabunt. 45. Haec enim pulchritudo etiam in terris patritam illam et auitam, ut ait Theophrastus, philosophiam cognitionis cupiditate incensam excitauit. Praecipue uero fruentur ea, qui tum etiam, quum has terras incolentes circumfusi erant caligine, tamen acie mentis dispicere cupiebant. XX. Etenim si nunc aliquid assequi se putant, qui ostium Ponti uiderunt et eas angustias, per quas penetrauit ea, quae est nominata Argo, quia Argiui in ea

delecti uiri

Uecti petebant pellem inauratam arietis;

aut ii, qui Oceani freta illa uiderunt,

Europam Libyamque rapax ubi diuidit unda:

---

iunctis) iunctis R., *sed corr. in* iunctus. Tum enim) quum enim R. ad sui simile) ad sui similem R. iisdem) hisdem R. 44. ueri uidendi) ueri uisendi O. 45. patritam) *Sic Non. p. 161.* patriam RO. delecti) dilecti R.

quod tandem spectaculum fore putamus, quum totam terram contueri licebit eiusque quum situm, formam, circumscriptionem, tum et habitabiles regiones et rursum omni cultu propter uim frigoris aut caloris uacantes? 46. Nos enim ne nunc quidem oculis cernimus ea, quae uidemus; neque est enim ullus sensus in corpore; sed, ut non physici solum docent, uerum etiam medici, qui ista aperta et patefacta uiderunt, uiae quasi quaedam sunt ad oculos, ad aures, ad nares a sede animi perforatae. Itaque saepe aut cogitatione aut aliqua ui morbi impediti apertis atque integris et oculis et auribus nec uidemus nec audimus, ut facile intelligi possit animum et uidere et audire, non eas partes, quae quasi fenestrae sint animi, quibus tamen sentire nihil queat mens, nisi id agat et adsit. Quid? quod eadem mente res dissimillimas comprendimus, ut colorem, saporem, calorem, odorem, sonum, quae nunquam quinque nuntiis animus cognosceret, nisi ad eum omnia referrentur, et is omnium iudex solus esset. Atque ea profecto tum multo puriora et dilucidiora cernentur, quum, quo natura fert, liber animus peruenerit. 47. Nam nunc quidem, quanquam foramina illa, quae patent ad animum a corpore, callidissimo artificio natura fabricata est, tamen terrenis concretisque corporibus sunt intersaepta quodammodo; quum autem nihil erit praeter animum, nulla res obiecta impediet, quo minus percipiat, quale quicque sit. XXI. Quamuis copiose haec diceremus, si res postularet, quam multa, quam uaria, quanta spectacula animus in locis coelestibus esset habiturus. 48. Quae quidem cogitans soleo saepe mirari nonnullorum insolentiam philosophorum, qui naturae cognitionem admirantur eiusque inuentori et principi gratias exultantes agunt eumque uenerantur ut deum; liberatos enim se per eum dicunt grauissimis dominis, terrore sempiterno et diurno ac nocturno metu. Quo terrore? quo metu?

---

46. fenestrae sint) f. sunt O. Quid? quod) qui quod R. comprendimus) comprehendimus O. et is) ut idem O. 47. callidissimo) calidissimo R. 48. ac nocturno) a nocturno R.

quae est anus tam delira, quae timeat ista, quae uos uidelicet, si physica non didicissetis, timeretis,

Acherunsia templa alta Orci.... pallida leti, obnubila tenebris loca.

Non pudet philosophum in eo gloriari, quod haec non timeat et quod falsa esse cognouerit? E quo intelligi potest, quam acuti natura sint, quoniam haec sine doctrina crediturі fuerunt. 49. Praeclarum autem nescio quid adepti sunt, quod didicerunt se, quum tempus mortis uenisset, totos esse perituros. Quod ut ita sit (nihil enim pugno), quid habet ista res aut laetabile aut gloriosum? Nec tamen mihi sane quicquam occurrit, cur non Pythagorae sit et Platonis uera sententia. Ut enim rationem Plato nullam afferret (uide, quid homini tribuam), ipsa auctoritate me frangeret; tot autem rationes attulit, ut uelle ceteris, sibi certe persuasisse uideatur.

XXII. 50. Sed plurimi contra nituntur animosque quasi capite damnatos morte multant, neque aliud est quicquam, cur incredibilis iis animorum uideatur aeternitas, nisi quod nequeunt, qualis animus sit uacans corpore, intelligere et cogitatione comprehendere. Quasi uero intelligant, qualis sit in ipso corpore, quae conformatio, quae magnitudo, qui locus, ut, si iam possent in homine uiuo cerni omnia, quae nunc tecta sunt, casurusne in conspectum uideatur animus, an tanta sit eius tenuitas, ut fugiat aciem. 51. Haec reputent isti, qui negant animum sine corpore se intelligere posse; uidebunt, quem in ipso corpore intelligant. Mihi quidem naturam animi intuenti multo difficilior occurrit cogitatio multoque obscurior, qualis animus in corpore sit tanquam alienae domi, quam qualis, quum exierit et in liberum coelum quasi domum suam uenerit. Nisi enim, quod nunquam uidimus, id quale sit, intelligere non possumus, certe et deum ipsum et diuinum animum corpore liberatum cogitatione complecti possumus. Dicaearchus

---

Acherunsia) Acherusia O. obnubila) onubila R. nubila O quoniam) qui O. fuerunt) fuer' R. fuerint O. 49. ut ita sit) ita sit R. 50. incredibilis iis) i- -no R. 51. domi) domui R.

quidem et Aristoxenus, quia difficilis erat animi, quid aut qualis esset, intelligentia, nullum omnino animum esse dixerunt. 52. Est illud quidem uel maximum, animo ipso animum uidere, et nimirum hanc habet uim praeceptum Apollinis, quo monet, ut se quisque noscat. Non enim, credo, id praecipit, ut membra nostra aut staturam figuramue noscamus; neque nos corpora sumus, nec ego tibi haec dicens corpori tuo dico. Quum igitur *nosce te* dicit, hoc dicit, *nosce animum tuum;* nam corpus quidem quasi uas est aut aliquod animi receptaculum; ab animo tuo quicquid agitur, id agitur a te. Hunc igitur nosse nisi diuinum esset, non esset hoc acrioris cuiusdam animi praeceptum † tributum a deo sit hoc, se ipsum posse cognoscere.

53. Sed si, qualis sit animus, ipse animus nesciet, dic, quaeso, ne esse quidem se sciet? ne moueri quidem se? Ex quo illa ratio nata est Platonis, quae a Socrate est in Phaedro explicata, a me autem posita est in sexto libro de re publica: XXIII. „Quod semper mouetur, aeternum est; quod autem motum affert alicui, quodque ipsum agitatur alicunde, quando finem habet motus, uiuendi finem habeat necesse est. Solum igitur quod se ipsum mouet, quia nunquam deseritur a se, nunquam ne moueri quidem desinit, quin etiam ceteris, quae mouentur, hic fons, hoc principium est mouendi. 54. Principi autem nulla est origo; nam e principio oriuntur omnia, ipsum autem nulla ex re alia nasci potest; nec enim esset id principium, quod gigneretur aliunde. Quod si nunquam oritur, ne occidit quidem unquam; nam principium extinctum nec ipsum ab alio renascetur nec ex se aliud creabit, si quidem necesse est a principio oriri omnia. Ita fit, ut motus principium ex eo sit, quod ipsum a se mouetur. Id autem nec nasci potest nec mori; uel concidat omne coelum omnisque natura consistat necesse est

---

52. nec ego) neque ego O. † tributum a deo sit hoc, se ipsum posse cognoscere) *sine nota corrupt.* R. sic ut tributum deo sit O. 53. nesciet) nesciat O. aeternum) et aeternum R. alicunde) aliunde O. 54. ne occidit) nec occ. R. nec ex se) nec se R.

nec uim ullam nanciscatur, qua a primo impulsa moueatur. Quum pateat igitur aeternum id esse, quod se ipsum moueat, quis est, qui hanc naturam animis esse tributam neget? Inanimum est enim omne, quod pulsu agitatur externo, quod autem est animal, id motu cietur interiore et suo; nam haec est propria natura animi atque uis. Quae si est una ex omnibus, quae se ipsa semper moueat, neque nata certe est et aeterna est." 55. Licet concurrant omnes plebei philosophi (sic enim ii, qui a Platone et Socrate et ab ea familia dissident, appellandi uidentur), non modo nihil unquam tam eleganter explicabunt, sed ne hoc quidem ipsum quam subtiliter conclusum sit, intelligent. Sentit igitur animus se moueri; quod quum sentit, illud una sentit, se ui sua, non aliena moueri nec accidere posse, ut ipse unquam a se deseratur. Ex quo efficitur aeternitas; nisi quid habes ad haec. A. Ego uero facile sim passus ne in mentem quidem mihi aliquid contra uenire; ita isti faueo sententiae.

XXIV. 56. M. Quid? illa tandem num leuiora censes, quae declarant inesse in animis hominum diuina quaedam, quae si cernerem, quemadmodum nasci possent, etiam, quemadmodum interirent, uiderem. Nam sanguinem, bilem, pituitam, ossa, neruos, uenas, omnem denique membrorum et totius corporis figuram uideor posse dicere, unde concreta et quo modo facta sint; animum ipsum, si nihil esset in eo nisi id, ut per eum uiueremus, tam natura putarem hominis uitam sustentari, quam uitis, quam arboris; haec enim etiam dicimus uiuere. Item si nihil haberet animus hominis, nisi ut appeteret aut fugeret, id quoque esset ei commune cum bestiis. 57. Habet primum memoriam et eam infinitam rerum innumerabilium, quam quidem Plato recordationem esse uult uitae superioris. Nam in illo libro, qui inscribitur Μένων, pusionem quendam Socrates interrogat quaedam geometrica de dimensione quadrati. Ad ea

---

qua a primo) qua primo R. est animal) an. est O. cietur) citetur R. se ipsa) se ipsam R. 55. omnes plebei) plebeii omnes O. illud una) illum una R. sim passus) sum p. O. 56. natura putarem) naturam p. R. 57. Μένων) Menon R. Meno O.

sic ille respondet, ut puer, et tamen ita faciles interrogationes sunt, ut gradatim respondens eodem perueniat, quo si geometrica didicisset. Ex quo effici uult Socrates, ut discere nihil aliud sit nisi recordari. Quem locum multo etiam accuratius explicat in eo sermone, quem habuit eo ipso die, quo excessit e uita; docet enim quemuis, qui omnium rerum rudis esse uideatur, bene interroganti respondentem declarare se non tum illa discere, sed reminiscendo cognoscere, nec uero fieri ullo modo posse, ut a pueris tot rerum atque tantarum insitas et quasi consignatas in animis notiones, quas ἐννοίας uocant, haberemus, nisi animus, antequam in corpus intrauisset, in rerum cognitione uiguisset. 58. Quumque nihil esset, ut omnibus locis a Platone disseritur (nihil enim putat esse, quod oriatur et intereat, idque solum esse, quod semper tale sit, quale ἰδέαν appellat ille, nos speciem), non potuit animus haec in corpore inclusus agnoscere, cognita attulit, ex quo tam multarum rerum cognitionis admiratio tollitur. Neque ea plane uidet animus, quum repente in tam insolitum tamque perturbatum domicilium immigrauit, sed quum se collegit atque recreauit, tum agnoscit ea reminiscendo. Ita nihil est aliud discere nisi recordari. 59. Ego autem maiore etiam quodam modo memoriam admiror. Quid est enim illud, quo meminimus, aut quam habet uim aut unde natam? Non quaero, quanta memoria Simonides fuisse dicatur, quanta Theodectes, quanta is, qui a Pyrrho legatus ad senatum est missus, Cineas, quanta nuper Charmadas, quanta, qui modo fuit, Scepsius Metrodorus, quanta noster Hortensius; de communi hominum memoria loquor et eorum maxime, qui in aliquo maiore studio et arte uersantur, quorum quanta mens sit, difficile est existimare, ita multa meminerunt.

---

nisi record.) quam r. R. *ex coll. Gud. sil.* respondentem) respondem R. cognoscere) recognoscere O. 58. enim putat) en. ille p. O. solum esse) sol. esset R. ἰδέαν) ideam R collegit) colligit R. agnoscit ea) agn. illa O. est aliud) al. est O. 59. quo meminimus) quod mem. R. quam) que R., *sed corr. in* quam. natam) naturam R. quanta is) quantas R., *sed corr. in* quanta is. Cineas) Ceineas R. Scepsius) Secæpsius R. hominum) omnium R

XXV. 60. Quorsus igitur haec spectat oratio? Quae sit illa uis et unde, sic intelligendum puto. Non est certe nec cordis nec sanguinis nec cerebri nec atomorum; anima sit ignisne, nescio, nec me pudet, ut istos, fateri nescire, quod nesciam; illud, si ulla alia de re obscura affirmare possem, siue anima siue ignis sit animus, eum iurarem esse diuinum. Quid enim, obsecro te, terrane tibi hoc nebuloso et caliginoso coelo aut sata aut concreta uidetur tanta uis memoriae? Si, quid sit hoc, non uides, at, quale sit, uides; si ne id quidem, at, quantum sit, profecto uides. 61. Quid igitur? utrum capacitatem aliquam in animo putamus esse, quo tanquam in aliquod uas ea, quae meminimus, infundantur? Absurdum id quidem. Qui enim fundus aut quae talis animi figura intelligi potest aut quae tanta omnino capacitas? An imprimi quasi ceram animum putamus et esse memoriam signatarum rerum in mente uestigia? Quae possunt uerborum, quae rerum ipsarum esse uestigia, quae porro tam immensa magnitudo, quae illa tam multa possit effingere? Quid? illa uis quae tandem est, quae inuestigat occulta, quae inuentio atque excogitatio dicitur? Ex hacne tibi terrena mortalique natura et caduca concreta ea uidetur, 62. aut qui primus, quod summae sapientiae Pythagorae uisum est, omnibus rebus imposuit nomina, aut qui dissipatos homines congregauit et ad societatem uitae conuocauit, aut qui sonos uocis, qui infiniti uidebantur, paucis litterarum notis terminauit, aut qui errantium stellarum cursus, praegressiones institionesque notauit? Omnes magni; etiam superiores, qui fruges, qui uestitum, qui tecta, qui cultum uitae, qui praesidia contra feras inuenerunt, a quibus mansuefacti et exculti a necessariis artificiis ad elegantiora defluximus. Nam et auribus oblectatio magna parta est inuenta et temperata uarietate et natura sonorum, et astra suspeximus, quum ea, quae sunt infixa certis locis, tum illa non re, sed uocabulo errantia, quo-

60. unde, sic) unde sit RO. ignisne) ignisue R. tibi hoc) tibi, aut hoc O. 61. esse memoriam) mem. esse O. 62. institionesque) institutionesque R. institiones O. quum ea) tum ea (R) O.

rum conuersiones omnesque motus qui uidit, is docuit similem animum suum eius esse, qui ea fabricatus esset in coelo. 63. Nam quum Archimedes lunae, solis, quinque errantium motus in sphaeram illigauit, effecit idem, quod ille, qui in Timaeo mundum aedificauit, Platonis deus, ut tarditate et celeritate dissimillimos motus una regeret conuersio. Quod si in hoc mundo fieri sine deo non potest, ne in sphaera quidem eosdem motus Archimedes sine diuino ingenio potuisset imitari.

XXVI. 64. Mihi uero ne haec quidem notiora et illustriora carere ui diuina uidentur, ut ego aut poëtam graue plenumque carmen sine coelesti aliquo mentis instinctu putem fundere aut eloquentiam sine maiore quadam ui fluere abundantem sonantibus uerbis uberibusque sententiis. Philosophia uero, omnium mater artium, quid est aliud nisi, ut Plato, donum, ut ego, inuentum deorum? Haec nos primum ad illorum cultum, deinde ad ius hominum, quod situm est in generis humani societate, tum ad modestiam magnitudinemque animi erudiuit, eademque ab animo tanquam ab oculis caliginem dispulit, ut omnia supera, infera, prima, ultima, media uideremus. 65. Prorsus haec diuina mihi uidetur uis, quae tot res efficiat et tantas. Quid est enim memoria rerum et uerborum, quid porro inuentio? Profecto id, quo ne in deo quidem quicquam maius intelligi potest. Non enim ambrosia deos aut nectare aut Iuuentate pocula ministrante laetari arbitror, nec Homerum audio, qui Ganymeden ab dis raptum ait propter formam, ut Ioui bibere ministraret. Non iusta causa, cur Laomedonti tanta fieret iniuria. Fingebat haec Homerus et humana ad deos transferebat; diuina mallem ad nos. Quae autem diuina? Uigere, sapere, inuenire, meminisse; ergo animus [,qui], ut ego dico, diuinus est, ut Euripides dicere audet, deus; et

uidit) animus uidit R. [animus] uidit O. 64. Plato) Plato [ait] O. 65. ne in deo quidem quicquam) ne in deo quicquam R. nec in deo quidquam O. laetari) laetare R. Ganymeden) Ganymedem O. ab dis) ab his R, *sed corr. in* ab dis. a diis O. [qui], ut ego dico, diuinus est, ut E. d. a., deus) *sine unc.* R. ut ego dico, diuinus, ut E. d. a., deus est O.

quidem, si deus aut anima aut ignis est, idem est animus ho minis. Nam ut illa natura coelestis et terra uacat et humore, sic utriusque harum rerum humanus animus est expers. Sin autem est quinta quaedam natura ab Aristotele inducta primum, haec et deorum est et animorum. Hanc nos sententiam secuti his ipsis uerbis in consolatione hoc expressimus:

XXVII. 66. „Animorum nulla in terris origo inueniri potest. Nihil enim est in animis mixtum atque concretum, aut quod ex terra natum atque fictum esse uideatur; nihil ne aut humidum quidem aut flabile aut igneum. His enim in naturis nihil inest, quod uim memoriae, mentis, cogitationis habeat, quod et praeterita teneat et futura prouideat et complecti possit praesentia, quae sola diuina sunt; nec inuenietur unquam, unde ad hominem uenire possint nisi a deo. Singularis est igitur quaedam natura atque uis animi, seiuncta ab his usitatis notisque naturis. Ita quicquid est illud, quod sentit, quod sapit, quod uiuit, quod uiget, coeleste et diuinum ob eamque rem aeternum sit necesse est. Nec uero deus ipse, qui intelligitur a nobis, alio modo intelligi potest nisi mens soluta quaedam et libera, segregata ab omni concretione mortali, omnia sentiens et mouens ipsaque praedita motu sempiterno." 67. Hoc e genere atque eadem e natura est humana mens. Ubi igitur aut qualis est ista mens? Ubi tua aut qualis? potesne dicere? an, si omnia ad intelligendum non habeo, quae habere uellem, ne iis quidem, quae habeo, mihi per te uti licebit? Non ualet tantum animus, ut se ipse uideat. At ut oculus, sic animus se non uidens alia cernit. Non uidet autem, quod minimum est, formam suam. Fortasse; quanquam id quoque; sed relinquamus; uim certe, sagacitatem, memoriam, motum, celeritatem uidet. Haec magna, haec diuina, haec sempiterna sunt; qua facie quidem sit aut ubi habitet, ne quaerendum quidem est.

XXVIII. 68. Ut quum uidemus speciem primum cando-

---

hoc expressimus) haec expr. O. humidum) umidum R. 67. ne iis quidem) ne is quidem R. [illegible]neum ipse R. ut sese ipse O.

remque coeli; dein conuersionis celeritatem tantam, quantam cogitare non possumus; tum uicissitudines dierum ac noctium commutationesque temporum quadrupertitas ad maturitatem frugum et ad temperationem corporum aptas eorumque omnium moderatorem et ducem solem lunamque accretione et deminutione luminis quasi fastorum † notantem et significantem dies; tum in eodem orbe in duodecim partes distributo quinque stellas ferri eosdem cursus constantissime seruantes disparibus inter se motibus nocturnamque coeli formam undique sidcribus ornatam; tum globum terrae eminentem e mari, fixum in medio mundi uniuersi loco, duabus oris distantibus habitabilem et cultum, quarum altera, quam nos incolimus,

Sub axe posita ad stellas septem, unde horrifer
Aquilonis stridor gelidas molitur niues,

altera australis ignota nobis, quam uocant Graeci ἀντίχθονα; 69. ce!eras partes incultas, quod aut frigore rigeant aut urantur calore; hic autem, ubi habitamus, non intermittit suo tempore

Coelum nitescere, arbores frondescere,
Uites laetificae pampinis pubescere,
Rami bacarum ubertate incuruescere,
Segetes largiri fruges, florere omnia,
Fontes scatere, herbis prata conuestirier;

tum multitudinem pecudum partim ad uescendum, partim ad cultus agrorum, partim ad uehendum, partim ad corpora uestienda, hominemque ipsum quasi contemplatorem coeli ac deorum eorumque cultorem atque hominis utilitati agros omnes et maria parentia; 70. haec igitur et alia innumerabilia quum cernimus, possumusne dubitare, quin iis praesit aliquis uel effector, si haec nata sunt, ut Platoni uidetur, uel, si semper fuerunt, ut Aristoteli placet, moderator tanti operis et muneris?

68. dein) deinde O. quadrupertitas) quadripartitas O. † notantem et significantem) *sine nota corrupt.* R. notis signantem O. nocturnamque) nocturnaque R. ἀντίχθονα) antixoona R. 69. laetificae) laetificare R. incuruescere) incuruiscere *Non. p. 122.* pecudum) pecorum R. *ex coll. Gud. sil.* eorumque) eorum R. ipsorumque O. 70. iis praesit) his p. RO. fuerunt) fuerint R. *ex coll. Gud. sil.*

Sic mentem hominis, quamuis eam non uideas, ut deum non uides; tamen ut deum agnoscis ex operibus eius, sic ex memoria rerum et inuentione et celeritate motus omnique pulchritudine uirtutis uim diuinam mentis agnoscito.

XXIX. In quo igitur loco est? Credo equidem in capite et, cur credam, afferre possum; sed alias, ubi sit animus; certe quidem in te est. Quae est ei natura? Propria puto et sua. Sed fac igneam, fac spirabilem: nihil ad id, de quo agimus. Illud modo uideto, ut deum noris, etsi eius ignores et locum et faciem, sic animum tibi tuum notum esse oportere, etiam si ignores et locum et formam. 71. In animi autem cognitione dubitare non possumus, nisi plane in physicis plumbei sumus, quin nihil sit animis admixtum, nihil concretum, nihil copulatum, nihil coagmentatum, nihil duplex. Quod quum ita sit, certe nec secerni nec diuidi nec discerpi nec distrahi potest, ne interire quidem igitur. Est enim interitus quasi discessus et secretio ac diremptus earum partium, quae ante interitum iunctione aliqua tenebantur.

His et talibus rationibus adductus Socrates nec patronum quaesiuit ad iudicium capitis nec iudicibus supplex fuit adhibuitque liberam contumaciam, a magnitudine animi ductam, non a superbia, et supremo uitae die de hoc ipso multa disseruit et paucis ante diebus quum facile posset educi e custodia, noluit et [tum] paene in manu iam mortiferum illud tenens poculum locutus ita est, ut non ad mortem trudi, uerum in coelum uideretur escendere. XXX. 72. Ita enim censebat itaque disseruit, duas esse uias duplicesque cursus animorum e corpore excedentium. Nam qui se humanis uitiis contaminauissent et se totos libidinibus dedissent, quibus caecati uel domesticis [uitiis atque] flagitiis se inquinauissent uel re publica

---

omnique) omniaque R. diuinam) diuinæ R. alias, ubi sit) alias: nunc, ubiubi sit O. est ei) est et R. 71. ne interire quidem) ne interire R. nec interire O. diremptus) direptus R. [tum]) *sine unc.* R. quum O. tenens) teneret O. 72. dedissent) dedidissent O. uel domesticis) uelut dom. R. RO.

uiolanda fraudes inexpiabiles concepissent, iis deuium quoddam iter esse, seclusum a concilio deorum; qui autem se integros castosque seruauissent, quibusque fuisset minima cum corporibus contagio, seseque ab iis semper seuocauissent essentque in corporibus humanis uitam imitati deorum, iis ad illos, a quibus essent profecti, reditum facilem patere. 73. Itaque commemorat, ut cygni, qui non sine causa Apollini dicati sint, sed quod ab eo diuinationem habere uideantur, qua prouidentes, quid in morte boni sit, cum cantu et uoluptate moriantur, sic omnibus bonis et doctis esse faciendum. Nec uero de hoc quisquam dubitare posset, nisi idem nobis accideret diligenter de animo cogitantibus, quod iis saepe usu uenit, qui quum acriter oculis deficientem solem intuerentur, ut aspectum omnino amitterent; sic mentis acies se ipsa intuens nonnunquam hebescit, ob eamque causam contemplandi diligentiam amittimus. Itaque dubitans, circumspectans, haesitans, multa aduersa reuerens tanquam in rate in mari immenso nostra uehitur ratio. 74. Sed haec et uetera et a Graecis. Cato autem sic abiit e uita, ut causam moriendi nactum se esse gauderet. Uetat enim dominans ille in nobis deus iniussu hinc nos suo demigrare; quum uero causam iustam deus ipse dederit, ut tunc Socrati, nunc Catoni, saepe multis: nae ille mediusfidius uir sapiens laetus ex his tenebris in lucem illam excesserit nec tamen illa uincla carceris ruperit (leges enim uetant), sed tanquam a magistratu aut ab aliqua potestate legitima, sic a deo euocatus atque emissus exierit. Tota enim philosophorum uita, ut ait idem, commentatio mortis est. XXXI. 75. Nam quid aliud agimus, quum a uoluptate, id est a corpore, quum a re familiari, quae est ministra et famula corporis, quum a re publica, quum a negotio omni seuocamus animum; quid, inquam, tum

---

ab iis) ab his RO. seuocauissent) seuocassent O. iis ad illos) his ad illos RO. 73. quod iis saepe) quo his s. R. reuerens) reuertens R. in rate) rate O. ratio) oratio RO. 74. nae ille) ne ille R.

agimus, nisi animum ad se ipsum aduocamus, secum esse cogimus maximeque a corpore abducimus? Secernere autem a corpore animum ecquid aliud est quam emori discere? Quare hoc commentemur, mihi crede, diiungamusque nos a corporibus, id est consuescamus mori. Hoc et, dum erimus in terris, erit illi coelesti uitae simile, et quum illuc ex his uinclis emissi feremur, minus tardabitur cursus animorum. Nam qui in compedibus corporis semper fuerunt, etiam quum soluti sunt, tardius ingrediuntur, ut ii, qui ferro uincti multos annos fuerunt. Quo quum uenerimus, tum denique uiuemus; nam haec quidem uita mors est, quam lamentari possem, si liberet.

76. A. Satis tu quidem in consolatione es lamentatus, quam quum lego, nihil malo quam has res relinquere, his uero modo auditis multo magis. M. Ueniet tempus et quidem celeriter et siue retractabis siue properabis; uolat enim aetas. Tantum autem abest ab eo, ut malum mors sit, quod tibi dudum uidebatur, ut uerear, ne homini nihil sit non malum aliud certe, sed nihil bonum aliud potius; si quidem uel di ipsi uel cum dis futuri sumus. A. Quid refert? Adsunt enim, qui haec non probent. M. Ego autem nunquam ita te in hoc sermone dimittam, ulla ratione ut mors tibi uideri malum possit. 77. A. Qui potest, quum ista cognouerim? M. Qui possit, rogas? Cateruae ueniunt contra dicentium nec solum Epicureorum, quos equidem non despicio, sed, nescio quo modo, doctissimus quisque contemnit; acerrime autem deliciae meae Dicaearchus contra hanc immortalitatem disseruit. Is enim tres libros scripsit, qui Lesbiaci uocantur, quod Mytilenis sermo habetur, in quibus uult efficere animos esse mortales. Stoici

---

75. aduocamus) auocamus R. ecquid aliud est quam emori) nec quicquam aliud est quam emori R. *ex coll. Gud.* nec quicquam aliud emori R. *ex coll. Kr.* nec quidquam aliud est mori O. mihi crede) m. credi R. diiungamusque) disiung[illegible]) liberetur R. 76. Adsunt — probent) *M. tribuit* O. [illegible] ratione ut R. ulla uti ratione O. 77. c[illegible]

autem usuram nobis largiuntur tanquam cornicibus; diu mansuros aiunt animos, semper negant.

XXXII. Num non uis igitur audire, cur, etiam si ita sit, mors tamen non sit in malis? A. Ut uidetur; sed me nemo de immortalitate depellet. 78. M. Laudo id quidem; etsi nihil nimis oportet confidere. Mouemur enim saepe aliquo acute concluso, labamus mutamusque sententiam clarioribus etiam in rebus; in his est enim aliqua obscuritas. Id igitur si acciderit, simus armati. A. Sane quidem; sed, ne accidat, prouidebo. M. Num quid igitur est causae, quin amicos nostros Stoicos dimittamus? eos dico, qui aiunt animos manere, quum e corpore excesserint, sed non semper. A. Istos uero, qui, quod tota in hac causa difficillimum est, suscipiant, posse animum manere corpore uacantem; illud autem, quod non modo facile ad credendum est, sed eo concesso, quod uolunt, consequens, id non concedant, ut, quum diu permanserit, ne intereat. M. Bene reprehendis, et se isto modo res habet. 79. Credamus igitur Panaetio a Platone suo dissentienti? Quem enim omnibus locis diuinum, quem sapientissimum, quem sanctissimum, quem Homerum philosophorum appellat, huius hanc unam sententiam de immortalitate animorum non probat. Uult enim, quod nemo negat, quicquid natum sit, interire, nasci autem animos, quod declaret eorum similitudo, qui procreentur, quae etiam in ingeniis, non solum in corporibus appareat. Alteram autem affert rationem, nihil esse, quod doleat, quin id aegrum esse quoque possit; quod autem in morbum cadat, id etiam interiturum; dolere autem animos; ergo etiam interire. XXXIII. 80. Haec refelli possunt. Sunt enim ignorantis, quum de aeternitate animorum dicatur, de mente dici, quae omni turbido motu semper uacet, non de partibus iis, in quibus aegritudines,

---

Num non uis) numne uis O. ita sit) ista sit R. 78. nimis) animis R. simus armati) si minus a. R. quum e corpore) e corp. quum O. id non concedant) idcirco non dant R. id certe non dant O. 79. quod doleat) cum d. R. 80. dicatur) dicantur R.

irae libidinesque uersentur, quas is, contra quem haec dicuntur, semotas a mente et disclusas putat. Iam similitudo magis apparet in bestiis, quarum animi sunt rationis expertes; hominum autem similitudo in corporum figura magis extat, et ipsi animi magni refert quali in corpore locati sint. Multa enim e corpore existunt, quae acuant mentem, multa, quae obtundant. Aristoteles quidem ait omnes ingeniosos melancholicos esse, ut ego me tardiorem esse non moleste feram. Enumerat multos, idque quasi constet, rationem, cur ita fiat, affert. Quod si tanta uis est ad habitum mentis in iis, quae gignuntur in corpore (ea sunt autem, quaecunque sunt, quae similitudinem faciant), nihil necessitatis affert, cur nascantur animi, similitudo. 81. Omitto dissimilitudines. Uellem adesse posset Panaetius (uixit cum Africano): quaererem ex eo, cuius suorum similis fuisset Africani fratris nepos, facie uel patris, uita omnium perditorum ita similis, ut esset facile deterrimus; cuius etiam similis P. Crassi, et sapientis et eloquentis et primi hominis, nepos, multorumque aliorum clarorum uirorum, quos nihil attinet nominare, nepotes et filii. Sed quid agimus? oblitine sumus hoc nunc nobis esse propositum, quum satis de aeternitate dixissemus, ne si interirent quidem animi, quicquam mali esse in morte? A. Ego uero memineram, sed te de aeternitate dicentem aberrare a proposito facile patiebar.

XXXIV. 82. M. Uideo te alte spectare et uelle in coelum migrare. Spero fore, ut contingat id nobis. Sed fac, ut isti uolunt, animos non remanere post mortem; uideo nos, si ita sit, priuari spe beatioris uitae. Mali uero quid affert ista sententia? Fac enim sic animum interire, ut corpus: num igitur aliquis dolor aut omnino post mortem sensus in corpore est? Nemo id quidem dicit, etsi Democritum insimulat Epicurus, Democritici negant. Ne in animo quidem igitur sensus

---

dicuntur) dicantur R. similitudinem faciant) s. faciunt O. nascantur) nascatur R. 81. dissimilitudines) similitudines R. 82. Sperouitae) *A. tribuunt* RO. mi O. Democritici) Democritii O.

remanet; ipse enim nusquam est. Ubi igitur malum est, quoniam nihil tertium est; an [quoniam] ipse animi discessus a corpore non fit sine dolore? Ut credam ita esse, quam est id exiguum! Et falsum esse arbitror, et fit plerumque sine sensu, nonnunquam etiam cum uoluptate, totumque hoc leue est, qualecunque est; fit enim ad punctum temporis. 83. Illud angit uel potius excruciat, discessus ab omnibus iis, quae sunt bona in uita. Uide, ne malis dici uerius possit. Quid ego nunc lugeam uitam hominum? Uere et iure possum; sed quid necesse est, quum id agam, ne post mortem miseros nos putemus fore, etiam uitam efficere deplorando miseriorem? Fecimus hoc in eo libro, in quo nosmet ipsos, quantum potuimus, consolati sumus. A malis igitur mors abducit, non a bonis, uerum si quaerimus. Et quidem hoc a Cyrenaico Hegesia sic copiose disputatur, ut is a rege Ptolemaeo prohibitus esse dicatur illa in scholis dicere, quod multi iis auditis mortem sibi ipsi consciscerent. 84. Callimachi quidem epigramma in Ambraciotam Cleombrotum est, quem ait, quum ei nihil accidisset aduersi, e muro se in mare abiecisse lecto Platonis libro. Eius autem, quem dixi, Hegesiae liber est Ἀποκαρτερῶν, quod a uita quidam per inediam discedens reuocatur ab amicis, quibus respondens uitae humanae enumerat incommoda. Possem idem facere, etsi minus quam ille, qui omnino uiuere expedire nemini putat. Mitto alios; etiamne nobis expedit, qui et domesticis et forensibus solatiis ornamentisque priuati certe si ante occidissemus, mors nos a malis, non a bonis abstraxisset.

XXXV. 85. Sit igitur aliquis, qui nihil mali habeat, nullum a fortuna uulnus acceperit. Metellus ille honoratis quattuor filiis; at quinquaginta Priamus, e quibus septendecim

---

[quoniam]) *sine uncis* RO. Et falsum) At f. O. 83. ne malis) ne a malis O. Et quidem) ecquidēo R. Ptolemaeo) Ptolomæo R. quod multi iis) quo multi his R. 84. Cleombrotum) Theombrotum R. Hegesiae) Helesiæ R. Ἀποκαρτερῶν) apocarteron R. idem facere) id facere R. 85. honoratis) honoratus R. e quibus) quibus R.

iusta uxore natis. In utroque eandem habuit fortuna potestatem, sed usa in altero est. Metellum enim multi filii, filiae, nepotes, neptes in rogum imposuerunt; Priamum tanta progenie orbatum, quum in aram confugisset, hostilis manus interemit. Hic si uiuis filiis incolumi regno occidisset

— — *astante ope barbarica*,
Tectis caelatis, *laqueatis*,

utrum tandem a bonis, an a malis discessisset? Tum profecto uideretur a bonis. At certe ei melius euenisset, nec tam flebiliter illa canerentur:

Haec omnia uidi inflammari,
Priamo ui uitam euitari,
Iouis aram sanguine turpari.

Quasi uero ista ui quicquam tum potuerit ei melius accidere. Quod si ante accidisset, † tamen euentum omnino amisisset; hoc autem tempore sensum amisit malorum. 86. Pompeio, nostro familiari, quum grauiter aegrotaret Neapoli, melius est factum. Coronati Neapolitani fuerunt; nimirum etiam Puteolani; uulgo ex oppidis publice gratulabantur. Ineptum sane negotium et Graeculum, sed tamen fortunatum. Utrum igitur, si tum esset extinctus, a bonis rebus, an a malis discessisset? Certe a miseris. Non enim cum socero bellum gessisset, non imparatus arma sumpsisset, non domum reliquisset, non ex Italia fugisset, non exercitu amisso nudus in seruorum ferrum et manus incidisset; non liberi defleti, non fortunae omnes a uictoribus possiderentur. Qui, si mortem tum obisset, in amplissimis fortunis occidisset, is propagatione uitae quot, quantas, quam incredibiles hausit calamitates! XXXVI. Haec morte effugiuntur, etiam si non euenerunt, tamen quia possunt euenire; sed homines ea sibi accidere posse non cogitant. Me-

---

natis) nati O. ista ui) ista uel R. accidisset † tamen) *sine nota corr.* R. occidisset † tum O. [illegible] R., *sed corr. in* amississet. aegrot[illegible] [illegible]s) animalis R. reliquisset) reli[illegible] [illegible]) euenerint O.

telli sperat sibi quisque fortunam, proinde quasi aut plures fortunati sint quam infelices, aut certi quicquam sit in rebus humanis, aut sperare sit prudentius quam timere.

87. Sed hoc ipsum concedatur, bonis rebus homines morte priuari; ergo etiam carere mortuos uitae commodis, idque esse miserum? Certe ita dicant necesse est. An potest is, qui non est, re ulla carere? Triste enim est nomen ipsum carendi, quia subicitur haec uis: habuit, non habet; desiderat, requirit, indiget. Haec, opinor, incommoda sunt carentis. Caret oculis, odiosa caecitas; liberis, orbitas. Ualet hoc in uiuis; mortuorum autem non modo uitae commodis, sed ne uita quidem ipsa quisquam caret. De mortuis loquor, qui nulli sunt; nos, qui sumus, num aut cornibus caremus aut pinnis? ecquis id dixerit? Certe nemo. Quid ita? Quia, quum id non habeas, quod tibi nec usu nec natura sit aptum, non careas, etiam si sentias te non habere. 88. Hoc premendum etiam atque etiam est argumentum confirmato illo, de quo, si mortales animi sunt, dubitare non possumus, quin tantus interitus in morte sit, ut ne minima quidem suspicio sensus relinquatur; hoc igitur probe stabilito et fixo illud excutiendum est, ut sciatur, quid sit carere, ne relinquatur aliquid erroris in uerbo. Carere igitur hoc significat, egere eo, quod habere uelis. Inest enim uelle in carendo, nisi quum sic tanquam in febri dicitur alia quadam notione uerbi. Dicitur enim alio modo etiam carere, quum aliquid non habeas et non habere te sentias, etiam si id facile patiare. [Malo] carere in morte non dicitur; nec enim esset dolendum; dicitur illud bono carere, quod est malum. Sed ne uiuus quidem bono caret, si eo non indiget; sed in uiuo intelligi tamen potest regno te carere, dici autem hoc in te satis subtiliter non potest; posset in Tarquinio, quum regno esset expulsus. At in mortuo ne intelligi quidem; carere enim

---

proinde) perinde O. aut plures) ut p. R. certi) certe R. 87. num aut) num aut si R. num, etsi O. pinnis) pennis O. ecquis) sit qui RO. 88. argumentum) arguendum R. [Malo] carere in morte) carere in morte R. carere in malo O.

sentientis est, nec sensus in mortuo; ne carere quidem igitur in mortuo est.

XXXVII. 89. Quanquam quid opus est in hoc philosophari, quum rem non magno opere philosophia egere uideamus? Quotiens non modo ductores nostri, sed uniuersi etiam exercitus ad non dubiam mortem concurrerunt! Quae quidem si timeretur, non L. Brutus arcens eum reditu tyrannum, quem ipse expulerat, in proelio concidisset; non cum Latinis decertans pater Decius, cum Etruscis filius, cum Pyrrho nepos se hostium telis obiecissent; non uno bello pro patria cadentes Scipiones Hispania uidisset, Paullum et Geminum Cannae, Uenusia Marcellum, Litana Albinum, Lucani Gracchum. Num quis horum miser hodie? Ne tum quidem post spiritum extremum; nec enim potest esse miser quisquam sensu perempto. 90. At id ipsum odiosum est, sine sensu esse. Odiosum, si id esset carere. Quum uero perspicuum sit nihil posse in eo esse, qui ipse non sit, quid potest esse in eo odiosum, qui nec careat nec sentiat? Quanquam hoc quidem nimis saepe, sed eo, quod in hoc inest omnis animi contractio ex metu mortis. Qui enim satis uiderit, id quod est luce clarius, animo et corpore consumpto totoque animante deleto et facto interitu uniuerso illud animal, quod fuerit, factum esse nihil, is plane perspiciet inter Hippocentaurum, qui nunquam fuerit, et regem Agamemnonem nihil interesse nec pluris nunc facere M. Camillum hoc ciuile bellum, quam ego uiuo illo fecerim Romam captam. Cur igitur et Camillus doleret, si haec post trecentos et quinquaginta fere annos cuentura putaret, et ego doleam, si ad decem milia annorum gentem aliquam urbem nostram potituram putem? Quia tanta caritas patriae est, ut eam non sensu nostro, sed salute ipsius metiamur.

---

89. Quotiens) Quoties O. concurrerunt) concurrerint R. *ex coll. Kr.* Geminum) Gemi[illegible] [illegible]ina R. Latini O. 90. id ipsum) ipsum R lo uiuo O.

XXXVIII. 91. Itaque non deterret sapientem mors, quae propter incertos casus quotidie imminet, propter breuitatem uitae nunquam potest longe abesse, quo minus in omne tempus rei publicae suisque consulat, ut posteritatem ipsam, cuius sensum habiturus non sit, ad se putet pertinere. Quare licet etiam mortalem esse animum iudicantem aeterna moliri non gloriae cupiditate, quam sensurus non sit, sed uirtutis, quam necessario gloria, etiam si tu id non agas, consequatur. Natura uero se sic habet, ut, quo modo ipitium nobis rerum omnium ortus noster afferat, sic exitum mors; ut nihil pertinuit ad nos ante ortum, sic nihil post mortem pertinebit. In quo quid potest esse mali, quum mors nec ad uiuos pertineat nec ad mortuos? Alteri nulli sunt, alteros non attinget. 92. Quam qui leuiorem faciunt, somni simillimam uolunt esse; quasi uero quisquam ita nonaginta annos uelit uiuere, ut, quum sexaginta confecerit, reliquos dormiat. Ne sues quidem id uelint, non modo ipse. Endymion uero, si fabulas audire uolumus, ut, nescio quando, in Latmo obdormiuit, qui est mons Cariae, nondum, opinor, est experrectus. Num igitur eum curare censes, quum Luna laboret, a qua consopitus putatur, ut eum dormientem oscularetur? Quid curet autem, qui ne sentit quidem? Habes somnum imaginem mortis eamque quotidie induis. Et dubitas, quin sensus in morte nullus sit, quum in eius simulacro uideas esse nullum sensum?

XXXIX. 93. Pellantur ergo istae ineptiae paene aniles, ante tempus mori miserum esse. Quod tandem tempus? Naturaene? At ea quidem dedit usuram uitae tanquam pecuniae nulla praestituta die. Quid est igitur, quod querare, si repetit, quum uult; ea enim condicione acceperas. Iidem, si puer paruus occidit, aequo animo ferendum putant; si uero in cunis, ne querendum quidem. Atqui ab hoc acerbius exegit na-

---

91. potest longe) longe potest O. ut posteritatem) et p. O. esse animum) esse animam R. se sic) sic se O. attinget) attingit O. 92. quum in eius) quum eius R. 93. At ea) ad ea R. Iidem) idem R.

tura, quod dederat. Nondum gustauerat, inquit, uitae suauitatem; hic autem iam sperabat magna, quibus frui coeperat. At id quidem [ipsum] in ceteris rebus melius putatur, aliquam partem quam nullam attingere; cur in uita secus? Quanquam non male ait Callimachus multo saepius lacrimasse Priamum quam Troilum. Eorum autem, qui exacta aetate moriuntur, fortuna laudatur. 94. Cur? nam, reor, non ullis, si uita longior daretur, posset esse iucundior. Nihil enim est profecto homini prudentia dulcius, quam, ut cetera auferat, affert certe senectus. Quae uero aetas longa est, aut quid omnino homini longum? Nonne

Modo pueros, modo adolescentes in cursu a tergo insequens
Nec opinantes assecuta est

senectus? Sed quia ultra nihil habemus, hoc longum dicimus. Omnia ista perinde ut cuique data sunt pro rata parte, ita aut longa aut breuia dicuntur. Apud Hypanim fluuium, qui ab Europae parte in Pontum influit, Aristoteles ait bestiolas quasdam nasci, quae unum diem uiuant. Ex his igitur hora octaua quae mortua est, prouecta aetate mortua est; quae uero occidente sole, decrepita; eo magis, si etiam solstitiali die. Confer nostram longissimam aetatem cum aeternitate; in eadem propemodum breuitate, qua illae bestiolae, reperiemur.

XL. 95. Contemnamus igitur omnes ineptias (quod enim leuius huic leuitati nomen imponam?) totamque uim bene uiuendi in animi robore ac magnitudine et in omnium rerum humanarum contemptione ac despicientia et in omni uirtute ponamus. Nam nunc quidem cogitationibus mollissimis effeminamur, ut, si ante mors aduentet, quam Chaldaeorum promissa consecuti sumus, spoliati magnis quibusdam bonis, illusi

---

At id) ad id R. [ipsum]) *sine uncis* O. exacta) et acta R. 94. non ullis) nullis R. enim est) est enim O. homini) hominis R. ita aut longa) a uita longa R. ita longa O. confer) confert R. 95. leuius) lenius O. humanarum) *om. Non. p. 203.* et in) in *Non. l. l.* ponamus) p. iussu tyrannorum R. molestissimis R. Chald.) Cald. R. sum-

destitutique uideamur. 96. Quod si expectando et desiderando pendemus animis, cruciamur, angimur: pro di immortales! quam iter illud iucundum esse debet, quo confecto nulla reliqua cura, nulla sollicitudo futura sit! Quam me delectat Theramenes, quam elato animo est! Etsi enim flemus, quum legimus, tamen non miserabiliter uir clarus emoritur. Qui quum coniectus in carcerem triginta iussu tyrannorum uenenum ut sitiens obduxisset, reliquum sic e poculo eiecit, ut id resonaret, quo sonitu reddito arridens, Propino, inquit, hoc pulchro Critiae, qui in eum fuerat taeterrimus. Graeci enim in conuiuiis solent nominare, cui poculum trahituri sint. Lusit uir egregius extremo spiritu, quum iam praecordiis conceptam mortem contineret, uereque ei, cui uenenum praebiberat, mortem eam est auguratus, quae breui consecuta est. 97. Quis hanc animi maximi aequitatem in ipsa morte laudaret, si mortem malum iudicaret? Uadit in eundem carcerem atque in eundem paucis post annis scyphum Socrates eodem scelere iudicum, quo tyrannorum Theramenes. Quae est igitur eius oratio, qua facit eum Plato usum apud iudices iam morte multatum?

XLI. „Magna me, inquit, spes tenet, iudices, bene mihi euenire, quod mittar ad mortem. Necesse est enim sit alterum de duobus, ut aut sensus omnino omnes mors auferat aut in alium quendam locum ex his locis morte migretur. Quamobrem siue sensus extinguitur, morsque ei somno similis est, qui nonnunquam etiam sine uisis somniorum placatissimam quietem affert: di boni, quid lucri est emori! aut quam multi dies reperiri possunt, qui tali nocti anteponantur, cui si similis futura est perpetuitas omnis consequentis temporis, quis me beatior? 98. Sin uera sunt, quae dicuntur, migrationem esse mortem in eas oras, quas, qui e uita excesserunt, incolunt, id multo iam beatius est. Tene, quum ab iis, qui se iudicum

---

96. iter illud) illud iter O. quo sonitu) quod s. R. enim in conu.) enim conu. R. cui uenenum praebiberat) qui uen. praebuerat R. *ex coll. Gud. sil., non ap. Kr.* 97. Uadit) uadit enim R. cui si similis) cui similis R. 98. Tene, quum) te, quum O.

numero haberi uolunt, euaseris, ad eos uenire, qui uere iudices appellentur, Minoem, Rhadamanthum, Aeacum, Triptolemum, conuenireque eos, qui iuste et cum fide uixerint! Haec peregrinatio mediocris uobis uideri potest? Ut uero colloqui cum Orpheo, Musaeo, Homero, Hesiodo liceat, quanti tandem aestimatis? Equidem saepe emori, si fieri posset, uellem, ut ea, quae dico, mihi liceret inuenire. Quanta delectatione autem afficerer, quum Palamedem, quum Aiacem, quum alios iudicio iniquo circumuentos conuenirem? Temptarem etiam summi regis, qui maximas copias duxit ad Troiam, et Ulixi Sisyphique prudentiam nec ob eam rem, quum haec exquirerem, sicut hic faciebam, capite damnarer. Ne uos quidem, iudices ii, qui me absoluistis, mortem timueritis. 99. Nec enim cuiquam bono mali quicquam euenire potest nec uiuo nec mortuo, nec unquam eius res a dis immortalibus negligentur, nec mihi ipsi hoc accidit fortuito. Nec uero ego iis, a quibus accusatus aut a quibus condemnatus sum, habeo quod suscenseam, nisi quod mihi nocere se crediderunt." Et haec quidem hoc modo; nihil autem melius extremo: „Sed tempus est, inquit, iam hinc abire me, ut moriar, uos, ut uitam agatis. Utrum autem sit melius, di immortales sciunt; hominem quidem scire arbitror neminem."

XLII. Nae ego haud paullo hunc animum malim quam eorum omnium fortunas, qui de hoc iudicauerunt. Etsi, quod praeter deos negat scire quenquam, id scit ipse, utrum sit melius; nam dixit ante; sed suum illud, nihil ut affirmet, tenet ad extremum. 100. Nos autem teneamus, ut nihil censeamus esse malum, quod sit a natura datum omnibus, intelligamusque, si mors malum sit, esse sempiternum malum. Nam uitae miserae mors finis esse uidetur; mors si est misera, finis esse nullus potest. Sed quid ego Socratem aut Theramenem, prae-

---

Aeacum) Aiacem R. iuste et) iuste R. iniquo circumuentos) iniquorum uentos R. 99. accusatus) acc. sum O. condemnatus sum) condemnatus O. suscenseam) succenseam O. Nae ego haud) ne ego aut R. malim) mallim R. 100. misera, finis esse) misera, miseriae f. esse O. aut Ther.) et aut Ther. R.

stantes uiros uirtutis et sapientiae gloria, commemoro, quum Lacedaemonius quidam, cuius ne nomen quidem proditum est, mortem tanto opere contempserit, ut, quum ad eam duceretur damnatus ab ephoris et esset uultu hilari atque laeto, dixissetque ei quidam inimicus: Contemnisne leges Lycurgi? responderit: Ego uero illi maximam gratiam habeo, qui me ea poena multauerit, quam sine mutuatione et sine uersura possem dissoluere. O uirum Sparta dignum! ut mihi quidem, qui tam magno animo fuerit, innocens damnatus esse uideatur. 101. Tales innumerabiles nostra ciuitas tulit. Sed quid duces et principes nominem, quum legiones scribat Cato saepe alacres in eum locum profectas, unde redituras se non arbitrarentur? Pari animo Lacedaemonii in Thermopylis occiderunt, in quos Simonides:

Dic, hospes, Spartae nos te hic uidisse iacentes,
Dum sanctis patriae legibus obsequimur;

[Quid ille dux Leonidas dicit? Pergite animo forti, Lacedaemonii; hodie apud inferos fortasse coenabimus. Fuit haec gens fortis, dum Lycurgi leges uigebant.] e quibus unus, quum Perses hostis in colloquio dixisset glorians: Solem prae iaculorum multitudine et sagittarum non uidebitis, In umbra igitur, inquit, pugnabimus. 102. Uiros commemoro; qualis tandem Lacaena, quae quum filium in proelium misisset et interfectum audisset, Idcirco, inquit, genueram, ut esset, qui pro patria morte non dubitaret occumbere.

XLIII. Esto, fortes et duri Spartiatae, magnam habet uim rei publicae disciplina. Quid? Cyrenaeum Theodorum, philosophum non ignobilem, nonne miramur, cui quum Lysimachus rex crucem minaretur, Istis quaeso, inquit, ista horribilia minitare purpuratis tuis; Theodori quidem nihil interest, humine an sublime putescat. Cuius hoc dicto admoneor, ut aliquid

---

101. Cato) uocato R. in quos) in quo R. [Quid — uigebant]) *sine uncis* RO. Leonidas dicit) semidam ducit R. 102. morte non dub.) mortem non dub. O.

etiam de humatione et sepultura dicendum existimem; rem non difficilem iis praesertim cognitis, quae de nihil sentiendo paullo ante dicta sunt. De qua Socrates quidem quid senserit, apparet in eo libro, in quo moritur, de quo iam tam multa diximus. 103. Quum enim de immortalitate animorum disputauisset, et iam moriendi tempus urgeret, rogatus a Critone, quemadmodum sepeliri uellet: „Multam uero, inquit, operam, amici, frustra consumpsi. Critoni enim nostro non persuasi me hinc auolaturum neque mei quicquam relicturum. Uerum tamen, Crito, si me assequi potueris aut sicubi nanctus eris, ut tibi uidetur, sepelito. Sed, mihi crede, nemo me uestrum, quum hinc excessero, consequetur." Praeclare id quidem, qui et amico permiserit et se ostenderit de hoc toto genere nihil laborare. 104. Durior Diogenes, et is quidem idem sentiens, sed ut Cynicus asperius, proici se iussit inhumatum. Tum amici: Uolucribusne et feris? Minime uero, inquit; sed bacillum propter me, quo abigam, ponitote. Qui id poteris? illi; non enim senties. Quid igitur mihi ferarum laniatus oberit nihil sentienti? Praeclare Anaxagoras, qui, quum Lampsaci moreretur, quaerentibus amicis, uelletne Clazomenas in patriam, si quid accidisset, auferri, Nihil necesse est, inquit; undique enim ad inferos tantundem uiae est. Totaque de ratione humationis unum tenendum est, ad corpus illam pertinere, siue occiderit animus siue uigeat. In corpore autem perspicuum est uel extincto animo uel elapso nullum residere sensum.

XLIV. 105. Sed plena errorum sunt omnia. Trahit Hectorem ad currum religatum Achilles; lacerari eum et sentire, credo, putat. Ergo hic ulciscitur, ut quidem sibi uidetur. At illa sicut acerbissimam rem maeret:

Uidi, uidere quod me passa aegerrime,
Hectorem curru quadriiugo raptarier.

---

103. mei quicquam) me quicquam R. quidquam mei O. nanctus) nactus O. uidetur) uidebitur O. 104. quidem idem) quidem R. quo abigam) quod ab- R n. R. Qui p. O. Lampsaci) Lamsa- curro R.

Quem Hectorem? aut quamdiu ille erit Hector? Melius Accius et aliquando sapiens Achilles:

Immo enimuero corpus Priamo reddidi, Hectorem abstuli.

Non igitur Hectora traxisti, sed corpus, quod fuerat Hectoris.

106. Ecce alius exoritur e terra, qui matrem dormire non sinat:

Mater, te appello, quae curam somno suspensam leuas,

Neque te mei miseret, surge et sepeli natum....

(Haec quum pressis et flebilibus modis, qui totis theatris maestitiam inferant, concinuntur, difficile est non eos, qui inhumati sint, miseros iudicare.)

— — prius,

Quam ferae uolucresque....

(Metuit, ne laceratis membris minus bene utatur; ne combustis, non extimescit.)

Neu reliquias sic meas siris denudatis ossibus

Taetra sanie delibutas foede diuexarier.

107. (Non intelligo, quid metuat, quum tam bonos septenarios fundat ad tibiam.) Tenendum est igitur nihil curandum esse post mortem, quum multi inimicos etiam mortuos poeniuntur. Execratur luculentis sane uersibus apud Ennium Thyestes, primum ut naufragio pereat Atreus; durum hoc sane; talis enim interitus non est sine graui sensu; illa inania,

Ipse summis saxis fixus asperis, euisceratus,

Latere pendens, saxa spargens tabo, sanie et sanguine atro.

Non ipsa saxa magis sensu omni uacabunt, quam ille latere pendens, cui se hic cruciatum censet optare. Quam essent dura, si sentiret; nulla sunt sine sensu. Illud uero perquam inane:

Neque sepulcrum, quo recipiat, habeat portum corporis,

Ubi remissa humana uita corpus requiescat malis.

Accius) Attius O. 106. quae — suspensam) tu quae — suspenso R. inhumati sint) inh. sunt O. sic meas siris) semiassireis R. taetra) per terram R. 107. poeniuntur) puniuntur *Non. p. 471 et 479.* sensu omni) s. omnia R. Quam essent) Quae essent O. sentiret) sentirent R. sunt sine sensu) sine sensu R. siue sensu sunt O.

Uides, quanto haec in errore uersentur; portum esse corporis et requiescere in sepulcro putat mortuum. Magna culpa Pelopis, qui non erudierit filium nec docuerit, quatenus esset quicque curandum.

XLV. 108. Sed quid singulorum opiniones animaduertam, nationum uarios errores perspicere quum liceat? Condiunt Aegyptii mortuos et eos seruant domi; Persae etiam cera circumlitos condunt, ut quam maxime permaneant diuturna corpora. Magorum mos est non humare corpora suorum, nisi a feris sint ante laniata. In Hyrcania plebs publicos alit canes, optimates domesticos; nobile autem genus canum illud scimus esse; sed pro sua quisque facultate parat, a quibus lanietur, eamque optimam illi esse censent sepulturam. Permulta alia colligit Chrysippus, ut est in omni historia curiosus; sed ita taetra sunt quaedam, ut ea fugiat et reformidet oratio. Totus igitur hic locus est contemnendus in nobis, non negligendus in nostris; ita tamen, ut mortuorum corpora nihil sentire uiui sentiamus. 109. Quantum autem consuetudini famaeque dandum sit, id curent uiui, sed ita, ut intelligant nihil id ad mortuos pertinere.

Sed profecto mors tum aequissimo animo oppetitur, quum suis se laudibus uita occidens consolari potest. Nemo parum diu uixit, qui uirtutis perfectae perfecto functus est munere. Multa mihi ipsi ad mortem tempestiua fuerunt, quam utinam potuissem obire! Nihil enim iam acquirebatur, cumulata erant officia uitae, cum fortuna bella restabant. Quare si ipsa ratio minus perficiet, ut mortem negligere possimus; at uita acta perficiat, ut satis superque uixisse uideamur. Quanquam enim sensus abierit, tamen summis et propriis bonis laudis et gloriae, quamuis non sentiant, mortui non carent. Etsi enim nihil habet in se gloria, cur expetatur, tamen uirtutem tanquam um-

---

108. Hyrcania) Hircania R. publicos) supplicos R. 109. quam utinam) quae ut. R. a[illegible] i O. laudis) et laudis O. expet

bra sequitur. XLVI. 110. Uerum multitudinis iudicium de bonis si quando est, magis laudandum est, quam illi ob eam rem beati. Non possum autem dicere, quoquo modo hoc accipietur, Lycurgum, Solonem legum et publicae disciplinae carere gloria, Themistoclem, Epaminondam bellicae uirtutis. Ante enim Salaminam ipsam Neptunus obruet quam Salaminii tropaei memoriam, priusque Boeotia Leuctra tollentur quam pugnae Leuctricae gloria. Multo autem tardius fama deseret Curium, Fabricium, Calatinum, duo Scipiones, duo Africanos, Maximum, Marcellum, Paullum, Catonem, Laelium, innumerabiles alios, quorum similitudinem aliquam qui arripuerit, non eam fama populari, sed uera bonorum laude metiens fidenti animo, si ita res feret, gradietur ad mortem, in qua aut summum bonum aut nullum malum esse cognouimus. Secundis uero suis rebus uolet etiam mori; non enim tam cumulus bonorum iucundus esse potest, quam molesta decessio. 111. Hanc sententiam significare uidetur Laconis illa uox, qui, quum Rhodius Diagoras, Olympionices nobilis, uno die duo suos filios uictores Olympiae uidisset, accessit ad senem et gratulatus, Morere, Diagora, inquit; non enim in coelum ascensurus es. Magna haec et nimium fortasse Graeci putant uel tum potius putabant, isque, qui hoc Diagorae dixit, permagnum existimans tres Olympionicas una e domo prodire, cunctari illum diutius in uita fortunae obiectum inutile putabat ipsi. Ego autem tibi quidem, quod satis esset, paucis uerbis, ut mihi uidebar, responderam. Concesseras enim nullo in malo mortuos esse; sed ob eam causam contendi, ut plura dicerem, quod in desiderio et luctu haec est consolatio maxima. Nostrum enim et nostra causa susceptum dolorem modice ferre debemus, ne nosmet ipsos amare uideamur. Illa suspicio intolerabili dolore cruciat, si opinamur eos, quibus orbati sumus, esse cum aliquo sensu in iis malis, quibus uulgo opinantur.

---

110. Boeotia) Bootia R. res feret) refert R. 111. Olympionices) Olimpionices R.

Hanc excutere opinionem mihimet uolui radicitus eoque fui fortasse longior. XLVII. 112. A. Tu longior? Non mihi quidem. Prior enim pars orationis tuae faciebat, ut mori cuperem, posterior, ut modo non nollem, modo non laborarem; omni autem oratione illud certe perfectum est, ut mortem non ducerem in malis.

M. Num igitur etiam rhetorum epilogum desideramus, an hanc iam artem plane relinquimus? A. Tu uero istam ne reliqueris, quam semper ornasti et quidem iure; illa enim te, uerum si loqui uolumus, ornauerat. Sed quinam est iste epilogus? aueo enim audire, quicquid est. 113. M. Deorum immortalium iudicia solent in scholis proferre de morte nec uero ea fingere ipsi, sed Herodoto auctore aliisque pluribus. Primum Argiae sacerdotis Cleobis et Biton filii praedicantur. Nota fabula est. Quum enim illam ad sollemne et statum sacrificium curru uehi ius esset satis longe ab oppido ad fanum, morarenturque iumenta, tunc iuuenes ii, quos modo nominaui, ueste posita corpora oleo perunxerunt, ad iugum accesserunt. Ita sacerdos aducta in fanum, quum currus esset ductus a filiis, precata a dea dicitur, ut id iis praemi daret pro pietate, quod maximum homini dari posset a deo; post epulatos cum matre adolescentes somno se dedisse, mane inuentos esse mortuos. 114. Simili precatione Trophonius et Agamedes usi dicuntur, qui, quum Apollini Delphis templum exaedificauissent, uenerantes deum petiuerunt mercedem non paruam quidem operis et laboris sui, nihil certi, sed quod esset optimum homini. Quibus Apollo se id daturum ostendit post eius diei diem tertium, qui ut illuxit, mortui sunt reperti. Iudicauisse deum dicunt et eum quidem deum, cui reliqui di concessissent, ut praeter ceteros diuinaret. XLVIII. Affertur etiam de Sileno

---

112. oratione) ratione R. hanc iam) iam hanc R. *ex coll. Gud. sil.* aueo) habeo R. 113. Biton) Binoto R. Bito. O. statum) statutum R. tunc iuuenes — [illegible]) praetermisso in R., *sed ascripta in* id. iis praemi) illis præmii R 114. petiuerunt) petierunt O.

fabella quaedam, qui quum a Mida captus esset, hoc ei muneris pro sua missione dedisse scribitur: docuisse regem non nasci homini longe optimum esse, proximum autem quam primum mori. 115. Qua est sententia in Cresphonte usus Euripides:

Nam nos decebat coetus celebrantes domum
Lugere, ubi esset aliquis in lucem editus,
Humanae uitae uaria reputantes mala;
At, qui labores morte finisset graues,
Hunc omni amicos laude et laetitia exequi.

Simile quiddam est in consolatione Crantoris; ait enim Terinaeum quendam Elysium, quum grauiter fili mortem maereret, uenisse in psychomantium quaerentem, quae fuisset tantae calamitatis causa; huic in tabellis tres huiusmodi uersiculos datos:

Ignaris homines in uita mentibus errant;
Euthynous potitur fatorum numine leto;
Sic fuit utilius finiri ipsique tibique.

116. His et talibus auctoribus usi confirmant causam rebus a dis immortalibus iudicatam. Alcidamas quidem, rhetor antiquus in primis nobilis, scripsit etiam laudationem mortis, quae constat ex enumeratione humanorum malorum. Cui rationes eae, quae exquisitius a philosophis colliguntur, defuerunt, ubertas orationis non defuit. Clarae uero mortes, pro patria oppetitae, non solum gloriosae rhetoribus, sed etiam beatae uideri solent. Repetunt ab Erechtheo, cuius etiam filiae cupidae mortem expetiuerunt pro uita ciuium; Codrum, qui se in medios immisit hostes ueste famulari, ne posset agnosci, si esset ornatu regio, quod oraculum erat datum, si rex interfectus esset, uictrices Athenas fore. Menoeceus non praetermittitur,

---

115. Humanae) humana R. omni) omnes R. Terinaeum) Termaneum R. Elysium) Helysium R. maereret) mæret R. psychomantium) sichom. R. leto) læto R. 116. Alcidamas) Alchidamus R. constat) constet R. orationis) rationis R. Erechtheo) Erictheo R. cupidae) cupide O.

qui item oraculo edito largitus est patriae suum sanguinem. Iphigenia Aulide duci se immolandam iubet, *ut hostium eliciatur suo.* Ueniunt inde ad propiora. XLIX. Harmodius in ore et Aristogito; Lacedaemonius Leonidas, Thebanus Epaminondas uiget. Nostros non norunt, quos enumerare magnum est; ita sunt multi, quibus uidemus optabiles mortes fuisse cum gloria.

117. Quae quum ita sint, magna tamen eloquentia est utendum atque ita uelut superiore e loco contionandum, ut homines mortem uel optare incipiant uel certe timere desistant. Nam si supremus ille dies non extinctionem, sed commutationem affert loci, quid optabilius; sin autem perimit ac delet omnino, quid melius quam in mediis uitae laboribus obdormiscere et ita conniuentem somno consopiri sempiterno? Quod si fiat, melior Enni quam Solonis oratio. Hic enim noster,

Nemo me lacrimis decoret, inquit, *nec funera fletu Faxit!*

At uero ille sapiens:

Mors mea ne careat lacrimis, linquamus amicis
Maerorem, ut celebrent funera cum gemitu.

118. Nos uero, si quid tale acciderit, ut a deo denuntiatum uideatur, ut exeamus e uita, laeti et agentes gratias pareamus emittique nos e custodia et leuari uinclis arbitremur, ut aut in aeternam et plane in nostram domum remigremus aut omni sensu molestiaque careamus; sin autem nihil denuntiabitur, eo tamen simus animo, ut horribilem eum diem aliis, nobis faustum putemus nihilque in malis ducamus, quod sit uel a dis immortalibus uel a natura parente omnium constitutum. Non enim temere nec fortuito sati et creati sumus, sed profecto fuit quaedam uis, quae generi consuleret humano nec id gigneret aut aleret, quod, quum exanclauisset omnes labores, tum incideret in mortis malum sempiternum; portum

---

qui item) quidem R. qui O. hostium) hostium [sanguis] O. propiora) propriora R. uiget) uigent O. 117. perimit) peremit R. conniuentem) sop. ille O. 118. plane) plene B tura) uel nat. R.

potius paratum nobis et perfugium putemus. 119. Quo utinam uelis passis peruehi liceat! Sin reflantibus uentis reiciemur, tamen eadem paullo tardius referamur necesse est. Quod autem omnibus necesse est, idne miserum esse uni potest? Habes epilogum, ne quid praetermissum aut relictum putes. A. Ego uero; et quidem fecit etiam iste me epilogus firmiorem. M. Optime, inquam. Sed nunc quidem ualetudini tribuamus aliquid; cras autem et quos dies erimus in Tusculano, agamus haec et ea potissimum, quae leuationem habeant aegritudinum, formidinum, cupiditatum, qui omni e philosophia est fructus uberrimus.

---

119. Sin refl.) sine refl. R. tamen eadem) t. eodem O. quos dies) quot dies O. omni e phil.) omni phil. R.

M. TULLI CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBER SECUNDUS.

DE TOLERANDO DOLORE.

I. 1. Neoptolemus quidem apud Ennium philosophari sibi ait necesse esse, sed paucis; nam omnino haud placere. Ego autem, Brute, necesse mihi quidem esse arbitror philosophari; nam quid possum praesertim nihil agens agere melius? sed non paucis, ut ille. Difficile est enim in philosophia pauca esse ei nota, cui non sint aut pleraque aut omnia. Nam nec pauca nisi e multis eligi possunt, nec, qui pauca percepit, non idem reliqua eodem studio persequetur. 2. Sed tamen in uita occupata atque, ut Neoptolemi tum erat, militari pauca ipsa multum saepe prosunt et ferunt fructus, si non tantos, quanti ex uniuersa philosophia percipi possunt, tamen eos, quibus aliqua ex parte interdum aut cupiditate aut aegritudine aut metu liberemur. Uelut ex ea disputatione, quae mihi nuper habita est in Tusculano, magna uidebatur mortis effecta contemptio, quae non minimum ualet ad animum metu liberandum. Nam qui id, quod uitari non potest, metuit, is uiuere animo quieo nullo modo potest; sed qui, non modo quia necesse est mor, uerum etiam quia nihil habet mors, quod sit horrendum, mortem non timet, magnum is sibi praesidium ad beatam uitam

---

1. enim in phil.) enim phil. R. percepit) perceperit O. persequetur) persequatur R., *sed* r. 2. si non) sed non R. liberemur) li

comparat. 3. Quanquam non sumus ignari multos studiose contra esse dicturos, quod uitare nullo modo potuimus, nisi nihil omnino scriberemus. Etenim si orationes, quas nos multitudinis iudicio probari uolebamus; popularis est enim illa facultas, et effectus eloquentiae est audientium approbatio; sed si reperiebantur nonnulli, qui nihil laudarent, nisi quod se imitari posse confiderent, quemque sperandi sibi, eundem bene dicendi finem proponerent et, quum obruerentur copia sententiarum atque uerborum, ieiunitatem et famem se malle quam ubertatem et copiam dicerent (unde erat exortum genus Atticorum iis ipsis, qui id sequi se profitebantur, ignotum; qui iam conticuerunt paene ab ipso foro irrisi): 4. quid futurum putamus, quum adiutore populo, quo utebamur antea, nunc minime nos uti posse uideamus? Est enim philosophia paucis contenta iudicibus, multitudinem consulto ipsa fugiens eique ipsi et suspecta et inuisa, ut uel, si quis uniuersam uelit uituperare, secundo id populo facere possit, uel si in eam, quam nos maxime sequimur, conetur inuadere, magna habere possit auxilia a reliquorum philosophorum disciplinis. II. Nos autem uniuersae philosophiae uituperatoribus respondimus in Hortensio; pro Academia autem quae dicenda essent, satis accurate in Academicis quattuor libris explicata arbitramur; sed tamen tantum abest, ut scribi contra nos nolimus, ut id etiam maxime optemus. In ipsa enim Graecia philosophia tanto in honore nunquam fuisset, nisi doctissimorum contentionibus dissensionibusque uiguisset.

5. Quamobrem hortor omnes, qui facere id possunt, ut huius quoque generis laudem iam languenti Graeciae eripiant et perferant in hanc urbem, sicut reliquas omnes, quae quidem erant expetendae, studio atque industria sua maiores nostri transtulerunt. Atque oratorum quidem laus ita ducta ab humili uenit ad summum, ut iam, quod natura fert in omnibus

3. uolebamus) *add.* non comprobentur R. exortum) exortus R. 4. auxilia a) auxilia R. 5. Graeciae) Græcia R. perferant) præferant R.

fere rebus, senescat breuique tempore ad nihilum uentura uideatur. Philosophia nascatur Latinis quidem litteris ex his temporibus, eamque nos adiuuemus nosque ipsos redargui refellique patiamur. Quod si ii ferunt animo iniquo, qui certis quibusdam destinatisque sententiis quasi addicti et consecrati sunt eaque necessitate constricti, ut etiam quae non probare soleant, ea cogantur constantiae causa defendere: nos, qui sequimur probabilia nec ultra [quam] id, quod ueri simile occurrit, progredi possumus, et refellere sine pertinacia et refelli sine iracundia parati sumus.

6. Quod si haec studia traducta erunt ad nostros, ne bibliothecis quidem Graecis egebimus, in quibus multitudo infinita librorum propter eorum est multitudinem, qui scripserunt. Eadem enim dicuntur a multis, ex quo libris omnia referserunt. Quod accidet etiam nostris, si ad haec studia plures confluxerint. Sed eos, si possumus, excitemus, qui liberaliter eruditi adhibita etiam disserendi elegantia ratione et uia philosophantur. III. 7. Est enim quoddam genus eorum, qui se philosophos appellari uolunt, quorum dicuntur esse Latini sane multi libri, quos non contemno equidem, quippe quos nunquam legerim; sed quia profitentur ipsi illi, qui eos scribunt, se neque distincte neque distribute neque eleganter neque ornate scribere, lectionem sine ulla delectatione negligo. Quid enim dicant et quid sentiant ii, qui sunt ab ea disciplina, nemo ne mediocriter quidem doctus ignorat. Quamobrem quoniam, quemadmodum dicant, ipsi non laborant, cur legendi sint, nisi ipsi inter se, qui idem sentiunt, non intelligo. 8. Nam ut Platonem reliquosque Socraticos et deinceps eos, qui ab his profecti sunt, legunt omnes, etiam qui illa aut non approbant aut non studiosissime consectantur, Epicurum autem et Metrodorum non fere praeter suos quisquam in manus sumit: sic hos Latinos

---

rebus, senescat) senescat rebus R. Quod si ii) Quod ii O. [quam]) *sine uncis* RO. occurrit) occurrerit O. 6. confluxerint) confluxerunt R. 7. contemno) *om.* R. ne mediocriter) mediocriter RO.

ii soli legunt, qui illa recte dici putant. Nobis autem uidetur, quicquid litteris mandetur, id commendari omnium eruditorum lectioni decere. Nec, si id ipsi minus consequi possumus, idcirco minus id ita faciendum esse sentimus. 9. Itaque mihi semper Peripateticorum Academiaeque consuetudo de omnibus rebus in contrarias partes disserendi non ob eam causam solum placuit, quod aliter non posset, quid in quaque re ueri simile esset, inueniri; sed etiam, quod esset ea maxima dicendi exercitatio. Qua princeps usus est Aristoteles, deinde eum qui secuti sunt. Nostra autem memoria Philo, quem nos frequenter audiuimus, instituit alio tempore rhetorum praecepta tradere, alio philosophorum, ad quam nos consuetudinem a familiaribus nostris adducti in Tusculano, quod datum est temporis nobis, in eo consumpsimus. Itaque quum ante meridiem dictioni operam dedissemus, sicut pridie feceramus, post meridiem in Academiam descendimus. In qua disputationem habitam non quasi narrantes exponimus, sed eisdem fere uerbis, ut actum disputatumque est.

IV. 10. Est igitur ambulantibus ad hunc modum sermo ille nobis institutus et a tali quodam inductus exordio. A. Dici non potest, quam sim hesterna disputatione tua delectatus uel potius adiutus. Etsi enim mihi sum conscius nunquam me nimis uitae cupidum fuisse, tamen interdum obiciebatur animo metus quidam et dolor cogitanti fore aliquando finem huius lucis et amissionem omnium uitae commodorum. Hoc genere molestiae sic, mihi crede, sum liberatus, ut nihil minus curandum putem. 11. M. Minime mirum id quidem. Nam efficit hoc philosophia, medetur animis, inanes sollicitudines detrahit, cupiditatibus liberat, pellit timores. Sed haec eius uis non idem potest apud omnes; tum ualet multum, quum est idoneam complexa naturam. Fortes enim non modo fortuna adiuuat, ut est in uetere prouerbio, sed multo magis ratio, quae qui-

9. esset, inueniri) esse inuenire R. 10. inductus) ductus O. cogitanti) cogitantis R.

busdam quasi praeceptis confirmat uim fortitudinis. Te natura excelsum quendam uidelicet et altum et humana despicientem genuit; itaque facile in animo forti contra mortem habita insedit oratio. Sed haec eadem num censes apud eos ipsos ualere nisi admodum paucos, a quibus inuenta, disputata, conscripta sunt? Quotus enim quisque philosophorum inuenitur, qui sit ita moratus, ita animo ac uita constitutus, ut ratio postulat; qui disciplinam suam non ostentationem scientiae, sed legem uitae putet; qui obtemperet ipse sibi et decretis suis pareat? 12. Uidere licet alios tanta leuitate et iactatione, ut iis fuerit non didicisse melius, alios pecuniae cupidos, gloriae nonnullos, multos libidinum seruos, ut cum eorum uita mirabiliter pugnet oratio. Quod quidem mihi uidetur esse turpissimum. Ut enim, si grammaticum se professus quispiam barbare loquatur, aut si absurde canat is, qui se haberi uelit musicum, hoc turpior sit, quod in eo ipsó peccet, cuius profitetur scientiam: sic philosophus in ratione uitae peccans hoc turpior est, quod in officio, cuius magister esse uult, labitur artemque uitae professus delinquit in uita.

V. A. Nonne uerendum est igitur, si est ita, ut dicis, ne philosophiam falsa gloria exornes? Quod est enim maius argumentum nihil eam prodesse quam quosdam perfectos philosophos turpiter uiuere? 13. M. Nullum uero id quidem argumentum est. Nam ut agri non omnes frugiferi sunt, qui coluntur, falsumque illud Acci:

Probae etsi in segetem sunt deteriorem datae
Fruges, tamen ipsae suapte natura enitent,

sic animi non omnes culti fructum ferunt. Atque ut in eodem simili uerser, ut ager, quamuis fertilis, sine cultura fructuosus esse non potest, sic sine doctrina animus. Ita est utraque res sine altera debilis. Cultura autem animi philosophia est; haec

---

11. ipse sibi) ipsi sibi R. 12. ut iis) ut iis *supra ascripto* h. R. iis ut O. 13) Acci: Probae) ac improbe R. Attii, Probae O. culti fructum) cultum fructi R., *sed corr. in* culti fructum.

extrahit uitia radicitus et praeparat animos ad satus accipiendos eaque mandat iis et, uf ita dicam, serit, quae adulta fructus uberrimos ferant. Agamus igitur, ut coepimus. Dic, si uis, de quo disputari uelis.

14. A. Dolorem existimo maximum malorum omnium. M. Etiamne maius quam dedecus? A. Non audeo id dicere quidem, et me pudet tam cito de sententia esse deiectum. M. Magis esset pudendum, si in sententia permaneres. Quid enim minus est dignum quam tibi peius quicquam uideri dedecore, flagitio, turpitudine, quae ut effugias, quis est non modo recusandus, sed non ultro appetendus, subeundus, excipiendus dolor? A. Ita prorsus existimo. Quare ne sit sane summum malum dolor, malum certe est. M. Uidesne igitur, quantum breuiter admonitus de doloris terrore deieceris? 15. A. Uideo plane, sed plus desidero. M. Experiar equidem; sed magna res est, animoque mihi opus est non repugnante. A. Habebis id quidem. Ut enim heri feci, sic nunc rationem, quo ca me cunque ducet, sequar.

VI. M. Primum igitur de imbecillitate multorum et de uariis disciplinis philosophorum loquar, quorum princeps et auctoritate et antiquitate, Socraticus Aristippus, non dubitauit summum malum dolorem dicere. Deinde ad hanc eneruatam muliebremque sententiam satis docilem se Epicurus praebuit. Hunc post Rhodius Hieronymus uacare dolore summum bonum dixit; tantum in dolore duxit mali. Ceteri praeter Zenonem, Aristonem, Pyrrhonem idem fere, quod modo tu, malum illud quidem, sed alia peiora. 16. Ergo id, quod natura ipsa et quaedam generosa uirtus statim respuit, ne dolorem summum malum diceres oppositoque dedecore sententia depellerere, in eo magistra uitae philosophia tot saecula permanet. Quod huic officium, quae laus, quod decus erit tanti, quod adipisci cum

---

mandat) mundat R. 14. esset pudendum) esse p. R. 15. Aristippus) Aristiphus R. Hieronymus) Hieronim. R. Pyrrhonem) Pyrronem R. 16. ne dolorem) ne se dol. R. diceres) dicere R. depellerere) depellere R.

dolore corporis uelit, qui dolorem summum malum sibi esse persuaserit? Quam porro quis ignominiam, quam turpitudinem non pertulerit, ut effugiat dolorem, si id summum malum esse decreuerit? Quis autem non miser, non modo tunc, quum premetur summis doloribus, si in his est summum malum, sed etiam quum sciet id sibi posse euenire? et quis est, cui non possit? Ita fit, ut omnino nemo esse possit beatus. 17. Metrodorus quidem perfecte eum beatum putat, cui corpus bene constitutum sit et exploratum ita semper fore. Quis autem est iste, cui id exploratum possit esse?

VII. Epicurus uero ea dicit, ut mihi quidem risus captare uideatur. Affirmat enim quodam loco, si uratur sapiens, si crucietur; expectas fortasse, dum dicat patietur, perferet, non succumbet; magna mehercule laus et eo ipso, per quem iuraui, Hercule digna; sed Epicuro, homini aspero et duro, non est hoc satis: in Phalaridis tauro si erit, dicet: Quam suaue est! quam hoc non curo! Suaue etiam? an parum est, si non amarum? At id quidem illi ipsi, qui dolorem malum esse negant, non solent dicere, cuiquam suaue esse cruciari; asperum, difficile, odiosum, contra naturam dicunt nec tamen malum. Hic, qui solum hoc malum dicit et malorum omnium extremum, sapientem censet id suaue dicturum. 18. Ego a te non postulo, ut dolorem eisdem uerbis afficias, quibus Epicurus, homo, ut scis, uoluptarius. Ille dixerit sane idem in Phalaridis tauro, quod, si esset in lectulo; ego tantam uim non tribuo sapientiae contra dolorem. Sit fortis in perferendo, officio satis est; ut laetetur etiam, non postulo. Tristis enim res est sine dubio, aspera, amara, inimica naturae, ad patiendum tolerandumque difficilis. 19. Aspice Philoctetam, cui concedendum est gementi; ipsum enim Herculem uiderat in Oeta magnitu-

---

et quis est) et si quis est R. 17. beatum putat) p. b. O. suaue est) suaue est hoc RO. 18. Epicurus) Ep. uoluptatem R. Ep. [uoluptatem] O. sapientiae) sapienti O. Sit fortis) si forte R. officio) officii R.

dine dolorum eiulantem. Nihil igitur hunc uirum sagittae, quas ab Hercule acceperat, tum consolantur, quum

E uiperino morsu uenae uiscerum
Ueneno imbutae taetros cruciatus cient.

Itaque exclamat auxilium expetens, mori cupiens:

Heu! quis salsis fluctibus mandet
Me ex sublimi uertice saxi?
Iam iam absumor, conficit animam
Uis uulneris, ulceris aestus.

Difficile dictu uidetur eum non in malo esse et magno quidem, qui ita clamare cogatur.

VIII. 20. Sed uideamus Herculem ipsum, qui tum dolore frangebatur, quum immortalitatem ipsa morte quaerebat. Quas hic uoces apud Sophoclem in Trachiniis edit! Cui quum Deianira sanguine Centauri tinctam tunicam induisset, inhaesissetque ea uisceribus, ait ille:

O multa dictu grauia, perpessu aspera,
Quae corpore exanclata atque animo pertuli!
Nec mihi Iunonis terror implacabilis,
Nec tantum inuexit tristis Eurystheus mali,
Quantum una uecors Oenei partu edita.
Haec me irretiuit ueste furiali inscium,
Quae latere inhaerens morsu lacerat uiscera
Urgensque grauiter pulmonum haurit spiritus;
Iam decolorem sanguinem omnem exorbuit.
Sic corpus clade horribili absumptum extabuit,
Ipse illigatus peste interimor textili.
Hos non hostilis dextra, non Terra edita
Moles Gigantum, non biformato impetu
Centaurus ictus corpori inflixit meo,
Non Graia uis, non barbara ulla immanitas,

---

19. consolantur) consolabantur R. expetens) expectens R. quis) qui R. sublimi) sublimo O. 20. Trachiniis) Trachinis R. ait) at R. Eurystheus) Eurysteus R. uecors) uæcors R. latere) lateri O. haurit) aurit R. Gigantum) Gigantium R. inflixit) infixit RO.

Non saeua terris gens relegata ultimis,
Quas peragrans undique omnem hic feritatem expuli;
Sed feminea uir, feminea interimor manu.
IX. *O nate, uere hoc nomen usurpa, patris*
Neue occidentem matris superet caritas.
Huc arripe ad me manibus abstractam piis.
Iam cernam, mene an illam potiorem putes.
21. *Perge, aude, nate, illacrima patris pestibus,*
Miserere! Gentes nostras flebunt miserias.
Heu! uirginalem me ore ploratum edere,
Quem uidit nemo ulli ingemiscentem malo!
Sic feminata uirtus afflicta occidit.
Accede, nate, assiste, miserandum aspice
Euisceratum corpus lacerati patris;
Uidete, cuncti; tuque coelestum sator,
Iace, obsecro, in me uim coruscam fulminis!
Nunc, nunc dolorum anxiferi torquent uertices,
Nunc serpit ardor. O ante uictrices manus,
22. *O pectora, o terga, o lacertorum tori!*
Uestrone pressu quondam Nemeaeus leo
Frendens efflauit grauiter extremum halitum?
Haec dextra Lernam taetra mactata excetra,
Pacauit, haec bicorporem afflixit manum,
Erymanthiam haec uastificam abiecit belluam,
Haec e Tartarea tenebrica abstractum plaga
Tricipitem eduxit Hydra generatum canem,
Haec interemit tortu multiplicabili
Draconem auriferam obtutu obseruantem arborem;
Multa alia uictrix nostra lustrauit manus,
Nec quisquam e nostris spolia cepit laudibus.

---

expuli) expulit R. interimor) interemor R. patris neue) patri ne me RO. 21. ingemiscentem) ingemescentem R. Euisceratum) Euiscerati O. lacerati) laceratum RO. coelestum) cælesteum R. 22. Nemeaeus) Nemaeus R. taetra) taet̄ra R. Pacauit) placuit R., *sed corr. in* placauit. manum) manus R. obtutu obseru.) optutum adseru. R.

Possumusne nos contemnere dolorem, quum ipsum Herculem tam intoleranter dolere uideamus?

X. 23. Ueniat Aeschylus, non poëta solum, sed etiam Pythagoreus; sic enim accepimus. Quo modo fert apud eum Prometheus dolorem, quem excipit ob furtum Lemnium,

Unde ignis cluet mortalibus clam
Diuisus; eum dictus Prometheus
Clepsisse dolo poenasque Ioui
Fato expendisse supremo.

Has igitur poenas pendens, affixus ad Caucasum dicit haec:

Titanum soboles, socia nostri sanguinis,
Generata Coelo, aspicite religatum asperis
Uinctumque saxis, nauem ut horrisono freto
Noctem pauentes timidi adnectunt nauitae.
Saturnius me sic infixit Iuppiter,
Iouisque numen Mulcebri asciuit manus.
Hos ille cuneos fabrica crudeli inserens
Perrupit artus, qua miser sollertia
Transuerberatus castrum hoc furiarum incolo.
24. *Iam tertio me quoque funesto die*
Tristi aduolatu aduncis lacerans unguibus
Iouis satelles pastu dilaniat fero.
Tum iecore opimo farta et satiata affatim
Clangorem fundit uastum et sublime auolans
Pinnata cauda nostrum adulat sanguinem.
Quum uero adesum inflatu renouatum est iecur,
Tum rursum taetros auida se ad pastus refert.
Sic hunc custodem maesti cruciatus alo,
Qui me perenni uiuum foedat miseria.
Namque, ut uidetis, uinclis constrictus Iouis
Arcere nequeo diram uolucrem a pectore.
25. *Sic me ipse uiduus pestes excipio anxias,*

---

23. cluet) ducet R., *sed corr. in* iucet. dictus) doctus R. clepsisse) clepisse O. dicit haec) haec dicit O. Uinctumque) uictumque R. Mulcebri) Mulcibri O. asciuit) adscium R. 24. auolans) aduolans R.

Amore mortis terminum anquirens mali;
Sed longe a leto numine aspellor Iouis.
Atque haec uetusta, saeclis glomerata horridis,
Luctifica clades nostro infixa est corpori,
E quo liquatae solis ardore excidunt
Guttae, quae saxa assidue instillant Caucasi.

XI. Uix igitur posse uidemur ita affectum non miserum dicere et, si hunc miserum, certe dolorem malum.

26. A. Tu quidem adhuc meam causam agis. Sed hoc mox uidero. Interea unde isti uersus? non enim agnosco. M. Dicam hercle. Etenim recte requiris. Uidesne abundare me otio? A. Quid tum? M. Fuisti saepe, credo, quum Athenis esses, in scholis philosophorum. A. Uero ac libenter quidem. M. Animaduertebas igitur, etsi tum nemo erat admodum copiosus, uerum tamen uersus ab his admisceri orationi. A. Ac multos quidem a Dionysio Stoico. M. Probe dicis. Sed is quasi dictata nullo delectu, nulla elegantia; Philo noster et lecta poëmata et loco adiungebat. Itaque postquam adamaui hanc quasi senilem declamationem, studiose equidem utor nostris poëtis; sed, sicubi illi defecerunt, uerti multa de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis careret Latina oratio. 27. Sed uidesne, poëtae quid mali afferant? Lamentantes inducunt fortissimos uiros, molliunt animos nostros, ita sunt deinde dulces, ut non legantur modo, sed etiam ediscantur. Sic ad malam domesticam disciplinam uitamque umbratilem et delicatam quum accesserunt etiam poëtae, neruos omnes uirtutis elidunt. Recte igitur a Platone eiciuntur ex ea ciuitate, quam finxit ille, quum optimos mores et optimum rei publicae statum exquireret. At uero nos, docti scilicet a Graecia, haec et a pueritia legimus et discimus, hanc eruditionem liberalem et doctrinam putamus.

---

26. delectu) dilectu R. Philo noster) Philo et proprium noster R. Philo noster et proprium numerum O. uerti) uerti enim R. 27. eiciuntur) dicuntur R., *sed corr. in* ducuntur; educuntur O. optimos mores) mores opt. O.

XII. 28. Sed quid poëtis irascimur? Uirtutis magistri philosophi inuenti sunt, qui summum malum dolorem dicerent. At tu, adolescens, quum id tibi paullo ante dixisses uideri, rogatus a me, etiamne maius quam dedecus, uerbo de sententia destitisti. Roga hoc idem Epicurum, maius dicet esse malum mediocrem dolorem quam maximum dedecus; in ipso enim dedecore mali nihil esse, nisi sequantur dolores. Quis igitur Epicurum sequitur dolor, quum hoc ipsum dicit, summum malum esse dolorem, quo dedecus maius a philosopho nullum expecto? Quare satis mihi dedisti, quum respondisti maius tibi uideri malum dedecus quam dolorem. Hoc ipsum enim si tenebis, intelliges, quam sit obsistendum dolori; nec tam quaerendum est, dolor malumne sit, quam firmandus animus ad dolorem ferendum. 29. Concludunt ratiunculas Stoici, cur non sit malum, quasi de uerbo, non de re laboretur. Quid me decipis, Zeno? Nam quum id, quod mihi horribile uidetur, tu omnino malum negas esse, capior et scire cupio, quo modo id, quod ego miserrimum existimem, ne malum quidem sit. Nihil est, inquit, malum, nisi quod turpe at ue uitiosum est. Ad ineptias redis. Illud enim, quod me angebat, non eximis. Scio dolorem non esse nequitiam. Desine id me docere; hoc doce, doleam, necne doleam, nihil interesse. Nunquam quicquam, inquit, ad beate quidem uiuendum, quod est in una uirtute positum, sed est tamen reiciendum. Cur? Asperum est, contra naturam, difficile perpessu, triste, durum.

XIII. 30. Haec est copia uerborum, quod omnes uno uerbo malum appellamus, id tot modis posse dicere. Definis tu mihi, non tollis dolorem, quum dicis asperum, contra naturam, uix quod ferri tolerarique possit, nec mentiris; sed re succumbere non oportebat uerbis gloriabundum. Nihil bonum, nisi quod honestum, nihil malum, nisi quod turpe: optare hoc quidem est, non docere. Illud et melius et uerius, omnia,

28. Roga) Rogo RO. hoc idem) ho quidem R. 29. decipis) decepis R. negas esse) esse negas O. 30. gloriabundum) gloriantem dum RO.

quae natura aspernetur, in malis esse, quae asciscat, in bonis. Hoc posito et uerborum concertatione sublata tantum tamen excellet illud, quod recte amplexantur isti, quod honestum, quod rectum, quod decorum appellamus, quod idem interdum uirtutis nomine amplectimur, ut omnia praeterea, quae bona corporis et fortunae putantur, perexigua et minuta uideantur, ne malum quidem ullum nec, si in unum locum collata omnia sint, cum turpitudinis malo comparanda. 31. Quare si, ut initio concessisti, turpitudo peius est quam dolor, nihil est plane dolor. Nam dum tibi turpe nec dignum uiro uidebitur gemere, eiulare, lamentari, frangi, debilitari dolore, dum honestas, dum dignitas, dum decus aderit, tuque in ea intuens te continebis: cedet profecto uirtuti dolor et animi inductione languescet. Aut enim nulla uirtus est, aut contemnendus omnis dolor. Prudentiamne uis esse, sine qua ne intelligi quidem ulla uirtus potest? Quid ergo? ea patieturne te quicquam facere nihil proficientem et laborantem, an temperantia sinet te immoderate facere quicquam, an coli iustitia poterit ab homine propter uim doloris enuntiante commissa, prodente conscios, multa officia relinquente? 32. Quid? fortitudini comitibusque eius, magnitudini animi, grauitati, patientiae, rerum humanarum despicientiae quo modo respondebis? Afflictusne et iacens et lamentabili uoce deplorans audies: O uirum fortem? Te uero ita affectum ne uirum quidem quisquam dixerit. Amittenda igitur fortitudo est, aut sepeliendus dolor.

XIV. Ecquid scis igitur, si quid de Corinthiis tuis amiseris, posse habere te reliquam supellectilem saluam; uirtutem autem si unam amiseris; etsi amitti non potest uirtus; sed si unam confessus fueris te non habere, nullam esse te habitu-

---

aspernetur) aspernatur R. omnia sint) omnia sunt R. 31. lamentari) lamentare R. dolore) delere R. dum) tum R. (*ter*) intuens) intueris R., *sed corr. in* intuens. relinquente) relinquentem R., *sed corr. in* relinquente. 32. grauitati) grauitate R., *sed corr. in* grauitati. audies) audiens R. quisquam dixerit) dix. quisq. O. si quid) si quis R. supellectilem) snpplectilem R. confessus fueris) c. eris O. esse te) te esse O.

rum? 33. Num igitur fortem uirum, num magno animo, num patientem, num grauem, num humana contemnentem potes dicere aut Philoctetam illum; a te enim malo discedere; sed ille certe non fortis, qui iacet

in tecto humido,
Quod eiulatu, questu, gemitu, fremitibus
Resonando mutum flebiles uoces refert.

Non ego dolorem dolorem esse nego; cur enim fortitudo desideraretur? sed eum opprimi dico patientia, si modo est aliqua patientia; si nulla est, quid exornamus philosophiam, aut quid eius nomine gloriosi sumus? Pungit dolor: uel fodiat sane; si nudus es, da iugulum, sin tectus Uulcaniis armis, id est fortitudine, resiste. Haec enim te, nisi ita facies, custos dignitatis relinquet et deseret. 34. Cretum quidem leges, quas siue Iuppiter siue Minos sanxit de Iouis quidem sententia, ut poëtae ferunt, itemque Lycurgi laboribus erudiunt iuuentutem, uenando, currendo, esuriendo, sitiendo, algendo, aestuando. Spartae uero pueri ad aram sic uerberibus accipiuntur, ut multus e uisceribus sanguis exeat; nonnunquam etiam, ut, quum ibi essem, audiebam, ad necem; quorum non modo nemo exclamauit unquam, sed ne ingemuit quidem. Quid ergo? hoc pueri possunt, uiri non poterunt, et mos ualet, ratio non ualebit?

XV. 35. Interest aliquid inter laborem et dolorem. Sunt finitima omnino, sed tamen differt aliquid. Labor est functio quaedam uel animi uel corporis grauioris operis et muneris; dolor autem motus asper in corpore, alienus a sensibus. Haec duo Graeci illi, quorum copiosior est lingua quam nostra, uno nomine appellant. Itaque industrios homines illi studiosos uel potius amantes doloris appellant, nos commodius laboriosos.

---

33. discedere) discere R. tecto) lecto RO. humido) umido R. mutum) multum R si nulla) *Sic Non. p. 105;* sin nulla O. exornamus philosophiam) exornamur philosophia *Non. p. 105.* 34. siue Iuppiter) *om.* R. *ex. coll. Gud.* siue R *ex. coll. Kr.* non modo) uno modo R. 35. differt) differunt O.

Aliud est enim laborare, aliud dolere. O uerborum inops interdum, quibus abundare te semper putas, Graecia! Aliud, inquam, est dolere, aliud laborare. Quum uarices secabantur C. Mario, dolebat; quum aestu magno ducebat agmen, laborabat. Est inter haec quaedam tamen similitudo; consuetudo enim laborum perpessionem dolorum efficit faciliorem. 36. Itaque illi, qui Graeciae formam rerum publicarum dederunt, corpora iuuenum firmari labore uoluerunt. Quod Spartiatae etiam in feminas transtulerunt, quae ceteris in urbibus mollissimo cultu parietum umbris occuluntur. Illi autem uoluerunt nihil horum simile esse

apud Lacaenas uirgines,
Quibus magis palaestra, Eurota, sol, puluis, labor,
Militia in studio est quam fertilitas barbara.

Ergo his laboriosis exercitationibus et dolor intercurrit nonnunquam, impelluntur, feriuntur, abiciuntur, cadunt, et ipse labor quasi callum quoddam obducit dolori.

XVI. 37. Militiam uero (nostram dico, non Spartiatarum, quorum procedit agmen ad tibiam, nec adhibetur ulla sine anapaestis pedibus hortatio) — nostri exercitus primum unde nomen habeant, uides; deinde qui labor, quantus agminis; ferre plus dimidiati mensis cibaria, ferre, si quid ad usum uelint, ferre uallum. Nam scutum, gladium, galeam in onere nostri milites non plus numerant quam humeros, lacertos, manus. Arma enim membra militis esse dicunt. Quae quidem ita geruntur apte, ut, si usus fuerit, abiectis oneribus, expeditis armis ut membris pugnare possint. Quid? exercitatio legionum; quid? ille cursus, concursus, clamor quanti laboris est! Ex hoc ille animus in proeliis paratus ad uulnera. Adduc pari animo inexercitatum militem, mulier uidebitur. 38. Cur tantum interest inter nouum et ueterem exercitum, quantum experti sumus?

---

efficit) efficiat R. 36. Quibus magis) Queis magi' O. in studio) studio O. 37. agmen) admodum R. mora O. humeros) umeros R. geruntur) gerunt O. fuerit) foret R. ferat O.

Aetas tironum plerumque melior; sed ferre laborem, contemnere uulnus consuetudo docet. Quin etiam uidemus ex acie efferri saepe saucios et quidem rudem illum et inexercitatum quamuis leui ictu ploratus turpissimos edere; at uero ille exercitatus et uetus ob eamque rem fortior medicum modo requirens, a quo obligetur,

E. O Patrocles, inquit, *ad uos aduenicns, auxilium et uestras manus*
Peto, priusquam oppetam malam pestem, datam hostili manu,
Neque sanguis ullo potis est pacto profluens consistere,
Si qui sapientia magis uestra mors deuitari potest.
Namque Aesculapi liberorum saucii opplent porticus,
Non potest accedi.

P. *Certe Eurypylus hic quidem est.* † *Hominem exercitum!* ubi tantum luctus continuatur. XVII. 39. Uide, quam non flebiliter respondeat; rationem etiam affert, cur aequo animo sibi ferendum sit:

E. *Qui alteri exitium parat,*
Eum scire oportet sibi paratam pestem, ut participet, parem.

Abducet Patrocles, credo, ut collocet in cubili, ut uulnus obliget. Si quidem homo esset; sed nihil uidi minus. Quaerit enim, quid actum sit:

P. *Eloquere, res Argiuum proelio ut se sustinet?*
E. *Non potis effari tantum dictis, quantum factis suppetit Laboris.*

Quiesce igitur et uulnus alliga. Etiam si Eurypylus posset, non posset Aesopus.

E. *Ubi fortuna Hectoris*
Nostram acrem aciem inclinatam ....

---

38. Patrocles) Patricoles R. datam) mandatam R. † Hominem exercitum) *sine nota corrupt.* RO. luctus continuatur) luctum continuatus R. 39. affert) afferat R. paratam) paratum O. Patrocles) Patricoles R. esset) est O. uidi minus) uidimus R. potis effari) potest hæc fari R.

et cetera explicat in dolore. Sic est enim intemperans militaris in forti uiro gloria. Ergo haec ueteranus miles facere poterit, doctus uir sapiensque non poterit? Ille uero melius ac non paullo quidem. 40. Sed adhuc de consuetudine exercitationis loquor, nondum de ratione et sapientia. Auiculae saepe inediam biduum aut triduum ferunt. Subduc cibum unum diem athletae: Iouem Olympium, eum ipsum, cui se exercebit, implorabit, ferre non posse clamabit. Consuetudinis magna uis est. Pernoctant uenatores in niue, in montibus uri se patiuntur; pugiles caestibus contusi ne ingemiscunt quidem. 41. Sed quid hos, quibus Olympiorum uictoria consulatus ille antiquus uidetur? Gladiatores, aut perditi homines aut barbari, quas plagas perferunt! quo modo illi, qui bene instituti sunt, accipere plagam malunt quam turpiter uitare! quam saepe apparet nihil eos malle quam uel domino satisfacere uel populo! Mittunt etiam uulneribus confecti ad dominos, qui quaerant, quid uelint; si satis iis factum sit, se uelle decumbere. Quis mediocris gladiator ingemuit, quis uultum mutauit unquam, quis non modo stetit, uerum etiam decubuit turpiter, quis quum decubuisset, ferrum recipere iussus collum contraxit? Tantum exercitatio, meditatio, consuetudo ualet. Ergo hoc poterit

Samnis, spurcus homo, uita illa dignus locoque;

uir natus ad gloriam ullam partem animi tam mollem habebit, quam non meditatione et ratione corroboret? Crudele gladiatorum spectaculum et inhumanum nonnullis uideri solet, et haud scio an ita sit, ut nunc fit. Quum uero sontes ferro depugnabant, auribus fortasse multae, oculis quidem nulla poterat esse fortior contra dolorem et mortem disciplina.

XVIII. 42. De exercitatione et consuetudine et commentatione dixi. Age sis, nunc de ratione uideamus, nisi quid uis ad haec. A. Egone ut te interpellem? Ne hoc quidem uellem,

---

40. adhuc de consuetudine) de cons. adhuc O. pugiles) inde pugiles RO. ingemiscunt) ingemesc. R. 41. consulatus) consolatus R. factum sit) f. non sit O. decumbere) decombere R. decubuisset) decubisset R., *sed corr. in* decubuisset. haud) adhuc R.

ita me ad credendum tua ducit oratio. M. Sitne igitur malum dolor necne, Stoici uiderint, qui contortulis quibusdam et minutis conclusiunculis nec ad sensus permanantibus effici uolunt non esse malum dolorem. Ego illud, quicquid sit, tantum esse, quantum uideatur, non puto, falsaque eius uisione et specie moueri homines dico uehementius doloremque omnem esse tolerabilem. Unde igitur ordiar, an eadem breuiter attingam, quae modo dixi, quo facilius oratio progredi possit longius? 43. Inter omnes igitur hoc constat nec doctos homines solum, sed etiam indoctos, uirorum esse fortium et magnanimorum et patientium et humana uincentium toleranter dolorem pati, nec uero quisquam fuit, qui eum, qui ita pateretur, non laudandum putaret. Quod ergo et postulatur a fortibus et laudatur, quum fit, id aut extimescere ueniens aut non ferre praesens nonne turpe est? Atqui uide, ne, quum omnes rectae animi affectiones uirtutes appellentur, non sit hoc proprium nomen omnium, sed ab ea, quae una ceteris excelleat, omnes nominatae sint. Appellata est enim ex uiro uirtus; uiri autem propria maxime est fortitudo. Cuius munera duo sunt maxima, mortis dolorisque contemptio. Utendum est igitur his, si uirtutis compotes uel potius si uiri uolumus esse, quoniam a uiris uirtus nomen est mutuata. Quaeres fortasse, quo modo, et recte; talem enim medicinam philosophia profitetur.

XIX. 44. Uenit Epicurus, homo minime malus uel potius uir optimus; tantum monet, quantum intelligit. Neglige, inquit, dolorem. Quis hoc dicit? Idem, qui dolorem summum malum. Uix satis constanter. Audiamus. — Si summus dolor est, inquit, necesse est breuem esse. — *Iteradum eadem ista mihi;* non enim satis intelligo, quid summum dicas esse, quid breue. — Summum, quo nihil sit superius, breue, quo nihil breuius. Contemno magnitudinem doloris, a qua me breuitas temporis

42. et minutis) ac. m. O. permanantibus) permanentibus R. doloremque) d. eius RO, *hic cum uncis.* 43. nonne) non R, *sed corr. in* nonne. Atqui) atquin R. excelleat) excellebat RO. 44. Iteradum) iterandum R.

uindicabit ante paene, quam uenerit. — Sed si est tantus dolor, quantus Philoctetae? — Bene plane magnus mihi quidem uidetur, sed tamen non summus; nihil enim dolet nisi pes; possunt oculi, potest caput, latera, pulmones, possunt omnia; longe igitur abest a summo dolore. Ergo, inquit, dolor diuturnus habet laetitiae plus quam molestiae. — 45. Nunc ego non possum tantum hominem nihil sapere dicere; sed nos ab eo derideri puto. Ego summum dolorem (summum autem dico, etiam si decem atomis est maior alius) non continuo esse dico breuem multosque possum bonos uiros nominare, qui complures annos doloribus podagrae crucientur maximis. Sed homo cautus nunquam terminat nec magnitudinis nec diuturnitatis modum, ut sciam, quid summum dicat in dolore, quid breue in tempore. Omittamus hunc igitur nihil prorsus dicentem cogamusque confiteri non esse ab eo doloris remedia quaerenda, qui dolorem malorum omnium maximum dixerit, quamuis idem forticulum se in torminibus et in stranguria sua praebeat. Aliunde igitur est quaerenda medicina et maxime quidem, si, quid maxime consentaneum sit, quaerimus, ab iis, quibus, quod honestum sit, summum bonum, quod turpe, summum uidetur malum. His tu praesentibus gemere et te iactare non audebis profecto. Loquetur enim eorum uoce Uirtus ipsa tecum:

XX. 46. Tune quum pueros Lacedaemone, adolescentes Olympiae, barbaros in arena uideris excipientes grauissimas plagas et ferentes silentio, si te forte dolor aliquis peruellerit, exclamabis ut mulier, non constanter et sedate feres? — Fieri non potest, natura non patitur. — Audio. Pueri ferunt gloria ducti, ferunt pudore alii, multi metu, et tamen ueremur, ut hoc, quod a tam multis et quod tot locis perferatur, natura patiatur? Illa uero non modo patitur, uerum etiam postulat. Nihil enim habet praestantius, nihil, quod magis expetat quam

---

45. esse dico) dico esse O. cautus) catus *Non. p. 92;* O. breue) breuem R. 46. Olympiae) Olymphiæ R. arena) harena R. ris excipientis) *Sic incipit* P. ut mulier) *om.* P. Fieri) ferri O tot locis) quot l. P. natura patiatur) non *interposit. int. lin* P.

honestatem, quam laudem, quam dignitatem, quam decus. Hisce ego pluribus nominibus unam rem declarari uolo, sed utor, ut quam maxime significem, pluribus. Uolo autem dicere illud homini longe optimum esse, quod ipsum sit optandum per se, a uirtute profectum uel in ipsa uirtute situm, sua sponte laudabile, quod quidem citius dixerim solum quam non summum bonum. Atque ut haec de honesto, sic de turpi contraria; nihil tam taetrum, nihil tam aspernandum, nihil homine indignius.

47. Quod si tibi persuasum est (principio enim dixisti plus in dedecore mali tibi uideri quam in dolore), reliquum est, ut tute tibi imperes. Quanquam hoc nescio quo modo dicatur, quasi duo simus, ut alter imperet, alter pareat; non inscite tamen dicitur. XXI. Est enim animus in partes tributus duas, quarum altera rationis est particeps, altera expers. Quum igitur praecipitur, ut nobismet ipsis imperemus, hoc praecipitur, ut ratio coërceat temeritatem. Est in animis omnium fere natura molle quiddam, demissum, humile, eneruatum quodam modo et languidum. Si nil esset aliud, nihil esset homine deformius. Sed praesto est domina omnium et regina ratio, quae connixa per se et progressa longius fit perfecta uirtus. Haec ut imperet illi parti animi, quae obedire debet, id uidendum est uiro. 48. Quonam modo? inquies. Uel ut dominus seruo uel ut imperator militi uel ut parens filio. Si turpissime se illa pars animi geret, quam dixi esse mollem, si se lamentis muliebriter lacrimisque dedet, uinciatur et constringatur amicorum propinquorumque custodiis. Saepe enim uidimus fractos pudore, qui ratione nulla uincerentur. Ergo hos quidem ut famulos uinclis prope ac custodia; qui autem

---

utor) utar R. utatur P. homini) homine P. 47. si tibi) sibi tibi P. ut tute) utute *supra ascr.* t. R. ut te P. Est in) et in P. demissum) dedimissum P. Si nil esset) senilesed R. senilēseđ P. si nihil esset O. connixa) conexa RP. obedire) obediri P. 48. uinciatur) inciatur P uidimus) uidemus RPO. hos) his P. ac) ac ad. RP. custodia) custodiā R.

erunt firmiores nec tamen robustissimi, hos admonitu oportebit ut bonos milites reuocatos dignitatem tueri. Non nimis in Niptris ille sapientissimus Gracciae saucius lamentatur uel modice potius:

Pedetentim, inquit, *et sedato nisu,*
Ne succussu arripiat maior
Dolor...

49. (Pacuuius hoc melius quam Sophocles; apud illum enim perquam flebiliter Ulixes lamentatur in uulnere); tamen huic leuiter gementi illi ipsi, qui ferunt saucium, personae grauitatem intuentes non dubitant dicere:

Tu quoque, Ulixes, quanquam grauiter
Cernimus ictum, nimis paene animo es
Molli, qui consuetus in armis
Aeuum agere.

Intelligit poëta prudens ferendi doloris consuetudinem esse non contemnendam magistram. 50. Atque ille non immoderate magno in dolore:

Retinete, tenete, opprimit ulcus,
Nudate. Heu miserum me! excrucior.

Incipit labi; deinde illico desinit:

— Operite, abscedite, iam iam
Mittite; nam attrectatu et quassu
Saeuum amplificatis dolorem.

Uidesne, ut obmutuerit non sedatus corporis, sed castigatus animi dolor? Itaque in extremis Niptris alios quoque obiurgat idque moriens:

Conqueri fortunam aduersam, non lamentari decet;
Id uiri est officium, fletus muliebri ingenio additust.

---

lamentatur) lamentator R. pedetentim) peditemtim R. peditentim P. inquit) inquit ite RP. 49. dubitant) dubitarunt RP ictum) ictu RP. ferendi) ferrendi RP. 50. opprimit) opprimite RP. illico) ilico RP. Operite) opirite P. attrectatu) atrectatu RP. obmutuerit) ommutuerit RP moriens) morientes P. aduersam) aduorsam O. additust) additus RP.

Huius animi pars illa mollior rationi sic paruit, ut seuero imperatori miles pudens.

XXII. 51. In quo uero erit perfecta sapientia (quem adhuc nos quidem uidimus neminem; sed philosophorum sententiis, qualis hic futurus sit, si modo aliquando fuerit, exponitur); is igitur, siue ea ratio, quae erit in eo perfecta atque absoluta, sic illi parti imperabit inferiori, ut iustus parens probis filiis; nutu, quod uolet, conficiet, nullo labore, nulla molestia; eriget ipse se, suscitabit, instruet, armabit, ut, tanquam hosti, sic obsistat dolori. Quae sunt ista arma? Contentio, confirmatio sermoque intimus, quum ipse secum: Caue turpe quicquam, languidum, non uirile. 52. Obuersentur species honestae uiro: Zeno proponatur Eleates, qui perpessus est omnia potius, quam conscios delendae tyrannidis indicaret; de Anaxarcho Democritio cogitetur, qui quum Cypri in manus Timocreontis regis incidisset, nullum genus supplici deprecatus est neque recusauit. Calanus Indus, indoctus ac barbarus, in radicibus Caucasi natus, sua uoluntate uiuus combustus est. Nos, si pes condoluit, si dens, si tactum dolore corpus, ferre non possumus. Opinio est enim quaedam effeminata ac leuis nec in dolore magis quam [eadem] in uoluptate, qua quum liquescimus fluimusque mollitia, apis aculeum sine clamore ferre non possumus. 53. At uero C. Marius, rusticanus uir, sed plane uir, quum secaretur, ut supra dixi, principio uetuit se alligari, nec quisquam ante Marium solutus dicitur esse sectus. Cur ergo postea alii? Ualuit auctoritas. Uidesne igitur opinionis esse, non naturae malum? Et tamen fuisse acrem mor-

---

pudens) prudens P., *atque ita corr. in* R. 51. uero) uiro RPO. uidimus) uidemus RP. hic futurus sit) hic futurus R. futurus sit P. suscitabit) suscitabitur RP. 52. Obuersentur sp. honestae) obuersetur sp. honeste RP. uiro) uero RP. animo O. conscios) conscius RP. Anaxarcho) Naxarcho RP. Cypri) Cyrri RP. Timocreontis) Nicocreontis O. Calanus) Callanus RP. si tactum dolore) sed fac totum dolere R. sed factorum dolore P. liquescimus) liquiscimus R. 53. C.) G. R.

sum doloris idem Marius ostendit; crus enim alterum non praebuit. Ita et tulit dolorem ut uir et ut homo maiorem ferre sine causa necessaria noluit. Totum igitur in eo est, ut tibi imperes. Ostendi autem, quod esset imperandi genus, atque haec cogitatio, quid patientia, quid fortitudine, quid magnitudine animi dignissimum sit, non solum animum comprimit, sed ipsum etiam dolorem, nescio quo pacto, mitiorem facit.

XXIII. 54. Ut enim fit in proelio, ut ignauus miles ac timidus simul ac uiderit hostem, abiecto scuto fugiat, quantum possit, et ob eam causam pereat nonnunquam etiam integro corpore, quum ei, qui steterit, nihil tale euenerit: sic, qui doloris speciem ferre non possunt, abiciunt se atque ita afflicti et exanimati iacent; qui autem restiterunt, discedunt saepissime superiores. Sunt enim quaedam animi similitudines cum corpore. Ut onera contentis corporibus facilius feruntur, remissis opprimunt, simillime animus intentione sua depellit pressum omnem ponderum, remissione autem sic urgetur, ut se nequeat extollere. 55. Et si uerum quaerimus, in omnibus officiis persequendis animi est adhibenda contentio. Ea est sola offici tanquam custodia. Sed hoc quidem in dolore maxime est prouidendum, ne quid abiecte, ne quid timide, ne quid ignaue, ne quid seruiliter muliebriterue faciamus; in primisque refutetur ac reiciatur Philocteteus ille clamor. Ingemiscere nonnunquam uiro concessum est idque raro; eiulatus ne mulieri quidem. Et hic nimirum est fletus, quem duodecim tabulae in funeribus adhiberi uetuerunt. 56. Nec uero unquam ne ingemiscit quidem uir fortis ac sapiens, nisi forte ut se intendat ad firmitatem, ut in stadio cursores exclamant, quam maxime possunt. Faciunt idem, quum exercentur, athletae; pugiles uero, etiam quum feriunt aduersarium, in iactandis caestibus ingemiscunt; non quod doleant animoue succumbant, sed quia

54. et ob eam) ob eam RP. ob eamque O. contentis) contectis P. 55. persequendis) persequentis RP. Ingemiscere) ingemescere RP. 56. ne ingemiscit) nec ingemescit RP. athletae) atlete R. adhletae P. ingemiscunt) ingemescent R. quia) qua RP.

profundenda uoce omne corpus intenditur, uenitque plaga uehementior. XXIV. Quid? qui uolunt exclamare maius, num satis habent latera, fauces, linguam intendere, e quibus elici uocem et fundi uidemus? Toto corpore atque omnibus ungulis, ut dicitur, contentioni uocis asseruiunt. 57. Genu mehercule M. Antonium uidi, quum contente pro se ipse lege Uaria diceret, terram tangere. Ut enim balistae lapidum et reliqua tormenta telorum eo grauiores emissiones habent, quo sunt contenta atque adducta uehementius, sic uox, sic cursus, sic plaga hoc grauior, quo est missa contentius. Cuius contentionis quum tanta uis sit, si gemitus in dolore ad confirmandum animum ualebit, utemur; sin erit ille gemitus elamentabilis, si imbecillus, si abiectus, si flebilis, ei qui se dederit, uix eum uirum dixerim. Qui quidem gemitus si leuationis aliquid afferret, tamen uideremus, quid esset fortis et animosi uiri; quum uero nihil imminuat doloris, cur frustra turpes esse uolumus? Quid est enim fletu muliebri uiro turpius? 58. Atque hoc praeceptum, quod de dolore datur, patet latius. Omnibus enim rebus, non solum dolori, simili contentione animi resistendum est. Ira exardescit, libido concitatur: in eandem arcem confugiendum est, eadem sunt arma sumenda. Sed quoniam de dolore loquimur, illa omittamus. Ad ferendum igitur dolorem placide atque sedate plurimum proficit toto pectore, ut dicitur, cogitare, quam id honestum sit. Sumus enim natura, ut ante dixi (dicendum est enim saepius), studiosissimi appetentissimique honestatis, cuius si quasi lumen aliquod aspeximus, nihil est, quod, ut eo potiamur, non parati simus et ferre et perpeti. Ex hoc cursu atque impetu animorum ad ueram laudem atque honestatem illa pericula adeuntur in proeliis; non sentiunt

---

elici) eiici O. 57. balistae) ballistae R. quo est missa) cum est missa RP. elamentabilis) elementabilis P. Qui quidem) quae q. R., *sed corr. in* qui q. quae q. P. afferret) afferrerit RP. imminuat) imminuatur P. turpes esse) turpe esse RP. 58. omittamus) omittam R. aspeximus) adspexerimus O.

uiri fortes in acie uulnera uel sentiunt, sed mori malunt quam tantum modo de dignitatis gradu demoueri. 59. Fulgentes gladios hostium uidebant Decii, quum in aciem eorum irruebant. His leuabat omnem uulnerum metum nobilitas mortis et gloria. Num tum ingemuisse Epaminondam putas, quum una cum sanguine uitam effluere sentiret? Imperantem enim patriam Lacedaemoniis relinquebat, quam acceperat seruientem. Haec sunt solatia, haec fomenta summorum dolorum.

XXV. 60. Dices, quid in pace, quid domi, quid in lectulo? Ad philosophos me reuocas, qui in aciem non saepe prodeunt, e quibus homo sane leuis, Heracleotes Dionysius, quum a Zenone fortis esse didicisset, a dolore dedoctus est. Nam quum ex renibus laboraret, ipso in eiulatu clamitabat falsa esse illa, quae antea de dolore ipse sensisset. Quem quum Cleanthes condiscipulus rogaret, quaenam ratio eum de sententia deduxisset, respondit: „Quia, si, quum tantum operae philosophiae dedissem, dolorem tamen ferre non possem, satis esset argumenti malum esse dolorem. Plurimos autem annos in philosophia consumpsi nec ferre possum; malum est igitur dolor." Tum Cleanthem, quum pede terram percussisset, uersum ex Epigonis ferunt dixisse:

Audisne haec, Amphiaraë, sub terram abdite?

61. Zenonem significabat, a quo illum degenerare dolebat. At non noster Posidonius, quem et ipse saepe uidi, et id dicam, quod solebat narrare Pompeius, se, quum Rhodum uenisset decedens ex Syria, audire uoluisse Posidonium; sed quum audisset eum grauiter esse aegrum, quod uehementer eius artus laborarent, uoluisse tamen nobilissimum philosophum uisere;

---

uel sentiunt, sed) vel si sentiunt, se O. tantum) tantillum O. 59. Epaminondam) Epaminundam P. 60. homo) ho P. Dionysius) Dionis. R. dolore dedoctus) dolere deductus RP. laboraret) laborare P. Quem quum) quem tum R. quem dum P. Cleanthes) Cleantes R. Quia, si) qui RP. Quia O. tantum) tanto RP. philosophiae) philosophia P. Epigonis) Epigoneis RP. Amphiaraë) Amphiare RP. abdite) audite RP. 61. Posidon.) Possidon. R. *(bis)* audisset) audiuisset O. philosophum) philosophorum R.

quem ut uidisset et salutauisset honorificisque uerbis prosecutus esset molesteque se dixisset ferre, quod eum non posset audire; at ille: Tu uero, inquit, potes, nec committam, ut dolor corporis efficiat, ut frustra tantus uir ad me uenerit. Itaque narrabat eum grauiter et copiose de hoc ipso, nihil esse bonum, nisi quod esset honestum, cubantem disputauisse, quumque quasi faces ei doloris admouerentur, saepe dixisse: Nihil agis, dolor; quamuis sis molestus, nunquam te esse confitebor malum.

XXVI. 62. Omninoque omnes clari et nobilitati labores contendendo fiunt etiam tolerabiles. Uidemusne, ut, apud quos eorum ludorum, qui gymnici nominantur, magnus honos sit, nullum ab iis, qui in id certamen descendant, deuitari dolorem? Apud quos autem uenandi et equitandi laus uiget, qui hanc petessunt, nullum fugiunt dolorem. Quid de nostris ambitionibus, quid de cupiditate honorum loquar? quae flamma est, per quam non cucurrerint ii, qui haec olim punctis singulis colligebant? Itaque semper Africanus Socraticum Xenophontem in manibus habebat, cuius in primis laudabat illud, quod diceret eosdem labores non aeque graues esse imperatori et militi, quod ipse honos laborem leuiorem faceret imperatorium. 63. Sed tamen hoc euenit, ut in uulgus insipientium opinio ualeat honestatis, quum ipsam uidere non possint. Itaque fama et multitudinis iudicio mouentur, quum id honestum putent, quod a plerisque laudetur. Te autem, si in oculis sis multitudinis, tamen eius iudicio stare nolim nec, quod illa putet, idem putare pulcherrimum. Tuo tibi iudicio est utendum; tibi si recta probanti placebis, tum non modo tete uiceris, quod paullo ante praecipiebam, sed omnes et omnia. 64. Hoc igitur

---

nec committam) ne comitam RP. esset honestum) h. esset O. disputauisse) discubauisse P. 62. contendendo) contempno RP. Uidemusne, ut) Uidemusne O magnus) magnos RP. cucurrerint) cucurrerunt R. aeque graues esse) esse aeque grauis esse RP. esse aeque graues O. 63. uidere) uideri RP quum id) ut id O tete) tute P.

tibi propone, amplitudinem et quasi quandam exaggerationem quam altissimam animi, quae maxime eminet contemnendis et despiciendis doloribus, unam esse omnium rem pulcherrimam eoque pulchriorem, si uacet populo neque plausum captans se tantum ipsa delectet. Quin etiam mihi quidem laudabiliora uidentur omnia, quae sine uenditatione et sine populo teste fiunt; non quo fugiendus sit; omnia enim bene facta in luce se collocari uolunt; sed tamen nullum theatrum uirtuti conscientia maius est.

XXVII. 65. Atque in primis meditemur illud, ut haec patientia dolorum, quam saepe iam animi intentione dixi esse firmandam, in omni genere se aequabilem praebeat. Saepe enim multi, qui aut propter uictoriae cupiditatem aut propter gloriae aut etiam, ut ius suum et libertatem tenerent, uulnera exceperunt fortiter et tulerunt, iidem omissa contentione dolorem morbi ferre non possunt. Neque enim illum, quem facile tulerant, ratione aut sapientia tulerant, sed studio potius et gloria. Itaque barbari quidam et immanes ferro decertare acerrime possunt, aegrotare uiriliter non queunt; Graeci autem, homines non satis animosi, prudentes, ut est captus hominum, satis, hostem aspicere non possunt, eidem morbos tolerantur atque humane ferunt. At Cimbri et Celtiberi in proeliis exultant, lamentantur in morbo; nihil enim potest esse aequabile, quod non a certa ratione proficiscatur. 66. Sed quum uideas eos, qui aut studio aut opinione ducantur, in eo persequendo atque adipiscendo dolore non frangi, debeas existimare aut non esse malum dolorem aut, etiam si, quicquid asperum alienumque natura sit, id appellari placeat malum, tantulum tamen esse, ut a uirtute ita obruatur, ut nusquam appareat. Quae meditare, quaeso, dies et noctes; latius enim manabit haec ratio et aliquanto maiorem locum quam de uno dolore occupabit.

---

64. amplitudinem) ampl. animi RP. ampl [animi] O. tantum) tamen R. tam P. 65. hostem) hominem P. eidem) iidem O. ferunt) fert R.

Nam si omnia fugiendae turpitudinis adipiscendaeque honestatis causa faciemus, non modo stimulos doloris, sed etiam fulmina fortunae contemnamus licebit, praesertim quum paratum sit illud ex hesterna disputatione perfugium. 67. Ut enim si cui nauiganti, quem praedones insequantur, deus qui dixerit: „Eice te de naui, praesto est, qui excipiat, uel delphinus, ut Arionem Methymnaeum, uel equi Pelopis illi Neptunii, qui *per undas currus suspensos rapuisse* dicuntur, excipient te et, quo uelis, perferent," omnem omittat timorem: sic urgentibus asperis et odiosis doloribus, si tanti sint, ut ferendi non sint, quo sit confugiendum, uides.

Haec fere hoc tempore putaui esse dicenda. Sed tu fortasse in sententia permanes. A. Minime uero; meque biduo duarum rerum, quas maxime timebam, spero liberatum metu. M. Cras ergo ad clepsydram; sic enim diximus, et tibi hoc uideo non posse deberi. A. Ita prorsus. Et illud quidem ante meridiem, hoc eodem tempore. M. Sic faciemus tuisque optimis studiis obsequemur.

---

67. quem praedones) praedones RP. qui) quis O. te de naui) te naui R. illi) ille RP. excipient te) excipiente P. omittat) omittas RP. sint, ut f. non sint) non sint, ut f. sint RP. non sit, ut f. sint O. quo sit) quo sint RP. uides) ut uides RP. diximus) duximus RP. dicimus O. et tibi) sed tibi RPO.

M. TULLI CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBER TERTIUS.

DE AEGRITUDINE LENIENDA.

I. 1. Quidnam esse, Brute, causae putem, cur, quum constemus ex animo et corpore, corporis curandi tuendique causa quaesita sit ars eiusque utilitas deorum immortalium inuentioni consecrata; animi autem medicina nec tam desiderata sit, antequam inuenta, nec tam culta, posteaquam cognita est, nec tam multis grata et probata, pluribus etiam suspecta et inuisa? An quod corporis grauitatem et dolorem animo iudicamus, animi morbum corpore non sentimus? Ita fit, ut animus de se ipse tum iudicet, quum id ipsum, quo iudicatur, aegrotet. 2. Quod si tales nos natura genuisset, ut eam ipsam intueri et perspicere eademque optima duce cursum uitae conficere possemus, haud erat sane, quod quisquam rationem ac doctrinam requireret. Nunc paruulos nobis dedit igniculos, quos celeriter malis moribus opinionibusque deprauati sic restinguimus, ut nusquam maturae lumen appareat. Sunt enim ingeniis nostris semina innata uirtutum, quae si adolescere liceret, ipsa nos ad beatam uitam natura perduceret. Nunc autem, simul

---

1. Quidnam — Brute) *om.* RP. deorum) decorum RP., *sed corr. in* deorum. desiderata) desidera RP. 2. haud) aut RP. rationem ac doctrinam) ratione ac doc[illegible]) deprauatis RPO. liceret) licet B

atque editi in lucem et suscepti sumus, in omni continuo prauitate et in summa opinionum peruersitate uersamur, ut paene cum lacte nutricis errorem suxisse uideamur. Quum uero parentibus redditi, dein magistris traditi sumus, tum ita uariis imbuimur erroribus, ut uanitati ueritas et opinioni confirmatae natura ipsa cedat. II. 3. Accedunt etiam poëtae, qui quum magnam speciem doctrinae sapientiaeque prae se tulerunt, audiuntur, leguntur, ediscuntur et inhaerescunt penitus in mentibus. Quum uero accessit eodem quasi maximus quidam magister populus atque omnis undique ad uitia consentiens multitudo, tum plane inficimur opinionum prauitate a naturaque desciscimus, ut nobis optime naturae uim uidisse uideantur, qui nihil melius homini, nihil magis expetendum, nihil praestantius honoribus, imperiis, populari gloria iudicauerunt. Ad quam fertur optimus quisque, ueramque illam honestatem expetens, quam unam natura maxime anquirit, in summa inanitate uersatur consectaturque nullam eminentem effigiem, sed adumbratam imaginem gloriae. Est enim gloria solida quaedam res et expressa, non adumbrata; ea est consentiens laus bonorum, incorrupta uox bene iudicantium de excellente uirtute; ea uirtuti resonat tanquam imago. Quae quia recte factorum plerumque comes est, non est bonis uiris repudianda. 4. Illa autem, quae se eius imitatricem esse uult, temeraria atque inconsiderata et plerumque peccatorum uitiorumque laudatrix fama popularis simulatione honestatis formam eius pulchritudinemque corrumpit. Qua caecitate homines, quum quaedam etiam praeclara cuperent eaque nescirent, nec ubi nec qualia essent, funditus alii euerterunt suas ciuitates, alii ipsi occiderunt. Atque ii quidem optima petentes non tam uoluntate, quam cursus

---

in summa) summa P. redditi, dein) redditidē RP. confirmatae) confirmata RP. 3. tulerunt) tulerunt P. accessit) *om.* RP. accedit O. optime) *uncis inclus.* O. naturae uim uidisse) naturam inuidisse RPO. unam) una RP. anquirit) inquirit RPO. effigiem) eff. uirtutis RP. eff. [uirtutis] O. imago) imago gloriæ RP. 4. euerterunt) euerterent RP. ii quidem) hi q. RPO.

errore falluntur; quid? qui pecuniae cupiditate, qui uoluptatum libidine feruntur, quorumque ita perturbantur animi, ut non multum absint ab insania, quod insipientibus contingit omnibus, iis nullane est adhibenda curatio? Utrum quod minus noceant animi aegrotationes quam corporis, an quod corpora curari possint, animorum medicina nulla sit? III. 5. At et morbi perniciosiores pluresque sunt animi, quam corporis. Hi enim ipsi odiosi sunt, quod ad animum pertinent eumque sollicitant, animusque aeger, ut ait Ennius, semper errat neque pati neque perpeti potest, cupere nunquam desinit. Quibus duobus morbis (ut omittam alios), aegritudine et cupiditate, qui tandem possunt in corpore esse grauiores? Qui uero probari potest, ut sibi mederi animus non possit, quum ipsam medicinam corporis animus inuenerit, quumque ad corporum sanationem multum ipsa corpora et natura ualeat, nec omnes, qui curari se passi sint, continuo etiam conualescant, animi autem, qui se sanari uoluerint praeceptisque sapientium paruerint, sine ulla dubitatione sanentur? 6. Est profecto animi medicina philosophia, cuius auxilium non, ut in corporis morbis, petendum est foris, omnibusque opibus [uiribus], ut nosmet ipsi nobis mederi possimus, elaborandum est. Quanquam de uniuersa philosophia, quanto opere et expetenda esset et colenda, satis, ut arbitror, dictum est in Hortensio. De maximis autem rebus nihil fere intermisimus postea nec disputare nec scribere. His autem libris exposita sunt ea, quae a nobis cum familiaribus nostris in Tusculano erant disputata. Sed quoniam duobus superioribus de morte et de dolore dictum est, tertius dies disputationis hoc tertium uolumen efficiet. 7. Ut enim in Academiam nostram descendimus inclinato iam in postmeridianum tempus die, poposci eorum aliquem, qui aderant, causam disserendi. Tum res acta sic est.

---

quid? qui) quidque RP. uoluptatum) uoluptate P. contingit) contigit P. iis nullane) his n. RPO. 5. nec omnes) nec omnis RP. passi sint) passi sunt RPO. 6. [uiribus]) *sine uncis* RPO. et expetenda) expetenda P. 7. postmeridianum) pomeridianum O.

IV. A. Uidetur mihi cadere in sapientem aegritudo. M. Num reliquae quoque perturbationes animi, formidines, libidines, iracundiae? Haec enim fere sunt eiusmodi, quae Graeci πάθη appellant; ego poteram morbos, et id uerbum esset e uerbo; sed in consuetudinem nostram non caderet. Nam misereri, inuidere, gestire, laetari, haec omnia morbos Graeci appellant, motus animi rationi non obtemperantes; nos autem hos eosdem motus concitati animi recte, ut opinor, perturbationes dixerimus, morbos autem non satis usitate; nisi quid aliud tibi uidetur. 8. A. Mihi uero isto modo. M. Haecine igitur cadere in sapientem putas? A. Prorsus existimo. M. Nae ista gloriosa sapientia non magno aestimanda est, si quidem non multum differt ab insania. A. Quid? tibi omnisne animi commotio uidetur insania? M. Non mihi quidem soli, sed, id quod admirari saepe soleo, maioribus quoque nostris hoc ita uisum intelligo multis saeculis ante Socraten, a quo haec omnis, quae est de uita et de moribus, philosophia manauit. A. Quonam tandem modo? M. Quia nomen insaniae significat mentis aegrotationem et morbum [,id est insanitatem et aegrotum animum, quam appellarunt insaniam]. 9. Omnes autem perturbationes animi morbos philosophi appellant negantque stultum quenquam his morbis uacare; qui autem in morbo sunt, sani non sunt, et omnium insipientium animi in morbo sunt: omnes insipientes igitur insaniunt. Sanitatem enim animorum positam in tranquillitate quadam constantiaque censebant; his rebus mentem uacuam appellarunt insaniam, propterea quod in perturbato animo sicut in corpore sanitas esse non posset.

V. 10. Nec minus illud acute, quod animi affectionem lumine mentis carentem nominauerunt amentiam eandemque dementiam. Ex quo intelligendum est eos, qui haec rebus

---

πάθη) pathe R. uerbum) uerum P., *sed corr. in* uerbum. usitate) uistate P. 8. Haecine) hecine P. Haeccine O. Nae ista) ne ista RP. admirari) amirari R., *sed corr. in* admirari. Socraten) Socratem O. [id est — insaniam]) *sine uncis* RPO. 9. posset) possit RPO.

nomina posuerunt, sensisse hoc idem, quod a Socrate acceptum diligenter Stoici retinuerunt, omnes insipientes esse non sanos. Qui est enim animus in aliquo morbo (morbos autem hos perturbatos motus, ut modo dixi, philosophi appellant), non magis est sanus quam corpus, quod in morbo est. Ita fit, ut sapientia sanitas sit animi, insipientia autem quasi insanitas quaedam, quae est insania eademque dementia; multoque melius haec notata sunt uerbis Latinis quam Graecis, quod aliis quoque multis locis reperietur. Sed id alias, nunc, quod instat. 11. Totum igitur id, quod quaerimus, quid et quale sit, uerbi uis ipsa declarat. Eos enim sanos quoniam intelligi necesse est, quorum mens motu quasi morbo perturbata nullo sit; qui contra affecti sint, hos insanos appellari necesse est. Itaque nihil melius quam, quod est in consuetudine sermonis Latini, quum exisse ex potestate dicimus eos, qui effrenati feruntur aut libidine aut iracundia; quanquam ipsa iracundia libidinis est pars; sic enim definitur iracundia, ulciscendi libido. Qui igitur exisse ex potestate dicuntur, idcirco dicuntur, quia non sint in potestate mentis, cui regnum totius animi a natura tributum est. Graeci autem μανίαν unde appellent, non facile dixerim. Eam tamen ipsam distinguimus nos melius quam illi. Hanc enim insaniam, quae iuncta stultitia patet latius, a furore distinguimus. Graeci uolunt illi quidem, sed parum ualent uerbo; quem nos furorem, μελαγχολίαν illi uocant. Quasi uero atra bili solum mens ac non saepe uel iracundia grauiore uel timore uel dolore moueatur, quo genere Athamantem, Alcmaeonem, Aiacem, Orestem furere dicimus. Qui ita sit affectus, eum dominum esse rerum suarum uetant duodecim tabulae. Itaque non est scriptum SI INSANUS, sed SI FURIO-

10. sensisse) senisse RP. Qui) quis RP. est enim animus) enim an. est O. in) *om.* P. corpus) id corpus PO. quaedam, quae est) quae esset *Non. p. 122.* 11. quoniam) quō P. nullo) nulla RP. sint) sunt O. igitur exisse) igitur rexisse P. sint) sunt O. appellent) appellant RP. ipsam) ipsa P. illi) illa P. stultitia) stultitiae O. distinguimus) disiungimus O. duodecim) duodecem RP.

SUS ESIT; insaniam enim censuerunt, id est inconstantiam sanitate uacantem, posse tamen tueri mediocritatem officiorum et uitae communem cultum atque usitatum; furorem autem esse rati sunt mentis ad omnia caecitatem. Quod quum maius esse uideatur quam insania, tamen eiusmodi est, ut furor in sapientem cadere possit, non possit insania. Sed haec alia quaestio est; nos ad propositum reuertamur.

VI. 12. Cadere, opinor, in sapientem aegritudinem tibi dixisti uideri. A. Et uero ita existimo. M. Humanum id quidem, quod ita existimas. Non enim silice nati sumus; sed est natura fere in animis tenerum quiddam atque molle, quod aegritudine quasi tempestate quatiatur. Nec absurde Crantor ille, qui in nostra Academia uel in primis fuit nobilis: „Minime, inquit, assentior iis, qui istam nescio quam indolentiam magno opere laudant, quae nec potest ulla esse nec debet. Ne aegrotus sim; sin quid fuerit, sensus adsit, siue secetur quid siue auellatur a corpore. Nam istuc nihil dolere non sine magna mercede contingit immanitatis in animo, stuporis in corpore." 13. Sed uideamus, ne haec oratio sit hominum assentantium nostrae imbecillitati et indulgentium mollitudini; nos autem audeamus non solum ramos amputare miseriarum, sed omnes radicum fibras euellere. Tamen aliquid relinquetur fortasse; ita sunt altae stirpes stultitiae; sed relinquetur id solum, quod erit necessarium. Illud quidem sic habeto, nisi sanatus animus sit, quod sine philosophia fieri non potest, finem miseriarum nullum fore. Quamobrem quoniam coepimus, tradamus nos ei

---

ESIT) esset *Non. p. 448.* esse incipit RP. ESCIT O. insaniam) *Sic Non. l. l.* stultitia R. stultitiam PO. id est inconstantiam) *Sic Non. l. l.* inconstantiam id est RP. constantia, id est O. posse tamen) t. p. *Non.* autem) *om. Non.* maius) *Sic Non.* magis RP. non possit ins.) ins. non *Non.* 12. natura fere) naturabile RP. Nec) ne P. qui in nostra) qui nostra RP. quae) qui RP. Ne aegrotus sim) nec aegrotassem RP. sin quid fuerit) si inquit fuerat R. si inquid fuerat P. sin; is qui fuerat O. sensus) *om.* P. istuc) istud O. nihil) ninil P. dolere) dolore R., *sed corr. in* dolere. immanitatis) immanitas R. 13. altae) alta P. Illud) illut RP. quoniam coepimus) qūj cepimus RP

curandos: sanabimur, si uolemus. Et progrediar quidem longius; non enim de aegritudine solum, quanquam id quidem primum, sed de omni animi, ut ego posui, perturbatione, morbo, ut Graeci uolunt, explicabo. Et primo, si placet, Stoicorum more agamus, qui breuiter astringere solent argumenta, deinde nostro instituto uagabimur.

VII. 14. Qui fortis est, idem est fidens, quoniam confidens mala consuetudine loquendi in uitio ponitur, ductum uerbum a confidendo, quod laudis est. Qui autem est fidens, is profecto non extimescit; discrepat enim a timendo confidere. Atque in quem cadit aegritudo, in eundem timor. Quarum enim rerum praesentia sumus in aegritudine, easdem impendentes et uenientes timemus. Ita fit, ut fortitudini aegritudo repugnet. Ueri simile est igitur, in quem cadat aegritudo, cadere in eundem timorem et infractionem quidem animi et demissionem. Quae in quem cadunt, in eundem cadit, ut seruiat, ut uictum, si quando, se esse fateatur. Quae qui recipit, recipiat idem necesse est timiditatem et ignauiam. Non cadunt autem haec in uirum fortem; igitur ne aegritudo quidem. At nemo sapiens nisi fortis. Non cadet ergo in sapientem aegritudo. 15. Praeterea necesse est, qui fortis sit, eundem esse magni animi; qui magni animi sit, inuictum; qui inuictus sit, eum res humanas despicere atque infra se positas arbitrari. Despicere autem nemo potest eas res, propter quas aegritudine affici potest. Ex quo efficitur fortem uirum aegritudine nunquam affici. Omnes autem sapientes fortes. Non cadit igitur in sapientem aegritudo. Et quemadmodum oculus conturbatus non est probe affectus ad suum munus fungendum, et reliquae partes totumue corpus, statu quum est motum, deest officio suo et muneri, sic conturbatus animus non est aptus ad exe-

---

quidem) *om.* R. 14. idem est) idem *Non. p. 443.* loquendi) loquentium *Non. l. l.* est fidens) est confidens *Non.* confidere) fidens *Non.* Atque) Atqui O. quidem) *Sic Non. p 122.* quandam O. cadet ergo) cadit ergo O. 15. qui magni animi) *om.* RP. affici potest — aegritudine) *om.* P. fungendum) fugendum P.

quendum munus suum. Munus autem animi est ratione bene uti, et sapientis animus ita semper affectus est, ut ratione optime utatur. Nunquam igitur est perturbatus. At aegritudo perturbatio est animi. Semper igitur ea sapiens uacabit.

VIII. 16. Ueri etiam simile illud est, qui sit temperans, quem Graeci σώφρονα appellant, eamque uirtutem σωφροσύνην uocant, quam soleo equidem tum temperantiam, tum moderationem appellare, nonnunquam etiam modestiam; sed haud scio an recte ea uirtus frugalitas appellari possit, quod angustius apud Graecos ualet, qui frugi homines χρησίμους appellant, id est tantummodo utiles; at illud est latius; omnis enim abstinentia, omnis innocentia (quae apud Graecos usitatum nomen nullum habet, sed habere potest ἀβλάβειαν; nam est innocentia affectio talis animi, quae noceat nemini), reliquas etiam uirtutes frugalitas continet. Quae nisi tanta esset, et si iis angustiis, quibus plerique putant, teneretur, nunquam esset L. Pisonis cognomen tanto opere laudatum. 17. Sed quia nec qui propter metum praesidium reliquit, quod est ignauiae; nec qui propter auaritiam clam depositum non reddidit, quod est iniustitiae; nec qui propter temeritatem male rem gessit, quod est stultitae, frugi appellari solet: eo tres uirtutes, fortitudinem, iustitiam, prudentiam, frugalitas complexa est (etsi hoc quidem commune est uirtutum; omnes enim inter se nexae et iugatae sunt); reliqua igitur est, quarta uirtus ut sit, ipsa frugalitas. Eius enim uidetur esse proprium motus animi appetentis regere et sedare semperque aduersantem libidini moderatam in omni re seruare constantiam. Cui contrarium uitium nequitia dicitur. 18. Frugalitas, ut opinor, a fruge, qua nihil melius e terra. Nequitia ab eo (etsi hoc erit fortasse durius; sed temptemus; lusisse putemur, si nihil sit), ab eo, quod nequicquam

17. reliquit) relinquit R. commune est) est c. *Non. p. 47.* omnes enim) omnis enim RP. nexae et) *om. Non. l. l.* reliqua) reliquum O. igitur est) igitur et RP. appetentis) appetentes O. aduersantem) auersantem R., *sed corr. in.* adu. libidini) libini P. 18. lusisse) iusisse R. iussisse P. nihil) nil P.

est in tali homine, ex quo idem nihil dicitur. Qui sit frugi igitur uel, si mauis, moderatus et temperans, eum necesse est esse constantem; qui autem constans, quietum; qui quietus, perturbatione omni uacuum; ergo etiam aegritudine. Et sunt illa sapientis; aberit igitur a sapiente aegritudo.

IX. Itaque non inscite Heracleotes Dionysius ad ea disputat, quae apud Homerum Achilles queritur hoc, ut opinor, modo:

Corque meum penitus turgescit tristibus iris,
Quum decore atque omni me orbatum laude recordor.

19. Num manus affecta recte est, quum in tumore est, aut num aliud quodpiam membrum tumidum ac turgidum non uitiose se habet? Sic igitur inflatus et tumens animus in uitio est. Sapientis autem animus semper uacat uitio, nunquam turgescit, nunquam tumet. At iratus animus eiusmodi est; nunquam igitur sapiens irascitur. Nam si irascitur, etiam concupiscit. Proprium est enim irati cupere, a quo laesus uideatur, ei quam maximum dolorem inurere. Qui autem id concupierit, eum necesse est, si id consecutus sit, magno opere laetari. Ex quo fit, ut alieno malo gaudeat. Quod quoniam non cadit in sapientem, ne ut irascatur quidem cadit. Sin autem caderet in sapientem aegritudo, caderet etiam iracundia. Qua quoniam uacat, aegritudine etiam uacabit. 20. Etenim si sapiens in aegritudinem incidere posset, posset etiam in misericordiam, posset in inuidentiam. Non dixi inuidiam, quae tum est, quum inuidetur; ab inuidendo autem inuidentia recte dici potest, ut effugiamus ambiguum nomen inuidiae; quod uerbum ductum est a nimis intuendo fortunam alterius, ut est in Melanippo:

Quisnam florem liberum inuidit meum?

Male Latine uidetur; sed praeclare Accius. Ut enim uidere, sic inuidere florem rectius quam flori. Nos consuetudine pro-

---

aberit) abierit P. sapiente) sapienti P. 19. aliud quodpiam) aliquod quippiam RP. Sin autem) si autem R. 20. incidere posset) incidere R. cadere posset P. inuidiam) in inuidiam *Non. p. 448.* effugiamus) fug. *Non. l. l.* Melanippo) Melanippa O. Accius) Actius RP. Attius Q. florem) flore RP.

hibemur; poëta ius suum tenuit et dixit audacius. X. 21. Cadit igitur in eundem et misereri et inuidere. Nam qui dolet rebus alicuius aduersis, idem alicuius etiam secundis dolet; ut Theophrastus, interitum deplorans Callisthenis sodalis sui, rebus Alexandri prosperis angitur; itaque dicit Callisthenem incidisse in hominem summa potentia summaque fortuna, sed ignarum, quemadmodum rebus secundis uti conueniret. Atqui quemadmodum misericordia aegritudo est ex alterius rebus aduersis, sic inuidentia aegritudo est ex alterius rebus secundis. In quem igitur cadit misereri, in eundem etiam inuidere. Non cadit autem inuidere in sapientem: ergo ne misereri quidem. Quod si aegre ferre sapiens soleret, misereri etiam soleret. Abest ergo a sapiente aegritudo.

22. Haec sic dicuntur a Stoicis concludunturque contortius. Sed latius aliquanto dicenda sunt et diffusius, sententiis tamen utendum eorum potissimum, qui maxime forti et, ut ita dicam, uirili utuntur ratione atque sententia. Nam Peripatetici, familiares nostri, quibus nihil est uberius, nihil eruditius, nihil grauius, mediocritates uel perturbationum uel morborum animi mihi non sane probant. Omne enim malum, etiam mediocre, malum est; nos autem id agimus, ut id in sapiente nullum sit omnino. Nam ut corpus, etiam si mediocriter aegrum est, sanum non est, sic in animo ista mediocritas caret sanitate. Itaque praeclare nostri, ut alia multa, molestiam, sollicitudinem, angorem propter similitudinem corporum aegrorum aegritudinem nominauerunt. 23. Hoc propemodum uerbo Graeci omnem animi perturbationem appellant; uocant enim πάθος, id est morbum, quicunque est motus in animo turbidus. Nos melius; aegris enim corporibus simillima animi est aegritudo; at non similis aegrotationis est libido, non immoderata laetitia,

---

21. misereri et inuidere) inuidere et misereri P. secundis dolet) sec. solet RP. Callisthenis) Callistheni O. aegre) haec re RP. 22. sic dicuntur) si dic. RP. aliquanto) aliquando RP. malum est) magnum est RP. in sapiente) insipiente P. ista) *habet inter lin.* P. 23. similis) similes R. aegrotationis) aegrotationes RP.

quae est uoluptas animi elata et gestiens. Ipse etiam metus non est morbi admodum similis, quanquam aegritudini est finitimus, sed proprie ut aegrotatio in corpore, sic aegritudo in animo nomen habet non seiunctum a dolore. Doloris huius igitur origo nobis explicanda est, id est causa efficiens aegritudinem in animo tanquam aegrotationem in corpore. Nam ut medici causa morbi inuenta curationem esse inuentam putant, sic nos causa aegritudinis reperta medendi facultatem reperiemus.

XI. 24. Est igitur causa omnis in opinione nec uero aegritudinis solum, sed etiam reliquarum omnium perturbationum, quae sunt genere quattuor, partibus plures. Nam quum omnis perturbatio sit animi motus [uel] rationis expers, uel rationem aspernans uel rationi non obediens, isque motus aut boni aut mali opinione citetur, bifariam quattuor perturbationes aequaliter distributae sunt. Nam duae sunt ex opinione boni, quarum altera uoluptas gestiens, id est praeter modum elata laetitia opinione praesentis magni alicuius boni, altera, quae est immoderata appetitio opinati magni boni rationi non obtemperans, uel cupiditas recte uel libido dici potest. 25. Ergo haec duo genera, uoluptas gestiens et libido, bonorum opinione turbantur, ut duo reliqua, metus et aegritudo, malorum. Nam et metus opinio magni mali impendentis et aegritudo est opinio magni mali praesentis et quidem recens opinio talis mali, ut in eo rectum uideatur esse angi: id autem est, ut is, qui doleat, oportere opinetur se dolere. His autem perturbationibus, quas in uitam hominum stultitia quasi quasdam furias immittit atque incitat, omnibus uiribus atque opibus repugnandum est, si uolumus hoc, quod datum est uitae, tranquille placideque traducere. Sed cetera alias; nunc aegritudinem, si possumus,

---

aegritudini) aegritudine RP. nomen) locum *Non. p. 443.* morbi inuenta) morborum *Non. p. 493* 24. [uel]) *sine uncis* RPO. obediens) oboediens R altera, quae est) altera cupiditas, quae recte uel libido dici potest, quae est RP. altera, cupiditas recte vel libido dici potest; quae est O uel cupiditas recte uel libido dici potest) *om.* O. 25. impendentis) inpendentes RP. quas in uitam) quasi in uita RP. immittit) immitat P. cetera) ceteras O.

depellamus. Id enim sit propositum, quando quidem eam tu uideri tibi in sapientem cadere dixisti, quod ego nullo modo existimo; taetra enim res est, misera, detestabilis, omni contentione, uelis, ut ita dicam, remisque fugienda. XII. 26. Qualis enim tibi ille uidetur

Tantalo prognatus, Pelope natus, qui quondam a socru
Oenomao rege Hippodameam raptis nanctust nuptiis,

louis iste quidem pronepos. Tamne ergo abiectus tamque fractus?

Nolite, inquit, *hospites ad me adire! Illico istic,*
Ne contagio mea bonis umbraue obsit;
— tanta uis sceleris in corpore haeret.

Tu te, Thyesta, damnabis orbabisque luce propter uim sceleris alieni? Quid? illum filium Solis nonne patris ipsius luce indignum putas?

Refugere oculi, corpus macie extabuit,
Lacrimae peredere humore exangues genas,
Situ † nitoris, barba paedore horrida atque
Intonsa infuscat pectus illuuie scabrum.

Haec mala, o stultissime Aeeta, ipse tibi addidisti; non inerant in iis, quae tibi casus inuexerat; et quidem inueterato malo, quum tumor animi resedisset (est autem aegritudo, ut docebo, in opinione mali recentis); sed maeres uidelicet regni desiderio, non filiae. Illam enim oderas et iure fortasse; regno non aequo animo carebas. Est autem impudens luctus maerore se conficientis, quod imperare non liceat liberis. 27. Dionysius quidem tyrannus Syracusis expulsus Corinthi pueros docebat; usque eo imperio carere non poterat. Tarquinio uero quid impudentius, qui bellum gereret cum iis, qui eius non tulerant

---

omni contentione) omne cont. RP. 26. socru) socero RP. Hippodameam) Hippodamiam O. raptis) raptus P. nanctust nuptiis) nanctus nutis R. nactus est nuptiis P. nactu'st nuptiis O. istic) istim O. humore) umorem RP. † nitoris) *sine nota corrupt.* RP. liuentes O. paedore) pedore RP. Aeeta) Eota RP. in iis) in his RPO.

superbiam? Is quum restitui in regnum nec Ueientium nec Latinorum armis potuisset, Cumas contulisse se dicitur inque ea urbe senio et aegritudine esse confectus.

XIII. Hoc tu igitur censes sapienti accidere posse, ut aegritudine opprimatur, id est miseria? Nam quum omnis perturbatio miseria est, tum carnificina est aegritudo. Habet ardorem libido, leuitatem laetitia gestiens, humilitatem metus; sed aegritudo maiora quaedam, tabem, cruciatum, afflictationem, foeditatem; lacerat, exest animum planeque conficit. Hanc nisi exuimus sic, ut abiciamus, miseria carere non possumus.

28. Atque hoc quidem perspicuum est, tum aegritudinem existere, quum quid ita uisum sit, ut magnum quoddam malum adesse et urgere uideatur. Epicuro autem placet opinionem mali aegritudinem esse natura, ut quicunque intueatur in aliquod maius malum, si id sibi accidisse opinetur, sit continuo in aegritudine. Cyrenaici non omni malo aegritudinem effici censent, sed insperato et necopinato malo. Est id quidem non mediocre ad aegritudinem augendam; uidentur enim omnia repentina grauiora. Ex hoc et illa iure laudantur:

Ego quum genui, tum morituros sciui et ei rei sustuli.
Praeterea ad Troiam quum misi ob defendendam Graeciam,
Scibam me in mortiferum bellum, non in epulas mittere.

XIV. 29. Haec igitur praemeditatio futurorum malorum lenit eorum aduentum, quae uenientia longe ante uideris. Itaque apud Euripiden a Theseo dicta laudantur; licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa conuertere:

Nam qui haec audita a docto meminissem uiro,
Futuras mecum commentabar miserias;
Aut mortem acerbam aut exili maestam fugam
Aut semper aliquam molem meditabar mali,

---

27. Ueientium) Uegentium RP. Latinorum) Latiorum RP. esse) ee RP. 28. in aegritudine) in aegritudinem R. malo) modo R, *sed corr. in* malo. effici) *om.* P. et necopinato) necopinato P. morituros) morituram O. Scibam) sciebam RP. 29. Euripiden) Euripidem O.

Ut, si qua inuecta diritas casu foret,
Ne me imparatum cura laceraret repens.

30. Quod autem Theseus a docto se audisse dicit, id de se ipso loquitur Euripides. Fuerat enim auditor Anaxagorae, quem ferunt nuntiata morte fili dixisse: Sciebam me genuisse mortalem. Quae uox declarat iis esse haec acerba, quibus non fuerint cogitata. Ergo id quidem non dubium, quin omnia, quae mala putentur, sint improuisa grauiora. Itaque quanquam non haec una res efficit maximam aegritudinem, tamen quoniam multum potest prouisio animi et praeparatio ad minuendum dolorem, sint semper omnia homini humana meditata. Et nimirum haec est illa praestans et diuina sapientia, et perceptas penitus et pertractatas res humanas habere, nihil admirari, quum acciderit, nihil, antequam euenerit, non euenire posse arbitrari.

Quamobrem omnes, quum secundae res sunt maxime, tum maxime
Meditari secum oportet, quo pacto aduersam aerumnam ferant.
Pericla, damna peregre rediens semper secum cogitet
Aut fili peccatum aut uxoris mortem aut morbum filiae,
Communia esse haec, ne quid horum unquam accidat animo nouum;
Quicquid praeter spem eueniat, omne id deputare esse in lucro.

XV. 31. Ergo hoc Terentius a philosophia sumptum quum tam commode dixerit, nos, e quorum fontibus id haustum est, non et dicemus hoc melius et constantius sentiemus? Hic est enim ille uultus semper idem, quem dicitur Xanthippe praedicare solita in uiro suo fuisse Socrate, eodem semper se uidisse exeuntem illum domo et reuertentem. Nec uero ea frons erat, quae M. Crassi illius ueteris, quem semel ait in omni uita risisse Lucilius, sed tranquilla et serena; sic enim acce-

---

30. mortalem) mortale P. quibus) a quibus P. res humanas) h. res PO. admirari) ammir. R. aduersam) aduersum RP. Pericla) pericula RP. 31. Socrate) Socratem RP. Crassi) Crassis P.

pimus. Iure autem erat semper idem uultus, quum mentis, a qua is fingitur, nulla fieret mutatio. Quare accipio equidem a Cyrenaicis haec arma contra casus et euentus, quibus eorum aduenientes impetus diuturna praemeditatione frangantur, simulque iudico malum illud opinionis esse, non naturae. 32. Si enim in re essent, cur fierent prouisa leuiora? Sed est, iisdem de rebus quod dici possit subtilius, si prius Epicuri sententiam uiderimus, qui censet necesse esse omnes in aegritudine esse, qui se in malis esse arbitrentur, siue illa ante prouisa et expectata sint, siue inueterauerint. Nam neque uetustate minui mala nec fieri praemeditata leuiora stultamque etiam esse meditationem futuri mali aut fortasse ne futuri quidem; satis esse odiosum malum omne, quum uenisset; qui autem semper cogitauisset accidere posse aliquid aduersi, ei fieri illud sempiternum malum; si uero ne futurum quidem sit, frustra suscipi miseriam uoluntariam; ita semper angi aut accipiendo aut cogitando malo. 33. Leuationem autem aegritudinis in duabus rebus ponit, auocatione a cogitanda molestia et reuocatione ad contemplandas uoluptates. Parere enim censet animum rationi posse et, quo illa ducat, sequi. Uetat igitur ratio intueri molestias, abstrahit ab acerbis cogitationibus hebetem aciem ad miserias contemplandas, a quibus quum cecinit receptui, impellit rursum et incitat ad conspiciendas totaque mente contrectandas uarias uoluptates, quibus ille et praeteritarum memoria et spe consequentium sapientis uitam refertam putat. Haec nostro more nos diximus, Epicurii dicunt suo. Sed quae dicant, uideamus; quo modo, negligamus.

XVI. 34. Principio male reprehendunt praemeditationem rerum futurarum. Nihil est enim, quod tam obtundat eleuetque aegritudinem, quam perpetua in omni uita cogitatio, nihil esse,

---

fieret) fieri P. frangantur) frangatur R. 32. essent) esset O. iisdem) isdem R. idem P. in malis esse) in malis ē P. 33. Parere) pareri R., *sed corr. in* parere; pari P., *sed corr. in* pareri. ab acerbis) acerbis P. hebetem) hebetat O. cecinit) cecidit RP. receptui) receptū R. Epicurii) E O. 34. obtundat) obtundet RP.

quod non accidere possit, quam meditatio condicionis humanae, quam uitae lex commentatioque parendi, quae non hoc affert, ut semper maereamus, sed ut nunquam. Neque enim qui rerum naturam, qui uitae uarietatem, qui imbecillitatem generis humani cogitat, maeret, quum haec cogitat, sed tum uel maxime sapientiae fungitur munere. Utrumque enim consequitur, ut et considerandis rebus humanis proprio philosophiae fruatur officio et aduersis casibus triplici consolatione sanetur; primum quod posse accidere diu cogitauit, quae cogitatio una maxime molestias omnes extenuat et diluit; deinde quod humana ferenda intelligit; postremo quod uidet malum nullum esse nisi culpam, culpam autem nullam esse, quum id, quod ab homine non potuerit praestari, euenerit. 35. Nam reuocatio illa, quam affert, quum a contuendis nos malis auocat, nulla est. Non est enim in nostra potestate fodicantibus iis rebus, quas malas esse opinemur, dissimulatio uel obliuio. Lacerant, uexant, stimulos admouent, ignes adhibent, respirare non sinunt, et tu obliuisci iubes, quod contra naturam est, qui, quod a natura datum est, auxilium extorqueas inueterati doloris? Est enim tarda illa quidem medicina, sed tamen magna, quam affert longinquitas et dies. Iubes me bona cogitare, obliuisci malorum. Diceres aliquid et magno quidem philosopho dignum, si ea bona esse sentires, quae essent homine dignissima.

XVII. 36. Pythagoras mihi si diceret aut Socrates aut Plato: Quid iaces aut quid maeres aut cur succumbis cedisque fortunae, quae peruellere te forsitan potuerit et pungere, non potuit certe uires frangere. Magna uis est in uirtutibus; eas excita, si forte dormiunt. Iam tibi aderit princeps fortitudo, quae te animo tanto esse coget, ut omnia, quae possint homini

---

non accidere) acc. non O. maereamus) mereamus R. haec) hoc P. sanetur) sanentur RP. cogitauit) cogitauerit RPO. humana) humanae R., *sed corr. in* humane; humane P. 35. in nostra pot.) in pot. *Non. p. 66.* malas) malis P. esse) *om. Non. l. l.* opinemur) opinamur *Non.* qui, quod a n. datum est) qui a n. datum est RP. qui a n. datum O. 36. Pythagoras) Pytag. RP.

euenire, contemnas et pro nihilo putes. Aderit temperantia, quae est eadem moderatio, a me quidem paullo ante appellata frugalitas, quae te turpiter et nequiter facere nihil patietur. Quid est autem nequius aut turpius effeminato uiro? Ne iustitia quidem sinet te ista facere, cui minimum esse uidetur in hac causa loci, quae tamen ita dicet, dupliciter esse te iniustum, quum et alienum appetas, qui mortalis natus condicionem postules immortalium, et grauiter feras te, quod utendum acceperis, reddidisse. 37. Prudentiae uero quid respondebis docenti uirtutem sese esse contentam, quo modo ad bene uiuendum, sic et ad beate? Quae si extrinsecus religata pendeat et non oriatur a se et rursus ad se reuertatur et omnia sua complexa nihil quaerat aliunde, non intelligo, cur aut uerbis tam uehementer ornanda aut re tanto opere expetenda uideatur. Ad haec bona me si reuocas, Epicure, pareo, sequor, utor te ipso duce, obliuiscor etiam malorum, ut iubes, eoque facilius, quod ea ne in malis quidem ponenda censeo. Sed traducis cogitationes meas ad uoluptates. Quas? Corporis, credo, aut quae propter corpus uel recordatione uel spe cogitentur. Num quid est aliud? rectene interpretor sententiam tuam? Solent enim isti negare nos intelligere, quid dicat Epicurus. 38. Hoc dicit, et hoc ille acriculus me audiente Athenis senex Zeno, istorum acutissimus, contendere et magna uoce dicere solebat, eum esse beatum, qui praesentibus uoluptatibus frueretur confideretque se fruiturum aut in omni aut in magna parte uitae dolore non interueniente, aut si interueniret, si summus foret, futurum breuem, sin productior, plus habiturum iucundi quam mali; haec cogitantem fore beatum, praesertim si et ante perceptis bonis contentus esset nec mortem nec deos extimesceret. Habes formam Epicuri uitae beatae uerbis Zenonis expressam, nihil ut possit negari.

---

et nequiter) *om.* P. patietur) patiatur RP. autem) aut P. loci) loqui RP. 37. uero quid) uero quod R. sese) se P. oriatur) et oriatur O. 38. [illegible] RP. senex) sex P. confideretque se fru[illegible] [illegible]certim RP.

XVIII. 39. Quid ergo? huiusne uitae propositio et cogitatio aut Thyestem leuare poterit aut Aeetam, de quo paullo ante dixi, aut Telamonem pulsum patria, exulantem atque egentem, in quo haec admiratio fiebat:

Hicine est ille Telamo, modo quem gloria ad coelum extulit,
Quem aspectabant, cuius ob os Graii ora obuertebant sua?

40. Quod si cui, ut ait idem, simul animus cum re concidit, a grauibus illis antiquis philosophis petenda medicina est, non ab his uoluptariis. Quam enim isti bonorum copiam dicunt? Fac sane esse summum bonum non dolere, quanquam id non uocatur uoluptas, sed non necesse est nunc omnia; idne est, quo traducti luctum leuemus? Sit sane summum malum dolere; in eo igitur qui non est, si malo careat, continuone fruitur summo bono? 41. Quid tergiuersamur, Epicure, nec fatemur eam nos dicere uoluptatem, quam tu idem, quum os perfricuisti, soles dicere? Sunt haec tua uerba necne? In eo quidem libro, qui continet omnem disciplinam tuam (fungar enim iam interpretis munere, ne quis me putet fingere), dicis haec: „Nec equidem habeo, quod intelligam bonum illud, detrahens eas uoluptates, quae sapore percipiuntur, detrahens eas, quae auditu et cantibus, detrahens eas etiam, quae ex formis percipiuntur oculis, suaues motiones, siue quae aliae uoluptates in toto homine gignuntur quolibet sensu. Nec uero ita dici potest mentis laetitiam solam esse in bonis. Laetantem enim mentem ita noui, spe eorum omnium, quae supra dixi, fore, ut natura iis potiens dolore careat." 42. Atque haec quidem his uerbis, quiuis ut intelligat, quam uoluptatem norit Epicurus. Deinde paullo infra: „Saepe quaesiui, inquit, ex iis, qui appellabantur sapientes, quid haberent, quod in bonis relinque-

---

39. Thyestem) Thyesten O. Aeetam) Aetam RP. Hicine) haecine RP. Telamo) Telamon RP. Graii) Grai RP. 40. cum re concidit) rem condidit RP. non) si non RP. 41. Nec uero) hec uero P. natura iis) naturalis RP. 42. quod in bonis) quid in boni R., *sed in punctis subduct.;* quod in boni P.

rent, si illa detraxissent, nisi si uellent uoces inanes fundere; nihil ab iis potui cognoscere, qui si uirtutes ebullire uolent et sapientias, nihil aliud dicent nisi eam uiam, qua efficiantur eae uoluptates, quas supra dixi." Quae sequuntur, in eadem sententia sunt, totusque liber, qui est de summo bono, refertus et uerbis et sententiis talibus. 43. Ad hancine igitur uitam Telamonem illum reuocabis, ut leues aegritudinem, et si quem tuorum afflictum maerore uideris, huic acipenserem potius quam aliquem Socraticum libellum dabis? hydrauli hortabere ut audiat uoces potius quam Platonis? expones, quae spectet florida et uaria? fasciculum ad nares admouebis? incendes odores? [et] sertis redimiri iubebis et rosa? Si uero aliquid etiam —: tum plane luctum omnem absterseris.

XIX. 44. Haec Epicuro confitenda sunt, aut ea, quae modo expressa ad uerbum dixi, tollenda de libro, uel totus liber potius abiciundus; est enim confertus uoluptatibus. Quaerendum igitur, quemadmodum aegritudine priuemus eum, qui ita dicat:

— *Pol mihi fortuna magis nunc defit quam genus.*
Namque regnum suppetebat mi, ut scias, quanto e loco,
Quantis opibus, quibus de rebus lapsa fortuna occidat.

Quid? huic calix mulsi impingendus est, ut plorare desinat, aut aliquid eiusmodi? Ecce tibi ex altera parte ab eodem poëta:

Ex opibus summis opis egens, Hector, tuae.

Huic subuenire debemus; quaerit enim auxilium:

Quid petam praesidi aut exequar, quoue nunc
Auxilio exili aut fuga freta sim?
Arce et urbe orba sum. Quo accidam, quo applicem?
Cui nec arae patriae domi stant; fractae et disiectae iacent,

---

uolent) *Sic Non. p. 26* nolent O. uiam) uim *Non. l. l.* efficiantur eae) fiant uestrae *Non.* refertus) refert P. 43. hancine) hanccine PO. afflictum) affectum *Non. p. 550.* uideris) uidebis R., *sed corr. in* uideris. acipenserem) accipenserem R. accipienserem P. hydrauli) hydrali RP. expones) exponens RP. [et]) *sine unc.* RP. 44. aut ea) ut ea P. priuemus) priuemur R. supp. mi) supp. mihi RP. occidat) accidat RP. desinat) an desinat *Non. p. 545.* fuga) fugae O.

Fana flamma deflagrata, tosti alti stant parietes,
Deformati atque abiete crispa....

Scitis, quae sequantur, et illa in primis:

O pater, o patria, o Priami domus,
Saeptum altisono cardine templum,
Uidi ego te astante ope barbarica
Tectis caelatis, laqueatis,
Auro, ebore instructam regifice.

45. O poëtam egregium! quanquam ab his cantoribus Euphorionis contemnitur. Sentit omnia repentina et necopinata esse grauiora. Exaggeratis igitur regis opibus, quae uidebantur sempiternae fore, quid adiungit?

Haec omnia uidi inflammari,
Priamo ui uitam euitari,
Iouis aram sanguine turpari.

46. Praeclarum carmen! est enim et rebus et uerbis et modis lugubre. Eripiamus huic aegritudinem. Quo modo? Collocemus in culcita plumea, psaltriam adducamus, hedychri incendamus scutellam, dulciculae potionis aliquid uideamus et cibi. Haec tandem bona sunt, quibus aegritudines grauissimae detrahantur; tu enim paullo ante ne intelligere te quidem alia ulla dicebas. Reuocari igitur oportere a maerore ad cogitationem bonorum conueniret mihi cum Epicuro, si, quid esset bonum, conueniret.

XX. Dicet aliquis: Quid ergo? tu Epicurum existimas ista uoluisse aut libidinosas eius fuisse sententias? Ego uero minime. Uideo enim ab eo dici multa seuere, multa praeclare. Itaque, ut saepe dixi, de acumine agitur eius, non de moribus;

---

alti) alii RP. illa in primis) illum primis RP. illud in pr. O. astante) adstantem RP. caelatis) celatis R. regifice) regificem RP. 45. regis) regiis O. sanguine) sanguinem R 46. adducamus — incendamus) aducamus damus hedrycum incendamus R., *sed corr.* adducamus, hedrycrum. aducamus damus hedrycrum incendamus P. adducamus; hedychrum intendamus O. grauissimae) grauissume R. ulla) multa RP. oportere) oportet ea RP. existimas) existimabas RP.

quamuis spernat uoluptates eas, quas modo laudauit, ego tamen meminero, quod uideatur ei summum bonum. Non enim uerbo solum posuit uoluptatem, sed explanauit, quid diceret. „Saporem, inquit, et corporum complexum et ludos atque cantus et formas eas, quibus oculi iucunde moueantur." Num fingo, num mentior? Cupio refelli. Quid enim laboro, nisi ut ueritas in omni quaestione explicetur? 47. At idem ait non crescere uoluptatem dolore detracto summamque uoluptatem nihil dolere. Paucis uerbis tria magna peccata. Unum, quod secum ipse pugnat. Modo enim ne suspicari quidem se quicquam bonum, nisi sensus quasi titillarentur uoluptate; nunc autem summam uoluptatem esse dolore carere. Potestne magis secum ipse pugnare? Alterum peccatum, quod, quum in natura tria sint, unum gaudere, alterum dolere, tertium nec gaudere nec dolere, hic primum et tertium putat idem esse nec distinguit a non dolendo uoluptatem. Tertium peccatum commune cum quibusdam, quod, quum uirtus maxime expetatur, eiusque adipiscendae causa philosophia quaesita sit, ille a uirtute summum bonum separauit. 48. At laudat saepe uirtutem. Et quidem C. Gracchus quum largitiones maximas fecisset et effudisset aerarium, uerbis tamen defendebat aerarium. Quid uerba audiam, quum facta uideam? Piso ille Frugi semper contra legem frumentariam dixerat. Is lege lata consularis ad frumentum accipiundum uenerat. Animum aduertit Gracchus in contione Pisonem stantem; quaerit audiente populo Romano, qui sibi constet, quum ea lege frumentum petat, quam dissuaserit. „Nolim, inquit, mea bona, Gracche, tibi uiritim diuidere libeat; sed si facias, partem petam." Parumne declarauit uir grauis et sapiens lege Sempronia patrimonium publicum dissipari? Lege orationes Gracchi, patronum aerari esse dices. 49. Negat Epicurus iucunde posse uiui, nisi cum uirtute uiuatur, negat

spernat) spernant RP. 47. expetatur) expectatur P. saepe) et saepe O. 48. effudisset) effundisset RP. accipiundum) accipiendum O. Animum aduertit) animam aduertit RP. Animadvertit O. uiritim) uiri P.

ullam in sapientem uim esse fortunae, tenuem uictum antefert copioso, negat ullum esse tempus, quo sapiens non beatus sit; omnia philosopho digna, sed cum uoluptate pugnantia. Non istam dicit uoluptatem. Dicat quamlibet; nempe eam dicit, in qua uirtutis nulla pars insit. Age, si uoluptatem non intelligimus, ne dolorem quidem? Nego igitur eius esse, qui dolore summum malum metiatur, mentionem facere uirtutis.

XXI. 50. Et queruntur quidam Epicurei, uiri optimi (nam nullum genus est minus malitiosum), me studiose dicere contra Epicurum. Ita, credo, de honore aut de dignitate contendimus. Mihi summum in animo bonum uidetur, illi autem in corpore; mihi in uirtute, illi in uoluptate. Et illi pugnant et quidem uicinorum fidem implorant; multi autem sunt, qui statim conuolent. Ego sum is, qui dicam me non laborare, actum habiturum, quod egerint. 51. Quid enim? de bello Punico agitur? de quo ipso quum aliud M. Catoni, aliud L. Lentulo uideretur, nulla inter eos concertatio unquam fuit. Hi nimis iracunde agunt, praesertim quum ab iis non sane animosa defendatur sententia, pro qua non in senatu, non in contione, non apud exercitum, neque ad censores dicere audeant. Sed cum istis alias et eo quidem animo, nullum ut certamen instituam, uerum dicentibus facile cedam. Tantum admonebo: si maxime uerum sit ad corpus omnia referre sapientem siue, ut honestius dicam, nihil facere, nisi quod expediat, siue omnia referre ad utilitatem suam, quoniam haec plausibilia non sunt, ut in sinu gaudeant, gloriose loqui desinant.

XXII. 52. Cyrenaicorum restat sententia, qui tum aegritudinem censent existere, si necopinato quid euenerit. Est id quidem magnum, ut supra dixi; etiam Chrysippo ita uideri scio, quod prouisum ante non sit, id ferire uehementius; sed

---

49. qui dolore) quid dolorem RP. 50. quidam) quidem RPO. 51. contione) contentione R. non apud) apud P. ad censores) apud censores P. sapientem — referre) *om.* P. sinu) signum RP. 52. censent) censet P. ferire) fieri RP. sed non — uehementius) *om.* P.

non sunt in hoc omnia. Quanquam hostium repens aduentus magis aliquanto conturbat quam expectatus, et maris subita tempestas quam ante prouisa terret nauigantes uehementius, et eiusmodi sunt pleraque. Sed quum diligenter necopinatorum naturam consideres, nihil aliud reperias nisi omnia uideri subita maiora et quidem ob duas causas; primum quod, quanta sint, quae accidunt, considerandi spatium non datur; deinde quod uidetur praecaueri potuisse, si prouisum esset, quasi culpa contractum malum aegritudinem acriorem facit. 53. Quod ita esse dies declarat, quae procedens ita mitigat, ut iisdem malis manentibus non modo leniatur aegritudo, sed in plerisque tollatur. Karthaginienses multi Romae seruierunt, Macedones rege Perse capto; uidi etiam in Peloponneso, quum essem adolescens, quosdam Corinthios. Hi poterant omnes eadem illa de Andromacha deplorare: *Haec omnia uidi...;* sed iam decantauerant fortasse. Eo enim erant uultu, oratione, omni reliquo motu et statu, ut eos Argiuos aut Sicyonios diceres; magisque me mouerant Corinthi subito aspectae parietinae quam ipsos Corinthios, quorum animis diuturna cogitatio callum uetustatis obduxerat. 54. Legimus librum Clitomachi, quem ille euersa Karthagine misit consolandi causa ad captiuos ciues suos; in eo est disputatio scripta Carneadis, quam se ait in commentarium rettulisse. Quum ita positum esset, uideri fore in aegritudine sapientem patria capta, quae Carneades contra dixerit, scripta sunt. Tanta igitur calamitatis praesentis adhibetur a philosopho medicina, quanta in inueterata ne desideratur quidem; nec si aliquot annis post idem ille liber captiuis missus esset, uulneribus mederetur, sed cicatricibus. Sensim enim et pedetentim progrediens extenuatur dolor; non quo ipsa res immutari soleat aut possit; sed id, quod ratio debuerat, usus docet, minora esse ea, quae sint uisa maiora.

---

reperias) repperias R. quod uidetur) quum uidetur RPO. 53. Karthaginienses) Karthaginenses P. Andromacha) Antromacha RP. diceres) dicere RP. mouerant) morauerant P. aspectae) aspecta R. aspectu P. 54. in inueterata) inueterata RP.

XXIII. 55. Quid ergo opus est, dicet aliquis, ratione aut omnino consolatione illa, qua solemus uti, quum leuare dolorem maerentium uolumus? Hoc enim fere tum habemus in promptu, nihil oportere inopinatum uideri. Aut qui tolerabilius feret incommodum, qui cognouerit necesse esse homini tale aliquid accidere? Haec enim oratio de ipsa summa mali nihil detrahit, tantum modo affert, nihil euenisse, quod non opinandum fuisset. Neque tamen genus id orationis in consolando non ualet, sed [id] haud sciam an plurimum. Ergo ista necopinata non habent tantam uim, ut aegritudo ex iis omnis oriatur; feriunt enim fortasse grauius, † non id efficiunt, ut ea, quae accidant, maiora uideantur, † quia recentia sunt, non quia repentina. 56. Duplex est igitur ratio ueri reperiendi non in iis solum, quae mala, sed in iis etiam, quae bona uidentur. Nam aut ipsius rei natura qualis et quanta sit, quaerimus, ut de paupertate nonnunquam, cuius onus disputando leuamus docentes, quam parua et quam pauca sint, quae natura desideret; aut a disputandi subtilitate orationem ad exempla traducimus. Hic Socrates commemoratur, hic Diogenes, hic Caecilianum illud:

Saepe est etiam sub palliolo sordido sapientia.

Quum enim paupertatis una eademque sit uis, quidnam dici potest, quamobrem C. Fabricio tolerabilis ea fuerit, alii negent se ferre posse? 57. Huic igitur alteri generi similis est ea ratio consolandi, quae docet humana esse, quae acciderint. Non enim solum id continet ea disputatio, ut cognitionem afferat generis humani; sed significat tolerabilia esse, quae et tulerint et ferant ceteri. XXIV. De paupertate agitur: multi patientes pauperes commemorantur; de contemnendo honore: multi inhonorati proferuntur et quidem propter id ipsum bea-

---

55. illa) ulla RP. cognouerit) cognouerint RP. [id]) *sine uncis* RPO. iis) his RPO. ‡ non) *sine nota corruptelae* RPO. † quia rec. sunt, non quia rep.) *sine nota corruptelae* RP. Quia rec. sunt, maiora uidentur, non quia rep. O. 56. in iis solum) his solum RP. aut ipsius) ut ipsius RP. Fabricio) Fabritio P. 57. agitur) igitur P.

tiores, eorumque, qui priuatum otium negotiis publicis antetulerunt, nominatim uita laudatur, nec siletur illud potentissimi regis anapaestum, qui laudat sènem et fortunatum esse dicit, quod inglorius sit atque ignobilis ad supremum diem peruenturus. 58. Similiter commemorandis exemplis orbitates quoque liberum praedicantur, eorumque, qui grauius ferunt, luctus aliorum exemplis leniuntur; sic perpessio ceterorum facit, ut ea, quae acciderint, multo minora, quam quanta sint existimata, uideantur. Ita fit sensim cogitantibus, ut, quantum sit ementita opinio, appareat. Atque hoc idem et Telamo ille declarat:

Ego quum genui...,

et Theseus:

Futuras mecum commentabar miserias,

et Anaxagoras: Sciebam me genuisse mortalem. Hi enim omnes diu cogitantes de rebus humanis intelligebant eas nequaquam pro opinione uulgi esse extimescendas. Et mihi quidem uidetur idem fere accidere iis, qui ante meditantur, quod iis, quibus medetur dies, nisi quod ratio quaedam sanat illos, hos ipsa natura intellecto eo, quod rem continet, illud malum, quod opinatum sit esse maximum, nequaquam esse tantum, ut uitam beatam possit euertere. 59. Hoc igitur efficitur, ut ex illo necopinato plaga maior sit, non ut illi putant, ut, quum duobus pares casus euenerint, is modo aegritudine afficiatur, cui ille necopinato casus euenerit. Itaque dicuntur nonnulli in maerore, quum de hac communi hominum condicione audiuissent ea lege esse nos natos, ut nemo in perpetuum esse posset expers mali, grauius etiam tulisse.

XXV. Quocirca Carneades, ut uideo nostrum scribere Antiochum, reprendere Chrysippum solebat laudantem Euripideum carmen illud:

---

nominatim) nominati P. inglorius) ingloriosus RP. 58. liberum) liberorum O. genui) genui tum morituros sciui et ei rei sustuli R. *a manu sec.* genui, [tum moriturum sciui.] O. ratio) ratione RP. rem continet, illud) rem illud continet RP. rem continet O. 59. reprendere) reprehendere O.

Mortalis nemo est, quem non attingat dolor
Morbusque; multis sunt humandi liberi,
Rursum creandi, morsque est finita omnibus.
Quae generi humano angorem nequicquam afferunt.
Reddenda terrae est terra, tum uita omnibus
Metenda, ut fruges; sic iubet Necessitas.

60. Negabat genus hoc orationis quicquam omnino ad leuandam aegritudinem pertinere. Id enim ipsum dolendum esse dicebat, quod in tam crudelem necessitatem incidissemus; nam illam quidem orationem ex commemoratione alienorum malorum ad maleuolos consolandos esse accommodatam. Mihi uero longe uidetur secus. Nam et necessitas ferendae condicionis humanae quasi cum deo pugnare cohibet admonetque esse hominem, quae cogitatio magno opere luctum leuat, et enumeratio exemplorum, non ut animum maleuolorum oblectet, affertur, sed ut ille, qui maeret, ferundum sibi id censeat, quod uideat multos moderate et tranquille tulisse. 61. Omnibus enim modis fulciendi sunt, qui ruunt nec cohaerere possunt propter magnitudinem aegritudinis. Ex quo ipsam aegritudinem λύπην Chrysippus quasi solutionem totius hominis appellatam putat. Quae tota poterit euelli explicata, ut principio dixi, causa aegritudinis; est enim nulla alia nisi opinio et iudicium magni praesentis atque urgentis mali. Itaque et dolor corporis, cuius est morsus acerrimus, perfertur spe proposita boni, et acta aetas honeste ac splendide tantam affert consolationem, ut eos, qui ita uixerint, aut non attingat aegritudo, aut perleuiter pungat animi dolor.

XXVI. 62. Sed ad hanc opinionem magni mali quum illa etiam opinio accessit, oportere, rectum esse, ad officium perti-

---

non attingat) attingit R. attingat P. non attingit O. multis) multi RP. generi) genere RP. 60. leuandam) leuandum P. commemoratione) quo memoratione R. maleuolos) maliuolos RP. cohibet) prohibet O. maleuolorum) maliuolorum RP. ferundum) ferendum O. id) t (?) P. 61. quasi) quasi λύσιν, id est O. perfertur) perferetur RP.

nere ferre illud aegre, quod acciderit, tum denique efficitur illa grauis aegritudinis perturbatio. Ex hac opinione sunt illa uaria et detestabilia genera lugendi, paedores, muliebres lacerationes genarum, pectoris, feminum, capitis percussiones. Hinc ille Agamemno Homericus et idem Accianus,

Scindens dolore identidem intonsam comam,

in quo facetum illud Bionis, perinde stultissimum regem in luctu capillum sibi euellere, quasi caluitio maeror leuaretur. 63. Sed haec omnia faciunt opinantes ita fieri oportere. Itaque et Aeschines in Demosthenem inuehitur, quod is septimo die post filiae mortem hostias immolauisset. At quam rhetorice, quam copiose! quas sententias colligit, quae uerba contorquet! ut licere quiduis rhetori intelligas. Quae nemo probaret, nisi insitum illud in animis haberemus, omnes bonos interitu suorum quam grauissime maerere oportere. Ex hoc euenit, ut in animi doloribus alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte,

Qui miser in campis maerens errabat Aleis
Ipse suum cor edens, hominum uestigia uitans;

et Nioba fingitur lapidea propter aeternum, credo, in luctu silentium; Hecubam autem putant propter animi acerbitatem quandam et rabiem fingi in canem esse conuersam. Sunt autem alii, quos in luctu cum ipsa solitudine loqui saepe delectat, ut illa apud Ennium nutrix:

Cupido cepit miseram nunc me proloqui
Coelo atque terrae Medeai miserias.

XXVII. 64. Haec omnia recta, uera, debita putantes faciunt in dolore, maximeque declaratur hoc quasi offici iudicio fieri, quod, si qui forte, quum se in luctu esse uellent, aliquid fecerunt humanius, aut si hilarius locuti sunt, reuocant se rursus

---

62. Accianus) Attianus O. 63. copiose) ex copiose RP. Aleis) alienis RP. edens) euidens RP. uitans) uitas RP. quos in luctu) quo in luctu RP. 64. declaratur) decla

ad maestitiam peccatique se insimulant, quod dolere intermiserint. Pueros uero matres et magistri castigare etiam solent, nec uerbis solum, sed etiam uerberibus, si quid in domestico luctu hilarius ab iis factum est aut dictum, plorare cogunt. Quid? ipsa remissio luctus quum est consecuta, intellectumque est nihil profici maerendo, nonne res declarat fuisse totum illud uoluntarium? 65. Quid ille Terentianus ipse se poeniens, id est ἑαυτὸν τιμωρούμενος?

Decreui tantisper me minus iniuriae,
Chremes, meo gnato facere, dum fiam miser.

Hic decernit, ut miser sit. Num quis igitur quicquam decernit inuitus?

Malo quidem me quouis dignum deputem.

Malo se dignum deputat, nisi miser sit. Uides ergo opinionis esse, non naturae malum. Quid, quos res ipsa lugere prohibet? ut apud Homerum quotidianae neces interitusque multorum sedationem maerendi afferunt, apud quem ita dicitur:

Namque nimis multos atque omni luce cadentes
Cernimus, ut nemo possit maerore uacare.
Quo magis est aequum tumulis mandare peremptos
Firmo animo et luctum lacrimis finire diurnis.

66. Ergo in potestate est abicere dolorem, quum uelis, tempori seruientem. An est ullum tempus (quoniam quidem res in nostra potestate est), cui non ponendae curae et aegritudinis causa seruiamus? Constabat eos, qui concidentem uulneribus Cn. Pompeium uidissent, quum in illo ipso acerbissimo miserrimoque spectaculo sibi timerent, quod se classe hostium circumfusos uiderent, nihil aliud tum egisse, nisi ut remiges hortarentur, et ut salutem adipiscerentur fuga; posteaquam Tyrum uenissent, tum afflictari lamentarique coepisse. Timor

---

intellectumque est) intellectaque est RP. intellectumque O. 65. poeniens) penitens RP. Chremes) Chreme O. quos res ipsa) quod res ipsa R. quod ipsa res P. cadentes) carentis RP. 66. curae et) curæ RP. aliud tum) tum aliud O.

igitur ab iis aegritudinem potuit repellere, ratio a sapienti uiro non poterit?

XXVIII. Quid est autem, quod plus ualeat ad ponendum dolorem, quam quum est intellectum nil profici et frustra esse susceptum? Si igitur deponi potest, etiam non suscipi potest. Uoluntate igitur et iudicio suscipi aegritudinem confitendum est, 67. idque indicatur eorum patientia, qui, quum multa sint saepe perpessi, facilius ferunt, quicquid accidit, obduruisseque iam sese contra fortunam arbitrantur, ut ille apud Euripidem:

Si mihi nunc tristis primum illuxisset dies,
Nec tam aerumnoso nauigauissem salo,
Esset dolendi causa, ut iniecto eculei
Freno repente tactu exagitantur nouo;
Sed iam subactus miseriis obtorpui.

Defetigatio igitur miseriarum aegritudines quum faciat leniores, intelligi necesse est non rem ipsam causam atque fontem esse maeroris. 68. Philosophi summi neque dum tamen sapientiam consecuti nonne intelligunt in summo se malo esse (sunt enim insipientes, neque insipientia ullum maius malum est), neque tamen lugent. Quid ita? Quia huic generi malorum non affingitur illa opinio, rectum esse et aequum et ad officium pertinere aegre ferre, quod sapiens non sis, quod idem affingimus huic aegritudini, in qua luctus inest, quae omnium maxima est. 69. Itaque Aristoteles ueteres philosophos accusans, qui existimauissent philosophiam suis ingeniis esse perfectam, ait eos aut stultissimos aut gloriosissimos fuisse, sed se uidere, quod paucis annis magna accessio facta esset, breui tempore philosophiam plane absolutam fore. Theophrastus autem moriens

---

a sapienti uiro) ac sapientia uero R. ac sapientia uera P. ab sapienti uiro O. nil) nihil O. 67. ferunt) ferant RP. obduruisseque iam) obduruisse quam RP. obduruisseque O. nauigauissem) nauigassem RP. tactu) tractu P. subactus) subiectus RP. Defetigatio) Defatigatio O. causam atque) atque causam RP. 68. neque dum) neque non

accusasse naturam dicitur, quod ceruis et cornicibus uitam diuturnam, quorum id nihil interesset, hominibus, quorum maxime interfuisset, tam exiguam uitam dedisset; quorum si aetas potuisset esse longinquior, futurum fuisse, ut omnibus perfectis artibus omni doctrina hominum uita erudiretur. Querebatur igitur se tum, quum illa uidere coepisset, extingui. Quid? ex ceteris philosophis nonne optimus et grauissimus quisque confitetur multa se ignorare et multa sibi etiam atque etiam esse discenda; 70. neque tamen, quum se in media stultitia, qua nihil est peius, haerere intelligant, aegritudine premuntur. Nulla enim admiscetur opinio officiosi doloris. Quid, qui non putant lugendum uiris? qualis fuit Q. Maximus efferens filium consularem, qualis L. Paullus duobus paucis diebus amissis filiis, qualis M. Cato praetore designato mortuo filio, quales reliqui, quos in consolatione collegimus; 71. quid hos aliud placauit, nisi quod luctum et maerorem esse non putabant uiri? Ergo id, quod alii rectum opinantes aegritudini se solent dedere, id hi turpe putantes aegritudinem reppulerunt. Ex quo intelligitur non in natura, sed in opinione esse aegritudinem.

XXIX. Contra dicuntur haec. Quis tam demens, ut sua uoluntate maereat? Natura affert dolorem, cui quidem Crantor, inquiunt, uester cedendum putat; premit enim atque instat, nec resisti potest. Itaque Oileus ille apud Sophoclem, qui Telamonem antea de Aiacis morte consolatus esset, is quum audiuisset de suo, fractus est. De cuius commutata mente sic dicitur:

Nec uero tanta praeditus sapientia
Quisquam est, qui aliorum aerumnam dictis alleuans
Non idem, quum fortuna mutata impetum

---

69. tam exiguam) tam̄ exiguam RP. Querebatur) querebat R. multa sibi) multi sibi RP. discenda) dicenda P. 70. lugendum) iungendum RP. efferens) efferrens R. amissis) amisis R. reliqui, quos) reliquos P, *sed corr. in* reliqui quos. 71. audiuisset) audisset PO. suo) sui O.

Conuertat, clade subita frangatur sua,
Ut illa ad alios dicta et praecepta excidant.

Haec quum disputant, hoc student efficere, naturae obsisti nullo modo posse; ii tamen fatentur grauiores aegritudines suscipi, quam natura cogat. Quae est igitur amentia, ut nos quoque idem ab illis requiramus. 72. Sed plures sunt causae suscipiendi doloris. Primum illa opinio mali, quo uiso atque persuaso aegritudo insequitur necessario; deinde etiam gratum mortuis se facere, si grauiter eos lugeant, arbitrantur. Accedit superstitio muliebris quaedam; existimant enim dis immortalibus se facilius satis facturos, si eorum plaga perculsi afflictos se et stratos esse fateantur. Sed haec inter se quam repugnent, plerique non uident. Laudant enim eos, qui aequo animo moriantur; qui alterius mortem aequo animo ferant, eos putant uituperandos. Quasi fieri ullo modo possit, quod in amatorio sermone dici solet, ut quisquam plus alterum diligat quam se. 73. Praeclarum illud est et, si quaeris, rectum quoque et uerum, ut eos, qui nobis carissimi esse debeant, aeque ac nosmet ipsos amemus; ut uero plus, fieri nullo pacto potest. Ne optandum quidem est in amicitia, ut me ille plus quam se, ego illum plus quam me; perturbatio uitae, si ita sit, atque officiorum omnium consequatur.

XXX. Sed de hoc alias; nunc illud satis est, non attribuere ad amissionem amicorum miseriam nostram, ne illos plus, quam ipsi uelint, si sentiant, plus certe quam nosmet ipsos diligamus. Nam quod aiunt plerosque consolationibus nihil leuari adiunguntque consolatores ipsos confiteri se miseros, quum ad eos impetum suum fortuna conuerterit, utrumque dissoluitur. Sunt enim ista non naturae uitia, sed culpae. Stultitiam autem accusare quamuis copiose licet. Nam et qui non

---

clade subita) clade ut subitâ RP. ab illis) ab aliis RP. 72. persuaso) *om.* P. stratos) stractos P. 73. qui — debeant) *om.* P. ut uero) at uero RP. attribuere) atribuere R., *sed corr. in* attribuere. fortuna) *om.* RP. Stultitiam) stultitia RP.

leuantur, ipsi miseriam inuitant, et qui suos casus aliter ferunt, atque ut auctores aliis ipsi fuerunt, non sunt uitiosiores quam fere plerique, qui auari auaros, gloriae cupidos gloriosi reprehendunt; est enim proprium stultitiae aliorum uitia cernere, obliuisci suorum. 74. Sed nimirum hoc maximum est experimentum, quum constet aegritudinem uetustate tolli, hanc uim non esse in die positam, sed in cogitatione diuturna. Nam si eadem res est, et idem est homo, qui potest quicquam de dolore mutari, si neque de eo, propter quod dolet, quicquam est mutatum neque de eo, qui dolet? Cogitatio igitur diuturna, nihil esse in re mali, dolori medetur, non ipsa diuturnitas.

XXXI. Hic mihi afferunt mediocritates, quae si naturales sunt, quid opus est consolatione (natura enim ipsa terminabit modum), sin opinabiles, opinio tota tollatur. Satis dictum esse arbitror, aegritudinem esse opinionem mali praesentis, in qua opinione illud insit, ut aegritudinem suscipere oporteat. 75. Additur ad hanc definitionem a Zenone recte, ut illa opinio praesentis mali sit recens. Hoc autem uerbum sic interpretantur, ut non tantum illud recens esse uelint, quod paullo ante acciderit, sed quam diu in illo opinato malo uis quaedam insit, ut uigeat et habeat quandam uiriditatem, tam diu appelletur recens. Ut Artemisia illa, Mausoli, Cariae regis, uxor, quae nobile illud Halicarnassi fecit sepulcrum, quamdiu uixit, uixit in luctu, eodemque etiam confecta contabuit. Huic erat illa opinio quotidie recens, quae tum denique non appellatur recens, quum uetustate exaruit.

Haec igitur officia sunt consolantium, tollere aegritudinem funditus aut sedare aut detrahere quam plurimum aut supprimere nec pati manare longius aut ad alia traducere.

---

miseriam) ad mis. RP. ad se mis O. 74. experimentum) exprimendum RP. aegritudinem) aegritudine RP. tolli) tollit RP. diuturna) diurna RP. *(bis)* eadem) et eadem O. diuturnitas) diurnitas P., *sed corr. in* diuturn. Hic mihi afferunt) At hae mihi afferenter *Non. p. 29.* mediocritates) mediocritas RP. 75. Halicarnassi) Alicarnasi RP. appellatur) appellabatur RP.

76. Sunt, qui unum officium consolantis putent ** malum illud omnino non esse, ut Cleanthi placet; sunt, qui non magnum malum, ut Peripatetici; sunt, qui abducant a malis ad bona, ut Epicurus; sunt, qui satis putent ostendere nihil inopinati accidisse, ut Cyrenaici; Chrysippus autem caput esse censet in consolando detrahere illam opinionem maerenti, si se officio fungi putet iusto atque debito. Sunt etiam, qui haec omnia genera consolandi colligant; alius enim alio modo mouetur; ut fere nos omnia in consolationem unam coniecimus; erat enim in tumore animus, et omnis in eo tentabatur curatio. Sed sumendum tempus est non minus in animorum morbis quam in corporum; ut Prometheus ille Aeschyli, cui quum dictum esset:

Atqui, Prometheu, te hoc tenere existimo,
Mederi posse orationem iracundiae,

respondit:

Si quidem qui tempestiuam medicinam admouens
Non ad grauescens uulnus illidat manus.

XXXII. 77. Erit igitur in consolationibus prima medicina docere aut nullum malum esse aut admodum paruum; altera et de communi condicione uitae et proprie, si quid sit de ipsius, qui maereat, disputandum; tertia summam esse stultitiam frustra confici maerore, quum intelligas nihil posse profici. Nam Cleanthes quidem sapientem consolatur, qui consolatione non eget. Nihil enim esse malum, quod turpe non sit, si lugenti persuaseris, non tu illi luctum, sed stultitiam detraxeris; alienum autem tempus docendi. Et tamen non satis mihi uidetur uidisse hoc Cleanthes, suscipi aliquando aegritudinem posse ex eo ipso, quod esse summum malum Cleanthes ipse fateatur. Quid enim dicemus, quum Socrates Alcibiadi per-

---

76. putent **) *sine nota lacunae* RPO. abducant) abducunt RP. putent) putant RP. inopinati) inopinanti RP. ut Cyrenaici) nihil mali RPO., *hic cum nota corrupt.* maerenti si) maerentis RP. colligant) colligunt RP. nos) nos in consolatione RPO. orationem) ratione R rationem PO. respondit) respondet PO. 77. proprie) propriae RP. Cleanthes) Cleantes RP. (*saepius*)

suasisset, ut accepimus, eum nihil hominis esse nec quicquam inter Alcibiadem summo loco natum et quemuis baiulum interesse, quum se Alcibiades afflictaret lacrimansque Socrati supplex esset, ut sibi uirtutem traderet turpitudinemque depelleret; quid dicemus, Cleanthe? num in illa re, quae aegritudine Alcibiadem afficiebat, mali nihil fuisse? 78. Quid? illa Lyconis qualia sunt, qui aegritudinem extenuans paruis ait eam rebus moueri, fortunae et corporis incommodis, non animi malis. Quid ergo? illud, quod Alcibiades dolebat, non ex animi malis uitiisque constabat? Ad Epicuri consolationem satis est ante dictum.

XXXIII. 79. Ne illa quidem firmissima consolatio est, quanquam et usitata est et saepe prodest: non tibi hoc soli. Prodest haec quidem, ut dixi, sed nec semper nec omnibus. Sunt enim, qui respuant; sed refert, quo modo adhibeatur. Ut enim tulerit quisque eorum, qui sapienter tulerunt, non quo quisque incommodo affectus sit, praedicandum est. Chrysippi ad ueritatem firmissima est, ad tempus aegritudinis difficilis. Magnum opus est probare maerenti illum suo iudicio, et quod se ita putet oportere facere, maerere. Nimirum igitur ut in causis non semper utimur eodem statu (sic enim appellamus controuersiarum genera), sed ad tempus, ad controuersiae naturam, ad personam accommodamus, sic in aegritudine lenienda, quam quisque curationem recipere possit, uidendum est.

80. Sed, nescio quo pacto, ab eo, quod erat a te propositum, aberrauit oratio. Tu enim de sapiente quaesieras, cui aut malum uideri nullum potest, quod uacet turpitudine, aut ita paruum malum, ut id obruatur sapientia uixque appareat; qui nihil opinione affingat assumatque ad aegritudinem nec id putet esse rectum, se quam maxime excruciari luctuque confici, quo prauius nihil esse possit. Edocuit tamen ratio, ut mihi

---

nec quicquam) ne q. P. baiulum) baiclum RP. num) tum RP. 78. Lyconis) alyconis P. qui) quia RP. malis) mali RP. 79. opus) onus R. quam) non quam R. nam q. P. 80. se quam) sed quam P.

quidem uidetur, quum hoc ipsum proprie non quaereretur hoc tempore, num quod esset malum, nisi quod idem dici turpe posset, tamen ut uideremus, quicquid esset in aegritudine mali, id non naturale esse, sed uoluntario iudicio et opinionis errore contractum. 81. Tractatum est autem a nobis id genus aegritudinis, quod unum est omnium maximum, ut eo sublato reliquorum remedia ne magno opere quaerenda arbitraremur.

XXXIV. Sunt enim certa, quae de paupertate, certa, quae de uita inhonorata et ingloria dici soleant; separatim certae scholae sunt de exilio, de interitu patriae, de seruitute, de debilitate, de caecitate, de omni casu, in quo nomen poni solet calamitatis. Haec Graeci in singulas scholas et in singulos libros dispertiunt; opus enim quaerunt; quanquam plenae disputationes delectationis sunt. 82. Et tamen ut medici toto corpore curando minimae etiam parti, si condoluit, medentur, sic philosophia quum uniuersam aegritudinem sustulit, tamen si quis error aliunde extitit, si paupertas momordit, si ignominia pupugit, si quid tenebrarum offudit exilium, aut eorum, quae modo dixi, si quid extitit, singularum rerum sunt propriae consolationes, de quibus audies tu quidem, quum uoles. Sed ad eundem fontem reuertendum est, aegritudinem omnem procul abesse a sapiente, quod inanis sit, quod frustra suscipiatur, quod non natura exoriatur, sed iudicio, sed opinione, sed quadam inuitatione ad dolendum, quum id decreuerimus ita fieri oportere. 83. Hoc detracto, quod totum est uoluntarium, aegritudo erit sublata illa maerens; morsus tamen et contractiunculae quaedam animi relinquentur. Hanc dicant sane naturalem, dum aegritudinis nomen absit graue, taetrum, funestum, quod cum sapientia esse atque, ut ita dicam, habitare nullo modo

---

quaereretur) quaeretur P. num quod) nunc q̄d R. nunc quidem P. esset) esse P. 81. plenae) planæ R. plane P. disputationes) disputationis RP. del. sunt) sunt del. O. 82 si condoluit) sic cond. P. pupugit) pupigit R., *sed corr. in* pupugit. quae) quæque R. queque P. extitit) extitit et si RP. exstitit, [et si] O. 83. contractiunculae — relinquentur) *Sic Non. p. 92.* contractiuncula — relinquetur O.

possit. At quae stirpes sunt aegritudinis, quam multae, quam amarae! quae ipso trunco euerso omnes eligendae sunt et, si necesse erit, singulis disputationibus. Superest enim nobis hoc, cuicuimodi est, otium. Sed ratio una omnium est aegritudinum, plura nomina. Nam et inuidere aegritudinis est et aemulari et obtrectare et misereri et angi, lugere, maerere, aerumna affici, lamentari, sollicitari, dolere, in molestia esse, afflictari, desperare. 84. Haec omnia definiunt Stoici, eaque uerba, quae dixi, singularum rerum sunt, non, ut uidentur, easdem res significant, sed aliquid differunt, quod alio loco fortasse tractabimus. Hae sunt illae fibrae stirpium, quas initio dixi, persequendae et omnes eligendae, ne unquam ulla possit existere. Magnum opus et difficile, quis negat? quid autem praeclarum non idem arduum? sed tamen id se effecturam philosophia profitetur; nos modo curationem eius recipiamus. Uerum quidem haec hactenus; cetera, quotienscunque uoletis, et hoc loco et aliis parata uobis erunt.

At quae) atque RP. eligendae) elidendae PO. et angi) angi O. 84. eligendae) elidendae O. unquam ulla) ulla unq. O. quotienscunque) quotiescunque O. aliis) alia P.

M. TULLI CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBER QUARTUS.

DE RELIQUIS ANIMI PERTURBATIONIBUS.

I. 1. Quum multis locis nostrorum hominum ingenia uirtutesque, Brute, soleo mirari, tum maxime in his studiis, quae sero admodum expetita in hanc ciuitatem e Graecia transtulerunt. Nam quum a primo urbis ortu regiis institutis, partim etiam legibus, auspicia, caerimoniae, comitia, prouocationes, patrum consilium, equitum peditumque descriptio, tota res militaris diuinitus esset constituta; tum progressio admirabilis incredibilisque cursus ad omnem excellentiam factus est dominatu regio re publica liberata. Nec uero hic locus est, ut de moribus institutisque maiorum et disciplina ac temperatione ciuitatis loquamur. Aliis haec locis satis accurate a nobis dicta sunt maximeque in iis sex libris, quos de re publica scripsimus. 2. Hoc autem loco consideranti mihi studia doctrinae multa sane occurrunt, cur ea quoque arcessita aliunde neque solum expetita, sed etiam conseruata et culta uideantur. Erat enim illis paene in conspectu praestanti sapientia et nobilitate Pytha-

1. Quum multis locis) *om.* R. regiis) graegiis R, *sed* g *et* a *deletis corr.* regiis. caerimoniae) cerim. P. descr tio) discr. R. esset) esse R. re publica) res publ. RP.

goras, qui fuit in Italia temporibus iisdem, quibus L. Brutus patriam liberauit, praeclarus auctor nobilitatis tuae. Pythagorae autem doctrina quum longe lateque flueret, permanauisse mihi uidetur in hanc ciuitatem; idque quum coniectura probabile est, tum quibusdam etiam uestigiis indicatur. Quis enim est, qui putet, quum floreret in Italia Graecia potentissimis et maximis urbibus ea, quae magna dicta est, in iisque primum ipsius Pythagorae, deinde postea Pythagoreorum tantum nomen esset, nostrorum hominum ad eorum doctissimas uoces aures clausas fuisse? 3. Quin etiam arbitror propter Pythagoreorum admirationem Numam quoque regem Pythagoreum a posterioribus existimatum. Nam quum Pythagorae disciplinam et instituta cognoscerent regisque eius aequitatem et sapientiam a maioribus suis accepissent, aetates autem et tempora ignorarent propter uetustatem, eum, qui sapientia excelleret, Pythagorae auditorem crediderunt fuisse.

II. Et de coniectura quidem hactenus. Uestigia autem Pythagoreorum quanquam multa colligi possunt, paucis tamen utemur, quoniam non id agitur hoc tempore. Nam quum carminibus soliti illi esse dicantur et praecepta quaedam occultius tradere et mentes suas a cogitationum intentione cantu fidibusque ad tranquillitatem traducere, grauissimus auctor in Originibus dixit Cato morem apud maiores hunc epularum fuisse, ut deinceps, qui accubarent, canerent ad tibiam clarorum uirorum laudes atque uirtutes. Ex quo perspicuum est et cantus tum fuisse rescriptos uocum sonis et carmina. 4. Quanquam id quidem etiam XII tabulae declarant, condi iam tum solitum esse carmen, quod ne liceret fieri ad alterius iniuriam, lege sanxerunt. Nec uero illud non eruditorum temporum argu-

---

2. enim est) est enim P. Graecia) Græciæ R. iisque) hisque RPO. Pythagorae, deinde postea) *om.* P. 3. admirationem) ammir. P. Pythagoreum) Pythagoreorum P. instituta) constituta RP. aetates) aetas R., *sed corr. in* aetates. crediderunt fuisse) fuisse P. fuisse crediderunt O. morem) memorem P. 4. carmen) carmen carmen P. sanxerunt) xanxerat P.

mentum est, quod et deorum puluinaribus et epulis magistratuum fides praecinunt, quod proprium eius fuit, de qua loquor, disciplinae. Mihi quidem etiam Appi Caeci carmen, quod ualde Panaetius laudat epistola quadam, quae est ad Q. Tuberonem, Pythagoreum uidetur. Multa etiam sunt in nostris institutis ducta ab illis, quae praetereo, ne ea, quae repperisse ipsi putamur, aliunde didicisse uideamur. 5. Sed ut ad propositum redeat oratio, quam breui tempore quot et quanti poëtae, qui autem oratores extiterunt! facile ut appareat nostros omnia consequi potuisse, simul ut uelle coepissent.

III. Sed de ceteris studiis alio loco et dicemus, si usus fuerit, et saepe diximus. Sapientiae studium uetus id quidem in nostris; sed tamen ante Laeli aetatem et Scipionis non reperio, quos appellare possim nominatim. Quibus adolescentibus Stoicum Diogenen et Academicum Carneadem uideo ad senatum ab Atheniensibus missos esse legatos, qui quum rei publicae nullam unquam partem attigissent, essetque eorum alter Cyrenaeus, alter Babylonius, nunquam profecto scholis essent excitati neque ad illud munus electi, nisi in quibusdam principibus temporibus illis fuissent studia doctrinae. Qui quum cetera litteris mandarent, alii ius ciuile, alii orationes suas, alii monumenta maiorum, hanc amplissimam omnium artium, bene uiuendi disciplinam, uita magis quam litteris persecuti sunt. 6. Itaque illius uerae elegantisque philosophiae, quae ducta a Socrate in Peripateticis adhuc permansit et idem alio modo dicentibus Stoicis, quum Academici eorum controuersias disceptarent, nulla fere sunt aut pauca admodum Latina monumenta

---

ad Q.) atque R. Pythagoreum) Pythagoreorum RP. Multa) multe R. repperisse) perperisse RP. peperisse O. aliunde didicisse uideamur) *om.* RP. 5. nostros) suos (*uel simile quid linea supraducta*) aliunde didicisse uideamur RP. adolescentibus) aduliscentibus P. Diogenen) Diogenem O. essetque) essentque P. alii ius) alia ius P. monumenta) monomenta R., *sed corr. in* monum. momenta P. 6. disceptarent P. aut) ac RP.

siue propter magnitudinem rerum occupationemque hominum, siue etiam quod imperitis ea probari posse non arbitrabantur; quum interim illis silentibus C. Amafinius extitit dicens, cuius libris editis commota multitudo contulit se ad eandem potissimum disciplinam, siue quod erat cognitu perfacilis, siue quod inuitabantur illecebris blandae uoluptatis, siue etiam, quia nihil erat prolatum melius, illud, quod erat, tenebant. 7. Post Amafinium autem multi eiusdem aemuli rationis multa quum scripsissent, Italiam totam occupauerunt; quodque maximum argumentum est non dici illa subtiliter, quod et facile ediscantur et ab indoctis probentur, id illi firmamentum esse disciplinae putant.

IV. Sed defendat, quod quisque sentit; sunt enim iudicia libera; nos institutum tenebimus, nullisque unius disciplinae legibus astricti, quibus in philosophia necessario pareamus, quid sit in quaque re maxime probabile, semper requiremus. Quod quum saepe alias, tum nuper in Tusculano studiose egimus. Itaque expositis tridui disputationibus quartus dies hoc libro concluditur. Ut enim in inferiorem ambulationem descendimus, quod feceramus idem superioribus diebus, acta res est sic.

8. M. Dicat, si quis uult, qua de re disputari uelit. A. Non mihi uidetur omni animi perturbatione posse sapiens uacare. M. Aegritudine quidem hesterna disputatione uidebatur; nisi forte temporis causa nobis assentiebare. A. Minime uero; nam mihi egregie probata est oratio tua. M. Non igitur existimas cadere in sapientem aegritudinem? A. Prorsus non arbitror. M. Atqui, si ista perturbare animum sapientis non potest, nulla poterit. Quid enim? metusne conturbet? At earum rerum est absentium metus, quarum praesentium est aegritudo.

---

hominum) omnium RP. Amafinius) Amifinius RP. Amafanius O. eandem) eadem RP. inuitabantur) inuitabatur RP. illecebris) inlicebris R. erat prolatum) prol. erat O. 7. Amafinium) Amafanium O. quum scripsissent) conscripsissent P. et facile) etiam facile RP. quod) quo RP. nullisque) nulliusque O. 8. nobis) noui P. assentiebare) assentiabare RP. At) et RP.

Sublata igitur aegritudine sublatus est metus. Restant duae perturbationes, laetitia gestiens et libido, quae si non cadent in sapientem, semper mens erit tranquilla sapientis. 9. A. Sic prorsus intelligo. M. Utrum igitur mauis? statimne nos uela facere, an quasi e portu egredientes paullulum remigare? A. Quidnam est istuc? non enim intelligo. V. M. Quia Chrysippus et Stoici quum de animi perturbationibus disputant, magnam partem in iis partiendis et definiendis occupati sunt; illa eorum perexigua oratio est, qua medeantur animis nec eos turbulentos esse patiantur; Peripatetici autem ad placandos animos multa afferunt, spinas partiendi et definiendi praetermittunt; quaerebam igitur, utrum panderem uela orationis statim, an eam ante paullulum dialecticorum remis propellerem. A. Isto modo uero; erit enim hoc totum, quod quaero, ex utroque perfectius. 10. M. Est id quidem rectius; sed post requires, si quid fuerit obscurius. A. Faciam equidem; tu tamen, ut soles, dices ista ipsa obscura planius, quam dicuntur a Graecis. M. Enitar equidem; sed intento opus est animo, ne omnia dilabantur, si unum aliquid effugerit. Quoniam quae Graeci πάθη uocant, nobis perturbationes appellari magis placet quam morbos, in his explicandis ueterem illam equidem Pythagorae primum, dein Platonis descriptionem sequar, qui animum in duas partes diuidunt, alteram rationis participem faciunt, alteram expertem. In participe rationis ponunt tranquillitatem, id est placidam quietamque constantiam; in illa altera motus turbidos tum irae, tum cupiditatis, contrarios inimicosque rationi. 11. Sit igitur hic fons; utamur tamen in his perturbationibus describendis Stoicorum definitionibus et partitionibus, qui mihi uidentur in hac quaestione uersari acutissime.

VI. Est igitur Zenonis haec definitio, ut perturbatio sit,

---

sublatus) et sublatus RP. 9. panderem) pranderem P. uela) uel RP. 10. requires) requies RP. aliquid) aliquod O. dein) deinde O. descriptionem) discr. RP. ponunt) ponant RP.

quod πάθος ille dicit, auersa a recta ratione contra naturam animi commotio. Quidam breuius perturbationem esse appetitum uehementiorem, sed uehementiorem eum uolunt esse, ui longius discesserit a naturae constantia. Partes autem perturbationem uolunt ex duobus opinatis bonis nasci et ex duobus opinatis malis, ita esse quattuor; ex bonis libidinem et laetitiam, ut sit laetitia praesentium bonorum, libido futurorum, ex malis metum et aegritudinem nasci censent, metum futuris, aegritudinem praesentibus. Quae enim uenientia metuuntur, eadem afficiunt aegritudine instantia. 12. Laetitia autem et libido in bonorum opinione uersantur, quum libido ad id, quod uidetur bonum, illecta et inflammata rapiatur, laetitia ut adepta iam aliquid concupitum efferatur et gestiat. Natura enim omnes ea, quae bona uidentur, sequuntur fugiuntque contraria. Quamobrem simul obiecta species est cuiuspiam, quod bonum uideatur, ad id adipiscendum impellit ipsa natura. Id quum constanter prudenterque fit, eiusmodi appetitionem Stoici βούλησιν appellant, nos appellamus uoluntatem. Eam illi putant in solo esse sapiente, quam sic definiunt: uoluntas est, quae quid cum ratione desiderat. Quae autem a ratione auersa incitata est uehementius, ea libido est uel cupiditas effrenata, quae in omnibus stultis inuenitur. 13. Itemque quum ita mouemur, ut in bono simus aliquo, dupliciter id contingit. Nam quum ratione animus mouetur placide atque constanter, tum illud gaudium dicitur; quum autem inaniter et effuse animus exultat, tum illa laetitia gestiens uel nimia dici potest, quam ita definiunt, sine ratione animi elationem. Quoniamque, ut bona natura appetimus, sic a malis natura declinamus, quae declinatio cum ratione fiet, cautio appelletur, eaque intelligatur in solo esse sapiente; quae autem sine ratione et cum exani-

---

11. naturae) natura P. aegritudine) aegritudinē R. aegritudinem P. 12. illecta) iniecta RP. efferatur) ecferatur R. hecferatur P. Natura) nature RP est cuiuspiam) cuiusp. est O. a ratione auersa) ratione aduersa RPO. 13. cum ratione) si cum ratione RPO. esse) ēe RP.

matione humili atque fracta, nominetur metus. Est igitur metus a ratione auersa cautio. Praesentis autem mali sapientis affectio nulla est. 14. Stulti autem aegritudo est ea, qua afficiuntur in malis opinatis animosque demittunt et contrahunt rationi non obtemperantes. Itaque haec prima definitio est, ut aegritudo sit animi aduersante ratione contractio. Sic quattuor perturbationes sunt, tres constantiae, quoniam aegritudini nulla constantia opponitur.

VII. Sed omnes perturbationes iudicio censent fieri et opinione. Itaque eas definiunt pressius, ut intelligatur, non modo quam uitiosae, sed etiam quam in nostra sint potestate. Est ergo aegritudo opinio recens mali praesentis, in quo demitti contrahique animo rectum esse uideatur; laetitia opinio recens boni praesentis, in quo efferri rectum esse uideatur; metus opinio impendentis mali, quod intolerabile esse uideatur; libido opinio uenturi boni, quod sit ex usu iam praesens esse atque adesse. 15. Sed quae iudicia quasque opiniones perturbationum esse dixi, non in eis perturbationes solum positas esse dicunt, uerum illa etiam, quae efficiuntur perturbationibus, ut aegritudo quasi morsum aliquem doloris efficiat, metus recessum quendam animi et fugam, laetitia profusam hilaritatem, libido effrenatam appetentiam. Opinationem autem, quam in omnes definitiones superiores inclusimus, uolunt esse imbecillam assensionem.

16. Sed singulis perturbationibus partes eiusdem generis plures subiciuntur, ut aegritudini inuidentia (utendum est enim docendi causa uerbo minus usitato, quoniam inuidia non in eo, qui inuidet, solum dicitur, sed etiam in eo, cui inuidetur), aemulatio, obtrectatio, misericordia, angor, luctus, maeror, aerumna, dolor, lamentatio, sollicitudo, molestia, afflictatio,

---

a ratione) ratione RP. 14. Stulti) stulta RP. ergo) igitur O. 15. effrenatam) effrenata RP. imbecillam) imbecillem RP. 16. enim) *int. lin.* P. docendi) *Sic Non. p. 443.* dicendi RP. afflictatio) adflectatio RP.

desperatio, et si quae sunt de genere eodem. Sub metum autem subiecta sunt pigritia, pudor, terror, timor, pauor, exanimatio, conturbatio, formido; uoluptati malcuolentia [laetans malo alieno], delectatio, iactatio et similia; libidini ira, excandescentia, odium, inimicitia, discordia, indigentia, desiderium et cetera eiusmodi.

VIII. 17. Haec autem definiunt hoc modo. Inuidentiam esse dicunt aegritudinem susceptam propter alterius res secundas, quae nihil noceant inuidenti. Nam si qui doleat eius rebus secundis, a quo ipse laedatur, non recte dicatur inuidere, ut si Hectori Agamemno; qui autem, cui alterius commoda nihil noceant, tamen eum doleat iis frui, is inuideat profecto. Aemulatio autem dupliciter illa quidem dicitur, ut et in laude et in uitio nomen hoc sit. Nam et imitatio uirtutis aemulatio dicitur (sed ea nihil hoc loco utimur; est enim laudis), et est aemulatio aegritudo, si eo, quod concupierit, alius potiatur, ipse careat. 18. Obtrectatio autem est ea, quam intelligi ζηλοτυπίαν uolo, aegritudo ex eo, quod alter quoque potiatur eo, quod ipse concupiuerit. Misericordia est aegritudo ex miseria alterius, iniuria laborantis; nemo enim parricidae aut proditoris supplicio misericordia commouetur; angor aegritudo premens; luctus aegritudo ex eius, qui carus fuerit, interitu acerbo; maeror aegritudo flebilis; aerumna aegritudo laboriosa; dolor aegritudo crucians; lamentatio aegritudo cum eiulatu; sollicitudo aegritudo cum cogitatione; molestia aegritudo permanens; afflictatio aegritudo cum uexatione corporis; desperatio aegritudo sine ulla rerum expectatione meliorum. Quae autem subiecta sunt sub metum, ea sic definiunt: pigritiam metum consequentis laboris; ** 19. terrorem metum concutientem, ex quo fit, ut pudorem rubor, terrorem pallor et tremor et dentium crepitus

---

desperatio) *om.* P. quae sunt) quesant P. uoluptati) uoluptatis RP. [laetans malo alieno]) *sine uncis* RPO. lactans m. al. *Non. p. 16.* inimicitia) inimicitiae *Non. p. 103.* 17. si qui) si quid RP. iis) his RPO. frui, is) frui se RP. inuideat) inuidet O. 18. ζηλοτυπίαν) zelotypian RP. angor) Angor est O. laboris; **) *sine nota lac.* RP.

consequatur; timorem metum mali appropinquantis; pauorem metum mentem loco mouentem, ex quo illud Ennius:

Tum pauor sapientiam omnem mi exanimato expectorat;

exanimationem metum subsequentem et quasi comitem pauoris; conturbationem metum excutientem cogitata; formidinem metum permanentem.

IX. 20. Uoluptatis autem partes hoc modo describunt, ut maleuolentia sit uoluptas ex malo alterius sine emolumento suo, delectatio uoluptas suauitate auditus animum deleniens; et qualis est haec aurium, tales sunt oculorum et tactionum et odorationum et saporum, quae sunt omnes unius generis ad perfundendum animum tanquam illiquefactae uoluptates. Iactatio est uoluptas gestiens et se efferens insolentius. 21. Quae autem libidini subiecta sunt, ea sic definiuntur, ut ira sit libido poeniendi eius, qui uideatur laesisse iniuria; excandescentia autem sit ira nascens et modo existens, quae θύμωσις Graece dicitur; odium ira inueterata; inimicitia ira ulciscendi tempus obseruans; discordia ira acerbior intimo † odio et corde concepta; indigentia libido inexplebilis; desiderium libido eius, qui nondum adsit, uidendi. Distinguunt illud etiam, ut libido sit earum rerum, quae dicuntur de quodam aut quibusdam, quae κατηγορήματα dialectici appellant, ut habere diuitias, capere honores; indigentia rerum ipsarum est, ut honorum, ut pecuniae. 22. Omnium autem perturbationum fontem esse dicunt intemperantiam, quae est a tota mente et a recta ratione defectio sic auersa a praescriptione rationis, ut nullo modo appetitiones animi nec regi nec contineri queant. Quemadmodum igitur temperantia sedat appetitiones et efficit, ut eae rectae rationi pareant, conseruatque considerata iudicia mentis; sic huic ini-

---

19. metum mentem) metu mentem RP. loco mouentem) *om.* P. Ennius) Ennii O. mi exanimato expectorat) mihi ex animo expectorat *Non. p. 16.* mihi ex anima expectaret RP. 21. definiuntur) definiunt O. autem sit) aut. est *Non. p. 103.* modo) sine modo *Non. l. l.* † odio) *sine nota corr.* RP. indigentia rerum) diligentia rerum RP. 22. et a) a RP.

mica intemperantia omnem animi statum inflammat, conturbat, incitat; itaque et aegritudines et metus et reliquae perturbationes omnes gignuntur ex ea.

X. 23. Quemadmodum quum sanguis corruptus est, aut pituita redundat aut bilis, in corpore morbi aegrotationesque nascuntur, sic prauarum opinionum conturbatio et ipsarum inter se repugnantia sanitate spoliat animum morbisque perturbat. Ex perturbationibus autem primum morbi conficiuntur, quae uocant illi νοσήματα, eaque, quae sunt eis morbis contraria, quae habent ad res certas uitiosam offensionem atque fastidium; deinde aegrotationes, quae appellantur a Stoicis ἀῤῥωστήματα, hisque item oppositae contrariae offensiones. Hoc loco nimium operae consumitur a Stoicis, maxime a Chrysippo, dum morbis corporum comparatur morborum animi similitudo. Qua oratione praetermissa minime necessaria ea, quae rem continent, pertractemus. 24. Intelligatur igitur perturbationem iactantibus se opinionibus inconstanter et turbide in motu esse semper; quum autem hic feruor concitatioque animi inueterauerit et tanquam in uenis medullisque insederit, tum existit et morbus et aegrotatio et offensiones eae, quae sunt eis morbis aegrotationibusque contrariae.

XI. Haec, quae dico, cogitatione inter se differunt, re quidem copulata sunt, eaque oriuntur ex libidine et ex laetitia. Nam quum est concupita pecunia nec adhibita continuo ratio quasi quaedam Socratica medicina, quae sanet eam cupiditatem, permanat in uenas et inhaeret in uisceribus illud malum, existitque morbus et aegrotatio, quae euelli inueterata non possunt; eique morbo nomen est auaritia. 25. Similiterque ceteri morbi, ut gloriae cupiditas, ut mulierositas, ut ita appellem eam, quae Graece φιλογύνεια dicitur, ceterique similiter morbi

---

23. uitiosam offensionem) uitiosa offensione RP. 24. in motu) immotus R. et ex) et PO. sanet) sanaret RP. existitque) existit qui RP. euelli) auelli RP. 25. eam, quae) *Sic Non. p. 142.* ea quae RP. φιλογύνεια) *Sic Non. l. l.* φιλογυνια R.

aegrotationesque nascuntur. Quae autem sunt his contraria, ea nasci putantur a metu, ut odium mulierum, quale in μισογύνῳ Atili est, ut in hominum uniuersum genus, quod accepimus de Timone (qui μισάνθρωποι appellantur), ut inhospitalitas est; quae omnes aegrotationes animi ex quodam metu nascuntur earum rerum, quas fugiunt et oderunt. 26. Definiunt autem animi aegrotationem opinationem uehementem de re non expetenda, tanquam ualde expetenda sit, inhaerentem et penitus insitam. Quod autem nascitur ex offensione, ita definiunt, opinionem uehementem de re non fugienda inhaerentem et penitus insitam tanquam fugienda. Haec autem opinatio est iudicatio se scire, quod nesciat. Aegrotationi autem talia quaedam subiecta sunt: auaritia, ambitio, mulierositas, peruicacia, ligurritio, uinolentia, cuppedia, et si qua similia. Est autem auaritia opinatio uehemens de pecunia, quasi ualde expetenda sit, inhaerens et penitus insita; similisque est eiusdem generis definitio reliquarum. 27. Offensionum autem definitiones sunt eiusmodi, ut inhospitalitas sit opinio uehemens ualde fugiendum esse hospitem eaque inhaerens et penitus insita; similiterque definitur et mulierum odium, ut Hippolyti, et, ut Timonis, generis humani.

XII. Atque ut ad ualetudinis similitudinem ueniamus eaque collatione utamur aliquando, sed parcius, quam solent Stoici, ut sunt alii ad alios morbos procliuiores (itaque dicimus grauedinosos quosdam, quosdam torminosos, non quia iam sint, sed quia saepe sint), sic alii ad metum, alii ad aliam perturbationem; ex quo in aliis anxietas, unde anxii, in aliis iracundia dicitur, quae ab ira differt; estque aliud iracundum esse,

---

μισογύνῳ) missogino RP. Atili) Attilii O. μισάνθρωποι) misanepωιτοια R. μισανθρωποια P. μισάνθρωπος O. appellantur) appellatur O. 26. non fugienda) non expetenda RP. iudicatio) iudicare P 27. inhospitalitas) inhospitalis RP. ueniamus) ueniam RP. grauedinosos) grauidinosos *Non. p. 82 et 115.* RP. quosdam torminosos) *Sic Non. ll. ll.* terminosos RP. non quia) non qua P. sic alii ad) alii ad RP

aliud iratum, ut differt anxietas ab angore; neque enim omnes anxii, qui anguntur aliquando, nec qui anxii, semper anguntur; ut inter ebrietatem et ebriositatem interest, aliudque est amatorem esse, aliud amantem. Atque haec aliorum ad alios morbos procliuitas late patet; nam pertinet ad omnes perturbationes. 28. In multis etiam uitiis apparet; sed nomen res non habet. Ergo et inuidi et maleuoli et liuidi et timidi et misericordes, quia procliues ad eas perturbationes, non quia semper feruntur. Haec igitur procliuitas ad suum quodque genus a similitudine corporis aegrotatio dicatur, dum ea intelligatur ad aegrotandum procliuitas. Sed haec in bonis rebus, quod alii ad alia bona sunt aptiores, facilitas nominetur; in malis procliuitas, ut significet lapsionem; in neutris habeat superius nomen.

XIII. Quo modo autem in corpore est morbus, est aegrotatio, est uitium, sic in animo. Morbum appellant totius corporis corruptionem; aegrotationem morbum cum imbecillitate; 29. uitium, quum partes corporis inter se dissident, ex quo prauitas membrorum, distortio, deformitas. Itaque illa duo, morbus et aegrotatio, ex totius ualetudinis corporis conquassatione et perturbatione gignuntur; uitium autem integra ualetudine ipsum ex se cernitur. Sed in animo tantummodo cogitatione possumus morbum ab aegrotatione seiungere. Uitiositas autem est habitus aut affectio in tota uita inconstans et a se ipsa dissentiens. Ita fit, ut in altera corruptione opinionum morbus efficiatur et aegrotatio, in altera inconstantia et repugnantia. Non enim omne uitium pares habet † dissentientis, ut eorum, qui non longe a sapientia absunt, affectio est illa quidem discrepans sibi ipsa, dum est insipiens, sed non distorta

---

nec qui) hæc qui R. nec qui — ut) *om. Non. p. 444.* et ebriositatem) *Sic Non. l. l. om.* RP. aliudque) aliud *Non. l. l.* procliuitas) procliui P. 23. maleuoli) maliuoli RP. a similitudine) ad sim. P. dicatur) dicitur RP. est uitium) et uitium RP. 29. pares habet † dissentientis) partis habet dissentientis RP. partes habet dissentientes O.

nec praua. Morbi autem et aegrotationes partes sunt uitiositatis; sed perturbationes sintne eiusdem partes, quaestio est. 30. Uitia enim affectiones sunt manentes, perturbationes autem mouentes, ut non possint affectionum manentium partes esse. Atque ut in malis attingit animi naturam corporis similitudo, sic in bonis. Sunt enim in corpore praecipua pulchritudo, uires, ualetudo, firmitas, uelocitas; sunt item in animo. Ut enim corporis temperatio, quum ea congruunt inter se, e quibus constamus, sanitas, sic animi dicitur, quum eius iudicia opinionesque concordant, eaque animi est uirtus, quam alii ipsam temperantiam dicunt esse, alii obtemperantem temperantiae praeceptis et eam subsequentem nec habentem ullam speciem suam, sed siue hoc siue illud sit, in solo esse sapiente. Est autem quaedam animi sanitas, quae in insipientem etiam cadat, quum curatione et purgatione medicorum conturbatio mentis aufertur. 31. Et ut corporis est quaedam apta figura membrorum cum coloris quadam suauitate, eaque dicitur pulchritudo, sic in animo opinionum iudiciorumque aequabilitas et constantia cum firmitate quadam et stabilitate uirtutem subsequens aut uirtutis uim ipsam continens pulchritudo uocatur. Itemque uiribus corporis et neruis et efficacitati similes similibus quoque uerbis animi uires nominantur. Uelocitas autem corporis celeritas appellatur, quae eadem ingeni etiam laus habetur propter animi multarum rerum breui tempore percursionem.

XIV. Illud animorum corporumque dissimile, quod animi ualentes morbo tentari [non possunt, corpora] possunt, sed corporum offensiones sine culpa accidere possunt, animorum non item, quorum omnes morbi et perturbationes ex aspernatione rationis eueniunt, itaque in hominibus solum existunt. Nam bestiae simile quiddam faciunt, sed in perturbationes non

---

aegrotationes) aegrotationis RP. 30. Ut enim) enim RP. alii ipsam) aliā ipsam RP. et purgatione) et pturbatione RP. *om.* O. 31. similibus quoque) similibusque RP. percursionem) percursiones *Non p. 161.* percussionem RP. [non possunt, corpora]) *sine uncis* RPO. quiddam) quidam R., *sed corr. in* quiddam.

incidunt. 32. Inter acutos autem et inter hebetes interest, quod ingeniosi, ut aes Corinthium in aeruginem, sic illi in morbum et incidunt tardius et recreantur ocius, hebetes non item. Nec uero in omnem morbum ac perturbationem animus ingeniosi cadit; non enim in ulla efferata et immania; quaedam autem humanitatis quoque habent primam speciem, ut misericordia, aegritudo, metus. Aegrotationes autem morbique animorum difficilius euelli posse putantur quam summa illa uitia, quae uirtutibus sunt contraria. Morbis enim manentibus uitia sublata esse possunt, quia hi non tam celeriter sanantur, quam illa tolluntur. 33. Habes ea, quae de perturbationibus enucleate disputant Stoici, quae logica appellant, quia disseruntur subtilius. Ex quibus quoniam tanquam ex scrupulosis cotibus enauigauit oratio, reliquae disputationis cursum teneamus; modo satis illa dilucide dixerimus pro rerum obscuritate. A. Prorsus satis; sed si quae diligentius erunt cognoscenda, quaeremus alias; nunc uela, quae modo dicebas, expectamus et cursum.

XV. 34. M. Quando et aliis locis de uirtute diximus et saepe dicendum erit (pleraeque enim quaestiones, quae ad uitam moresque pertinent, a uirtutis fonte ducuntur), quando igitur uirtus est affectio animi constans conueniensque, laudabiles efficiens eos, in quibus est, et ipsa per se sua sponte separata etiam utilitate laudabilis, ex ea proficiscuntur honestae uoluntates, sententiae, actiones omnisque recta ratio; quanquam ipsa uirtus breuissime recta ratio dici potest. Huius igitur uirtutis contraria est uitiositas (sic enim malo quam malitiam appellare eam, quam Graeci κακίαν appellant; nam malitia certi cuiusdam uiti nomen est, uitiositas omnium), ex qua concitantur perturbationes, quae sunt, ut paullo ante diximus, tur-

---

32. inter hebetes) hebetes O. aeruginem) aerugine RP. in ulla) multa RP. efferata) ac ferata P. sublata esse) esse sublata P. possunt) non possunt RP. quia hi) quia RP. qui O. 33. Ex quibus) e quibus P. logica) loica P. ex scrupulosis) ex scruplosis R. e scruplosis P. e scruposis O. si quae) si que RP. si qua O. 34. diximus) et diximus RP. uirtutis) uirtus RP concitantur) cogitantur RP.

bidi animorum concitatique motus, auersi a ratione et inimicissimi mentis uitaeque tranquillae. Important enim aegritudines anxias atque acerbas animosque affligunt et debilitant metu; iidem inflammant appetitione nimia, quam tum cupiditatem, tum libidinem dicimus, impotentiam quandam animi a temperantia et moderatione plurimum dissidentem. 35. Quae si quando adepta erit id, quod ei fuerit concupitum, tum fertur alacritate, ut nihil ei constet, quod agat; ut ille, qui uoluptatem animi nimiam summum esse errorem arbitratur. Eorum igitur malorum in una uirtute posita sanatio est.

XVI. Quid autem est non miserius solum, sed foedius etiam et deformius quam aegritudine quis afflictus, debilitatus, iacens? Cui miseriae proximus est is, qui appropinquans aliquod malum metuit exanimatusque pendet animi. Quam uim mali significantes poëtae impendere apud inferos saxum Tantalo faciunt

Ob scelera animique impotentiam et superbiloquentiam.

Ea communis poena stultitiae est; omnibus enim, quorum mens abhorret a ratione, semper aliqui talis terror impendet. 36. Atque ut hae tabificae mentis perturbationes sunt, aegritudinem dico et metum, sic hilariores illae, cupiditas auide semper aliquid expetens et inanis alacritas, id est lactitia gestiens, non multum differunt ab amentia. Ex quo intelligitur, qualis ille sit, quem tum moderatum, alias modestum et temperantem, alias constantem continentemque dicimus. Nonnunquam haec eadem uocabula ad frugalitatis nomen tanquam ad caput referre uolumus. Quod nisi eo nomine uirtutes continerentur, nunquam ita peruulgatum illud esset, ut iam prouerbi locum obtineret, hominem frugi omnia recte facere. Quod

---

animi a) anima R. animi P. 35. adepta erit) eademptaretur R. ea temptaretur P. fertur) fert RP. effertur O. alacritate) alacritatem P. nihil ei) nihil est R. nihil esse P. nihil O. quod agat) quid agat RP. exanimatusque) exanimatus *Non. p. 498.* aliqui talis) aliquid aliis RP. 36. hae) *Sic Non. p. 179.* hæc R. et temperantem) temperantem R. recte) recta RP.

idem quum Stoici de sapiente dicunt, nimis admirabiliter nimisque magnifice dicere uidentur.

XVII. 37. Ergo hic, quisquis est, qui moderatione et constantia quietus animo est sibique ipse placatus, ut nec tabescat molestiis nec frangatur timore nec sitienter quid expetens ardeat desiderio nec alacritate futili gestiens deliquescat, is est sapiens, quem quaerimus, is est beatus, cui nihil humanarum rerum aut intolerabile ad demittendum animum aut nimis laetabile ad efferendum uideri potest. Quid enim uideatur ei magnum in rebus humanis, cui aeternitas omnis totiusque mundi nota sit magnitudo? Nam quid aut in studiis humanis aut in tam exigua breuitate uitae magnum sapienti uideri potest, qui semper animo sic excubat, ut ei nihil improuisum accidere possit, nihil inopinatum, nihil omnino nouum? 38. Atque idem ita acrem in omnes partes aciem intendit, ut semper uideat sedem sibi ac locum sine molestia atque angore uiuendi, ut quemcunque casum fortuna inuexerit, hunc apte et quiete ferat. Quod qui faciet, non aegritudine solum uacabit, sed etiam perturbationibus reliquis omnibus. His autem uacuus animus perfecte atque absolute beatos efficit, idemque concitatus et abstractus ab integra certaque ratione non constantiam solum amittit, uerum etiam sanitatem.

Quocirca mollis et eneruata putanda est Peripateticorum ratio et oratio, qui perturbari animos necesse dicunt esse, sed adhibent modum quendam, quem ultra progredi non oporteat. 39. Modum tu adhibes uitio? an uitium nullum est non parere rationi? an ratio parum praecipit nec bonum illud esse, quod aut cupias ardenter, aut adeptus efferas te insolenter, nec porro malum, quo aut oppressus iaceas, aut ne opprimare, mente uix constes? eaque omnia aut nimis tristia aut nimis laeta errore

---

nimis) animis RP. 37. hic) is O. expetens ardeat) expectens ardet RP. futili) futtuli R. futuli P. efferendum) ferendum RP. 38. idem) eidem RP. absolute) obsolute RP. 39. aut adeptus) ut adeptus RP.

fieri? Qui si error stultis extenuetur die, ut, quum res eadem maneat, aliter ferant inueterata, aliter recentia, sapientes ne attingat quidem omnino. 40. Etenim quis erit tandem modus iste? Quaeramus enim modum aegritudinis, in qua operae plurimum ponitur. Aegre tulisse P. Rupilium fratris repulsam consulatus scriptum apud Fannium est. Sed tamen transisse uidetur modum, quippe qui ob eam causam a uita recesserit; moderatius igitur ferre debuit. Quid? si, quum id ferret modice, mors liberorum accessisset? Nata esset aegritudo noua. Sed ea modica. Magna tamen facta esset accessio. Quid? si deinde dolores graues corporis, si bonorum amissio, si caecitas, si exilium? Si pro singulis malis aegritudines accederent, summa ea fieret, quae non sustineretur.

XVIII. 41. Qui modum igitur uitio quaerit, similiter facit, ut si posse putet eum, qui se e Leucata praecipitauerit, sustinere se, quum uelit. Ut enim id non potest, sic animus perturbatus et incitatus nec cohibere se potest nec, quo loco uult, insistere, omninoque quae crescentia perniciosa sunt, eadem sunt uitiosa nascentia. 42. Aegritudo autem ceteraeque perturbationes amplificatae certe pestiferae sunt. Igitur etiam susceptae continuo in magna pestis parte uersantur. Etenim ipsae se impellunt, ubi semel a ratione discessum est, ipsaque sibi imbecillitas indulget in altumque prouehitur imprudens nec reperit locum consistendi. Quamobrem nihil interest, utrum moderatas perturbationes approbent, an moderatam iniustitiam, moderatam ignauiam, moderatam intemperantiam. Qui enim uitiis modum apponit, is partem suscipit uitiorum. Quod quum ipsum per se odiosum est, tum eo molestius, quia sunt in lubrico incitataque semel procliui labuntur sustinerique nullo modo possunt.

XIX. 43. Quid? quod iidem Peripatetici perturbationes istas, quas nos extirpandas putamus, non modo naturales esse

---

maneat) maneant RP. ferant) ferat RP. 40. Rupilium) Rutilium RP. 41. quo loco) qui l. R., *sed corr. in* quo l. 42. reperit) repperit R. 43. nos)non RP.

dicunt, sed etiam utiliter a natura datas, quorum est talis oratio. Primum multis uerbis iracundiam laudant, cotem fortitudinis esse dicunt multoque et in hostem et in improbum ciuem uehementiores iratorum impetus esse, leues autem ratiunculas eorum, qui ita cogitarent: proelium rectum est hoc fieri, conuenit dimicare pro legibus, pro libertate, pro patria; haec nullam habent uim, nisi ira excanduit fortitudo. Nec uero de bellatoribus solum disputant; imperia seueriora nulla esse putant sine aliqua acerbitate iracundiae; oratorem denique non modo accusantem, sed ne defendentem quidem probant sine aculeis iracundiae, quae etiam si non adsit, tamen uerbis atque motu simulandam arbitrantur, ut auditoris iram oratoris incendat actio. Uirum denique uideri negant, qui irasci nesciat, eamque, quam lenitatem nos dicimus, uitioso lentitudinis nomine appellant. 44. Nec uero solum hanc libidinem laudant (est enim ira, ut modo definiui, ulciscendi libido); sed ipsum illud genus [uel libidinis uel] cupiditatis ad summam utilitatem esse dicunt a natura datum; nihil enim quenquam, nisi quod libeat, praeclare facere posse. Noctu ambulabat in publico Themistocles, quod somnum capere non posset, quaerentibusque respondebat Miltiadis tropaeis se e somno suscitari. Cui non sunt auditae Demosthenis uigiliae, qui dolere se aiebat, si quando opificum antelucana uictus esset industria. Philosophiae denique ipsius principes nunquam in suis studiis tantos progressus sine flagranti cupiditate facere potuissent. Ultimas terras lustrasse Pythagoram, Democritum, Platonem accepimus; ubi enim quicquid esset, quod disci posset, eo ueniendum iudicauerunt. Num putamus haec fieri sine summo cupiditatis ardore potuisse?

XX. 45. Ipsam aegritudinem, quam nos ut taetram et

---

in improbum) improbum RP. seueriora) seriora P. nesciat) nesciet RP. 44. [uel libidinis uel]) uel libidinis RP. *sine uncis* O. suscitari) suscitare RP. dolere) dolore RP. quicquid esset) quid esset O. disci) dici RP.

immanem beluam fugiendam diximus, non sine magna utilitate a natura dicunt constitutam, ut homines castigationibus, reprehensionibus, ignominiis affici se in delicto dolerent. Impunitas enim peccatorum data uidetur eis, qui ignominiam et infamiam ferunt sine dolore; morderi est melius conscientia. Ex quo est illud e uita ductum ab Afranio; nam quum dissolutus filius:

Heu me miserum!

tum seuerus pater:

Dummodo doleat aliquid, doleat quidlibet.

46. Reliquas quoque partes aegritudinis utiles esse dicunt; misericordiam ad opem ferendam et hominum indignorum calamitates subleuandas; ipsum illud aemulari, obtrectare non esse inutile, quum aut se non idem uideat consecutum, quod alium, aut alium idem, quod se; metum uero si qui sustulisset, omnem uitae diligentiam sublatam fore, quae summa esset in eis, qui leges, qui magistratus, qui paupertatem, qui ignominiam, qui mortem, qui dolorem timerent. Haec tamen ita disputant, ut resecanda esse fateantur, euelli penitus dicant nec posse nec opus esse et in omnibus fere rebus mediocritatem esse optimam existiment. Quae quum exponunt, nihilne tibi uidentur, an aliquid dicere? A. Mihi uero dicere aliquid; itaque expecto, quid ad ista.

XXI. 47. M. Reperiam fortasse; sed illud ante. Uidesne, quanta fuerit apud Academicos uerecundia? Plane enim dicunt, quod ad rem pertineat. Peripateticis respondetur a Stoicis. Digladientur illi, per me licet, cui nihil est necesse nisi, ubi sit illud, quod ueri simillimum uideatur, anquirere. Quid est igitur, quod occurrat in hac quaestione, quo possit attingi aliquid ueri simile? quo longius mens humana progredi non po-

---

45. fugiendam) fugienda RP. homines) omnes RP. affici se) adficisse RP. 46. hom. ind. calamitates) calamitates hom. ind. calamitatis RP. calamitates hom. ind. O. si qui) si quis O. 47. est necesse) necesse P. quaestione, quo) quæstione æqua R. q e qua P. quo longius) quod l. P.

test. Definitio perturbationis, qua recte Zenonem usum puto; ita enim definit, ut perturbatio sit auersa a ratione contra naturam animi commotio, uel breuius, ut perturbatio sit appetitus uehementior, uehementior autem intelligatur is, qui procul absit a naturae constantia; 48. quid ad has definitiones possint dicere? Atque haec pleraque sunt prudenter acuteque disserentium; illa quidem ex rhetorum pompa, ardores animorum cotesque uirtutum. An uero uir fortis nisi stomachari coepit, non potest fortis esse? Gladiatorium id quidem; quanquam in eis ipsis uidemus saepe constantiam. Colloquuntur, congrediuntur, queruntur, aliquid postulant, ut magis placati quam irati esse uideantur. Sed in illo genere sit sane Pacidianus aliquis hoc animo, ut narrat Lucilius:

Occidam illum equidem et uincam, si id quaeritis, inquit;
Uerum illud credo fore: in os prius accipiam ipse,
Quam gladium in stomacho, † suria ac pulmonibus sisto.
Odi hominem, iratus pugno, nec longius quicquam
Nobis, quam dextrae gladium dum accommodet alter;
Usque adeo studio atque odio illius efferor ira.

XXII. 49. At sine hac gladiatoria iracundia uidemus progredientem apud Homerum Aiacem multa cum hilaritate, quum depugnaturus esset cum Hectore. Cuius, ut arma sumpsit, ingressio laetitiam attulit sociis, terrorem autem hostibus, ut ipsum Hectorem, quemadmodum est apud Homerum, toto pectore trementem, prouocasse ad pugnam poeniteret. Atque hi collocuti inter se, priusquam manum consererent, leniter et quiete nihil ne in ipsa quidem pugna iracunde rabioseue fecerunt. Ego ne Torquatum quidem illum, qui hoc cognomen inuenit, iratum existimo Gallo torquem detraxisse nec Marcellum apud

---

auersa a) auersa RP. uehementior, uehementior) uehementior R. 48. possint) possim RP. Atque) atqui RPO. coepit) coeperit O. Gladiatorium) gladiatorum PO. Pacidianus) Pacideianus O. † suria) suria RP. † sura O. efferor) ecferor RO. eo feror P. 49. At) ac RP. cognomen) cognouit nomen RP.

Clastidium ideo fortem fuisse, quia fuerit iratus. 50. De Africano quidem, quia notior est nobis propter recentem memoriam, uel iurare possum non illum iracundia tum inflammatum fuisse, quum in acie M. Alliennium Pelignum scuto protexerit gladiumque hosti in pectus infixerit. De L. Bruto fortasse dubitarim, an propter infinitum odium tyranni effrenatius in Arruntem inuaserit; uideo enim utrumque cominus ictu cecidisse contrario. Quid igitur huc adhibetis iram? an fortitudo nisi insanire coepit, impetus suos non habet? Quid? Herculem, quem in coelum ista ipsa, quam uos iracundiam esse uultis, sustulit fortitudo, iratumne censes conflixisse cum Erymanthio apro aut leone Nemeaeo? an etiam Theseus Marathonii tauri cornua comprehendit iratus? Uide, ne fortitudo minime sit rabiosa, sitque iracundia tota leuitatis. Neque enim est ulla fortitudo, quae rationis est expers.

XXIII. 51. Contemnendae res humanae sunt, negligenda mors est, patibiles et dolores et labores putandi. Haec quum constituta sunt iudicio atque sententia, tum est robusta illa et stabilis fortitudo, nisi forte quae uehementer, acriter, animose fiunt, iracunde fieri suspicamur. Mihi ne Scipio quidem ille pontifex maximus, qui hoc Stoicorum uerum esse declarauit, nunquam priuatum esse sapientem, iratus uidetur fuisse Ti. Graccho tum, quum consulem languentem reliquit atque ipse priuatus, ut si consul esset, qui rem publicam saluam esse uellet, se sequi iussit. 52. Nescio, ecquid ipsi nos fortiter in re publica fecerimus; si quid fecimus, certe irati non fecimus. An est quicquam similius insaniae quam ira, quam bene Ennius initium dixit insaniae. Color, uox, oculi, spiritus, impo-

---

50. acie M.) aciē R Alliennium) Allienum O Arruntem) Arrunte RP. Aruntem O coepit) coeperit O. iratumne) ratumne RP. conflixisse) confluxisse P. Erymanthio) Erymāthio R. Erymatio P. aut leone) ut leone RP. Nemeaeo) Nemaeo R. Neameo P. tauri) auri R., *sed corr. in* tauri. ari P. ulla) illa O. 51. dol. et lab.) lab. et dol. P. sunt) sint RP. mihi ne) mihi me RP. saluam) salua R. 52. similius insaniae) sim insania RP.

tentia dictorum ac factorum quam partem habent sanitatis? quid Achille Homerico foedius, quid Agamemnone in iurgio? nam Aiacem quidem ira ad furorem mortemque perduxit. Non igitur desiderat fortitudo aduocatam iracundiam; satis est instructa, parata, armata per sese. Nam isto modo quidem licet dicere utilem uinolentiam ad fortitudinem, utilem etiam dementiam, quod et insani et ebrii multa faciunt saepe uehementius. Semper Aiax fortis, fortissimus tamen in furore;

Nam facinus fecit maximum, quum Danais inclinantibus
Summam rem † perficit manus, proelium restituit insaniens.

XXIV. 53. Dicamus igitur utilem insaniam? Tracta definitiones fortitudinis, intelliges eam stomacho non egere. Fortitudo est igitur affectio animi legi summae in perpetiendis rebus obtemperans uel conseruatio stabilis iudici in eis rebus, quae formidolosae uidentur, subeundis et repellendis uel scientia rerum formidolosarum contrariarumque aut omnino negligendarum conseruans earum rerum stabile iudicium uel breuius, ut Chrysippus (nam superiores definitiones erant Sphaeri, hominis in primis bene definientis, ut putant Stoici; sunt enim omnino omnes fere similes, sed declarat communes notiones alia magis alia); quo modo igitur Chrysippus? Fortitudo est, inquit, scientia rerum perferendarum uel affectio animi in patiendo ac perferendo, summae legi parens sine timore. Quamuis licet insectemur istos, ut Carneades solebat; metuo, ne soli philosophi sint. Quae enim istarum definitionum non aperit notionem nostram, quam habemus omnes de fortitudine tectam atque inuolutam? qua aperta quis est, qui aut bellatori aut imperatori aut oratori quaerat aliquid neque eos existimet sine rabie quicquam fortiter facere posse? 54. Quid? Stoici, qui omnes insipientes insanos esse dicunt, nonne ista colligunt?

---

ac) atque O. quam) qua P. uinolentiam) uinul. RP. † perficit manus, proel. rest.) *sine nota corrupt.* RP. perfecit manu, rest. pr. O. 53. insaniam) insaniem RP. contrariarumque) contr. perferendarum O. Sphaeri) Spheri RP. declarat) declarant RPO.

Remoue perturbationes maximeque iracundiam; iam uidebuntur monstra dicere. Nunc autem ita disserunt, sic se dicere omnes stultos insanire, ut male olere omne coenum. At non semper. Commoue, senties. Sic iracundus non semper iratus est; lacesse, iam uidebis furentem. Quid? ista bellatrix iracundia quum domum rediit, qualis est cum uxore, cum liberis, cum familia, an tum quoque est utilis? Est igitur aliquid, quod perturbata mens melius possit facere quam constans, an quisquam potest sine perturbatione mentis irasci? Bene igitur nostri, quum omnia essent in moribus uitia, quod nullum erat iracundia foedius, iracundos solos morosos nominauerunt.

XXV. 55. Oratorem uero irasci minime decet, simulare non dedecet. An tibi irasci tum uidemur, quum quid in causis acrius et uehementius dicimus? quid? quum iam rebus transactis et praeteritis orationes scribimus, num irati scribimus? *Ecquis hoc animaduertit? uincite!* num aut egisse unquam iratum Aesopum aut scripsisse existimamus iratum Accium? Aguntur ista praeclare et ab oratore quidem melius, si modo est orator, quam ab ullo histrione; sed aguntur leniter et mente tranquilla. Libidinem uero laudare cuius est libidinis? Themistoclem mihi et Demosthenem profertis, additis Pythagoram, Democritum, Platonem. Quid? uos studia libidinem uocatis? quae uel optimarum rerum, ut ea sunt, quae profertis, sedata tamen et tranquilla esse debent. Iam aegritudinem laudare, unam rem maxime detestabilem, quorum est tandem philosophorum? At commode dixit Afranius:

Dummodo doleat aliquid, doleat quidlibet.

Dixit enim de adolescente perdito ac dissoluto; nos autem de constanti uiro ac sapienti quaerimus. Et quidem ipsam illam iram centurio habeat aut signifer uel ceteri, de quibus dici

---

54. monstra) mostra R. perturbata) per *in litura habet* R. moribus) morbus R., *sed corr. in* morbis. morbis P. 55. dedecet) decet RP. Ecquis) et quis RP. unquam) nunquam P. Accium) Attium O. libidinem uocatis) libidine uoc. P. At) ad RP.

non necesse est, ne rhetorum aperiamus mysteria. Utile est enim uti motu animi, qui uti ratione non potest; nos autem, ut testificor saepe, de sapiente quaerimus.

XXVI. 56. At etiam aemulari utile est, obtrectare, misereri. Cur misereare potius quam feras opem, si id facere possis, an sine misericordia liberales esse non possumus? Non enim suscipere ipsi aegritudines propter alios debemus, sed alios, si possumus, leuare aegritudine. Obtrectare uero alteri aut illa uitiosa aemulatione, quae riualitati similis est, aemulari quid habet utilitatis, quum sit aemulantis angi alieno bono, quod ipse non habeat, obtrectantis autem angi alieno bono, quod id etiam alius habeat? Qui id approbari possit, aegritudinem suscipere pro experientia, si quid habere uelis? nam solum habere uelle summa dementia est. 57. Mediocritates autem malorum quis laudare recte possit? Quis enim potest, in quo libido cupiditasue sit, non libidinosus et cupidus esse; in quo ira, non iracundus; in quo angor, non anxius; in quo timor, non timidus? Libidinosum igitur et iracundum et anxium et timidum censemus esse sapientem, de cuius excellentia multa quidem dici quamuis fuse lateque possunt, sed breuissime illo modo, sapientiam esse rerum diuinarum et humanarum scientiam cognitionemque, quae cuiusque rei causa sit; ex quo efficitur, ut diuina imitetur, humana omnia inferiora uirtute ducat. In hanc tu igitur tanquam in mare, quod est uentis subiectum, perturbationem cadere tibi dixisti uideri? quid est, quod tantam grauitatem constantiamque perturbet? an improuisum aliquid aut repentinum? Quid potest accidere tale ei, cui nihil, quod homini euenire possit [,non praemeditatum sit]? Nam quod aiunt nimia resecari oportere, naturalia

---

56. obtrectare) obtrectari RP. Qui id) quis id RP. possit) possit, [te] O. nam) non RP. 57. lib. igitur) lib. igitur, [et cupidum,] O. fuse) fulse P. possunt) possit RP. cognitionemque) cogitationemque P. cadere) *in marg. habet* R. tale ei) tale et RP. [non praemeditatum sit]) *om.* RP.

relinqui; quid tandem potest esse naturale, quod idem nimium esse possit? Sunt enim omnia ista ex errorum orta radicibus, quae euellenda et extrahenda penitus, non circumcidenda nec amputanda sunt.

XXVII. 58. Sed quoniam suspicor te non tam de sapiente quam de te ipso quaerere (illum enim putas omni perturbatione liberum esse, te uis), uideamus, quanta sint, quae a philosophia remedia morbis animorum adhibeantur. Est enim quaedam medicina certe, nec tam fuit hominum generi infensa atque inimica natura, ut corporibus tot res salutares, animis nullam inuenerit, de quibus hoc etiam est merita melius, quod corporum adiumenta adhibentur extrinsecus, animorum salus inclusa in iis ipsis est. Sed quo maior est in eis praestantia et diuinior, eo maiore indigent diligentia. Itaque bene adhibita ratio cernit, quid optimum sit, neglecta multis implicatur erroribus. 59. Ad te igitur mihi iam conuertenda omnis oratio est; simulas enim quaerere te de sapiente, quaeris autem fortasse de te.

Earum igitur perturbationum, quas exposui, uariae sunt curationes. Nam neque omnis aegritudo una ratione sedatur; alia est enim lugenti, alia miseranti aut inuidenti adhibenda medicina; est etiam in omnibus quattuor perturbationibus illa distinctio, utrum ad uniuersam perturbationem, quae est aspernatio rationis aut appetitus uehementior, an ad singulas, ut ad metum, libidinem, reliquas melius adhibeatur oratio, et utrum illudne non uideatur aegre ferundum, ex quo suscepta sit aegritudo, an omnium rerum tollenda omnino aegritudo; ut si quis aegre ferat se pauperem esse, idne disputes, paupertatem malum non esse, an hominem aegre ferre nihil oportere. Ni-

---

58. liberum esse) esse lib. O. sint, quae a) sit quae RP. nullam) nulla RP. est) *om.* R. iis ipsis) his ipsis RPO. indigent) indiget RP. neglecta) nec lecta RP. 59. Earum) eorum RP. reliquas) reliquias RP. ferundum) ferendum O. tollenda) toleranda RP.

mirum hoc melius, ne, si forte de paupertate non persuaseris, sit aegritudini concedendum; aegritudine autem sublata propriis rationibus, quibus heri usi sumus, quodam modo etiam paupertatis malum tollitur.

XXVIII. 60. Sed omnis eiusmodi perturbatio animi placatione abluatur illa quidem, quum doceas nec bonum illud esse, ex quo laetitia aut libido oriatur, nec malum, ex quo aut metus aut aegritudo; uerum tamen haec est certa et propria sanatio, si doceas ipsas perturbationes per se esse uitiosas nec habere quicquam aut naturale aut necessarium; ut ipsam aegritudinem leniri uidemus, quum obicimus maerentibus imbecillitatem animi effeminati, quumque eorum grauitatem constantiamque laudamus, qui non turbulente humana patiantur. Quod quidem solet eis etiam accidere, qui illa mala esse censent, ferenda tamen aequo animo arbitrantur. Putat aliquis esse uoluptatem bonum, alius autem pecuniam; tamen et ille ab intemperantia et hic ab auaritia auocari potest. Illa autem altera ratio et oratio, quae simul et opinionem falsam tollit et aegritudinem detrahit, est ea quidem utilior, sed raro proficit neque est ad uulgus adhibenda. 61. Quaedam autem sunt aegritudines, quas leuare illa medicina nullo modo possit; ut si quis aegre ferat nihil in se esse uirtutis, nihil animi, nihil offici, nihil honestatis, propter mala is quidem angatur, sed alia quaedam sit ad eum admouenda curatio et talis quidem, quae possit esse omnium etiam de ceteris rebus discrepantium philosophorum. Inter omnes enim conuenire oportet commotiones animorum a recta ratione auersas esse uitiosas, ut, etiam si et mala sint illa, quae metum aegritudinemue, et bona, quae cupiditatem laetitiamue moueant, tamen sit uitiosa ipsa com-

---

ne, si) nisi P. 60. nec bonum) et b. RP. ut ipsam) aut ipsa R. ut ipsa P. obicimus) obicibus RP. grauitatem constantiamque) grauitate constantiaque RP. arbitrantur) arbitratur RP. Putat) puta RP. aliquis) aliqui R. falsam) falsa RP. et aegritudinem) et aegritudine RP. 61. et mala — et bona) nec mala — nec bona RP.

motio. Constantem enim quendam uolumus, sedatum, grauem, humana omnia spernentem illum esse, quem magnanimum et fortem uirum dicimus. Talis autem nec maerens nec timens nec cupiens nec gestiens esse quisquam potest. Eorum enim haec sunt, qui euentus humanos superiores quam suos animos esse ducunt.

XXIX. 62. Quare omnium philosophorum, ut ante dixi, una ratio est medendi, ut nihil, quale sit illud, quod perturbet animum, sed de ipsa sit perturbatione dicendum. Itaque primum in ipsa cupiditate, quum id solum agitur, ut ea tollatur, non est quaerendum, bonum illud necne sit, quod libidinem moueat; sed libido ipsa tollenda est; ut siue quod honestum est, id sit summum bonum, siue uoluptas siue horum utrumque coniunctum siue tria illa genera bonorum, tamen, etiam si uirtutis ipsius uehementior appetitus sit, eadem sit omnibus ad deterrendum adhibenda oratio. Continet autem omnem sedationem animi humana in conspectu posita natura, quae quo facilius expressa cernatur, explicanda est oratione communis condicio lexque uitae. 63. Itaque non sine causa, quum Orestem fabulam doceret Euripides, primos tres uersus reuocasse dicitur Socrates:

Neque tam terribilis ulla fando oratio est
Nec sors nec ira coelitum inuectum malum,
Quod non natura humana patiendo efferat.

Est autem utilis ad persuadendum ea, quae acciderint, ferri et posse et oportere enumeratio eorum, qui tulerunt. Etsi aegritudinis sedatio et hesterna disputatione explicata est et in Consolationis libro, quem in medio (non enim sapientes eramus) maerore et dolore conscripsimus; quodque uetat Chrysippus ad recentes quasi tumores animi remedium adhiberc, id nos fecimus naturaeque uim attulimus, ut magnitudini medicinae doloris magnitudo concederet.

---

spernentem) prementem RPO. ducunt) dicunt RP. 62. uirtutis) uirtus R. uirt' P. 63. doceret) diceret RP. oratio) ratio RP. sors) fors RP. inuectum) inuentum RP. autem) etiam O. ut) ut quum *Non. p. 270.*

XXX. 64. Sed aegritudini, de qua satis est disputatum, finitimus est metus, de quo pauca dicenda sunt. Est enim metus, ut aegritudo praesentis, sic ille futuri mali. Itaque nonnulli aegritudinis partem quandam metum esse dicebant; alii autem metum praemolestiam appellabant, quod esset quasi dux consequentis molestiae. Quibus igitur rationibus instantia feruntur, eisdem contemnuntur sequentia. Nam uidendum est in utrisque, ne quid humile, summissum, molle, effeminatum, fractum abiectumque faciamus. Sed quanquam de ipsius metus inconstantia, imbecillitate, leuitate dicendum est, tamen multum prodest ea, quae metuuntur, ipsa contemnere. Itaque siue casu accidit siue consilio, percommode factum est, quod eis de rebus, quae maxime metuuntur, de morte et de dolore, primo et proximo die disputatum est. Quae si probata sunt, metu magna ex parte liberati sumus. Ac de malorum opinione hactenus.

XXXI. 65. Uideamus nunc de bonorum, id est de laetitia et de cupiditate. Mihi quidem in tota ratione ea, quae pertinet ad animi perturbationes, una res uidetur causam continere, omnes eas esse in nostra potestate, omnes iudicio susceptas, omnes uoluntarias. Hic igitur error est eripiendus, haec detrahenda opinio, atque ut in malis opinatis tolerabilia, sic in bonis sedatiora sunt efficienda ea, quae magna et laetabilia ducuntur. Atque hoc quidem commune malorum et bonorum, ut, si iam difficile sit persuadere nihil earum rerum, quae perturbent animum, aut in bonis aut in malis esse habendum, tamen alia ad alium motum curatio sit adhibenda, aliaque ratione maleuolus, alia amator, alia rursus anxius, alia timidus corrigendus. 66. Atque erat facile sequentem eam rationem, quae maxime probatur de bonis et malis, negare unquam laetitia affici posse insipientem, quod nihil unquam haberet boni. Sed

---

64. ille) illi RP. praemolestiam) praemolestia RP. esset) est RP. 65. pertinet) pertinent RP. perturbationes) perturbationem RP. ducuntur) dicuntur RP.

loquimur nunc more communi. Sint sane ista bona, quae putantur, honores, diuitiae, uoluptates, cetera, tamen in eis ipsis potiundis exultans gestiensque laetitia turpis est, ut, si ridere concessum sit, uituperetur tamen cachinnatio. Eodem enim uitio est effusio animi in laetitia, quo in dolore contractio, eademque leuitate cupiditas est in appetendo, qua laetitia in fruendo, et ut nimis afflicti molestia, sic nimis elati laetitia iure iudicantur leues. Et quum inuidere aegritudinis sit, malis autem alienis uoluptatem capere laetitiae, utrumque immanitate et feritate quadam proponenda castigari solet. Atque ut prouidere decet, timere non decet, sic gaudere decet, laetari non decet, quoniam docendi causa a gaudio laetitiam distinguimus. 67. Illud iam supra diximus, contractionem animi recte fieri nunquam posse, elationem posse; aliter enim Naeuianus ille gaudet Hector:

Laetus sum laudari me abs te, pater, a laudato uiro;

aliter ille apud Trabeam:

Lena delenita argento nutum obseruabit meum,
Quid uelim, quid studeam; adueniens digito impellam ianuam,
Fores patebunt, de improuiso Chrysis ubi me aspexerit,
Alacris obuiam mihi ueniet complexum exoptans meum,
Mihi se dedet.

Quam haec pulchra putet, ipse iam dicet:

Fortunam ipsam anteibo fortunis meis.

XXXII. 68. Haec laetitia quam turpis sit, satis est diligenter attendentem penitus uidere. Et ut turpes sunt, qui efferunt se laetitia tum, quum fruuntur Uenereis uoluptatibus, sic flagitiosi, qui eas inflammato animo concupiscunt. Totus uero iste, qui uulgo appellatur amor (nec hercule inuenio, quo nomine alio possit appellari), tantae leuitatis est, ut nihil uideam, quod putem conferendum. Quem Caecilius

---

66. afflicti molestia) adflictio molestia RP. afflicti molles O. nimis) animis RP. prouidere) confidere *Non. p. 444.* RP. cauere O. sic) sic quidem *Non. l. l.* 67. contractionem) contractione RP. laudari me) laudari P. ille) enim P. 68. Uenereis) Ueneriis RP.

deum qui non summum putet,
Aut stultum aut rerum esse imperitum existimat;
Cui in manu sit, quem esse dementem uelit,
Quem sapere, quem insanire, quem in morbum inici,
Quem contra amari, quem expeti, quem arcessier.

69. O praeclaram emendatricem uitae poëticam, quae amorem, flagiti et leuitatis auctorem, in concilio deorum collocandum putet. De comoedia loquor, quae, si haec flagitia non probaremus, nulla esset omnino. Quid ait ex tragoedia princeps ille Argonautarum?

Tu me amoris magis quam honoris seruauisti gratia.

Quid ergo? hic amor Medeae quanta miseriarum excitauit incendia! Atque ea tamen apud alium poëtam patri dicere audet se coniugem habuisse

Illum, Amor quem dederat, qui plus pollet potiorque est patre.

XXXIII. 70. Sed poëtas ludere sinamus, quorum fabulis in hoc flagitio uersari ipsum uidemus Iouem. Ad magistros uirtutis philosophos ueniamus, qui amorem negant stupri esse et in eo litigant cum Epicuro non multum, ut opinio mea fert, mentiente. Quis est enim iste amor amicitiae? Cur neque deformem adolescentem quisquam amat neque formosum senem? Mihi quidem haec in Graecorum gymnasiis nata consuetudo uidetur, in quibus isti liberi et concessi sunt amores. Bene ergo Ennius:

Flagiti principium est nudare inter ciues corpora.

Qui ut sint, quod fieri posse uideo, pudici, solliciti tamen et anxii sunt eoque magis, quod se ipsi continent et coërcent. 71. Atque ut muliebres amores omittam, quibus maiorem licentiam natura concessit, quis aut de Ganymedi raptu dubitat, quid poëtae uelint, aut non intelligit, quid apud Euripidem et

---

existimat) existumet RP. dementem) demente R. insanire) sanari O. arcessier) arcessiri R. accessiri P. 69. amorem) amore R. concilio) consilio P. non) nos RP. seruauisti) seruasti RP. se) sed RP.

loquatur et cupiat Laius, quid denique homines doctissimi et summi poëtae de se ipsis et carminibus edant et cantibus? Fortis uir in sua re publica cognitus quae de iuuenum amore scribit Alcaeus! nam Anacreontis quidem tota poësis est amatoria; maxime uero omnium flagrasse amore Rheginum Ibycum apparet ex scriptis.

XXXIV. Atque horum omnium libidinosos esse amores uidemus. Philosophi sumus exorti et auctore quidem nostro Platone, quem non iniuria Dicaearchus accusat, qui amori auctoritatem tribueremus. 72. Stoici uero et sapientem amaturum esse dicunt et amorem ipsum conatum amicitiae faciendae ex pulchritudinis specie definiunt. Qui si quis est in rerum natura sine sollicitudine, sine desiderio, sine cura, sine suspirio, sit sane; uacat enim omni libidine; haec autem de libidine oratio est. Sin autem est aliquis amor, ut est certe, qui nihil absit aut non multum ab insania, qualis in Leucadia est:

Si quidem sit quisquam deus,
Cui ego sim curae.

73. At id erat deis omnibus curandum, quemadmodum hic frueretur uoluptate amatoria.

Heu me infelicem!

Nihil uerius. Probe et ille:

Sanusne es, qui temere lamentare?

Hic insanus uidetur etiam suis. At quas tragoedias efficit!

Te, Apollo sancte, fer opem! teque, omnipotens Neptune, inuoco
Uosque adeo, uenti!

Mundum totum se ad amorem suum subleuandum conuersurum putat, Uenerem unam excludit ut iniquam:

Nam quid ego te appellem, Uenus?

Eam prae libidine negat curare quicquam. Quasi uero ipse non propter libidinem tanta flagitia et faciat et dicat.

---

71. de se ipsis) de ipsis P. Rheginum) Reg. R. 72. faciendae) faciundae O. Cui) Quoii O. 73. deis) de his RP. Sanusne) Sanun' O. Hic) sic RPO. At) ad RP. efficit) effecit R. Te) et R. teque) teque a R.

XXXV. 74. Sic igitur affecto haec adhibenda curatio est, ut et illud, quod cupiat, ostendat, quam leue, quam contemnendum, quam nihili sit omnino, quam facile uel aliunde uel alio modo perfici uel omnino negligi possit. Abducendus etiam est nonnunquam ad alia studia, sollicitudines, curas, negotia; loci denique mutatione, tanquam aegroti non conualescentes, saepe curandus est; 75. etiam nouo quidam amore ueterem amorem tanquam clauo clauum eiciendum putant; maxime autem admonendus, quantus sit furor amoris. Omnibus enim ex animi perturbationibus est profecto nulla uehementior, ut, si iam ipsa illa accusare nolis, stupra dico et corruptelas et adulteria, incesta denique, quorum omnium accusabilis est turpitudo; sed ut haec omittas, perturbatio ipsa mentis in amore foeda per se est. 76. Nam ut illa praeteream, quae sunt furoris, haec ipsa per sese quam habent leuitatem, quae uidentur esse mediocria,

iniuriae,
Suspiciones, inimicitiae, induciae,
Bellum, pax rursum. Incerta haec si tu postules
Ratione certa facere, nihilo plus agas,
Quam si des operam, ut cum ratione insanias.

Haec inconstantia mutabilitasque mentis quem non ipsa prauitate deterreat? Est etiam illud, quod in omni perturbatione dicitur, demonstrandum, nullam esse nisi opinabilem, nisi iudicio susceptam, nisi uoluntariam. Etenim si naturalis amor esset, et amarent omnes et semper amarent et idem amarent, neque alium pudor, alium cogitatio, alium satietas deterreret.

XXXVI. 77. Ira uero [quae] quam diu perturbat animum, dubitationem insaniae non habet, cuius impulsu existit etiam inter fratres tale iurgium:

---

74. ut et) ut ei O. nihili) nihil O. etiam est) est etiam O. 75. eiciendum) eiiciundum O. adulteria) adultera P. 76. si tu) sit ut R. Est etiam) est enim RPO. 77. [quae]) *sine uncis* RPO.

A. Quis homo te exuperauit usquam gentium impudentia?
M. Quis autem malitia te?

Nosti, quae sequuntur; alternis enim uersibus intorquentur inter fratres grauissimae contumeliae, ut facile appareat Atrei filios esse eius, qui meditatur poenam in fratrem nouam:

Maior mihi moles, maius misscendum malum,
Qui illius acerbum cor contundam et comprimam.

Quo igitur haec erumpit moles? Audi Thyestem:

Impius hortatur me frater, ut meos malis miser
Manderem natos.

Eorum uiscera apponit. Quid est enim, quo non progrediatur eodem ira, quo furor? Itaque iratos proprie dicimus exisse de potestate, id est de consilio, de ratione, de mente; horum enim potestas in totum a imum esse debet. 78. His aut subtrahendi sunt ei, in quos impetum conantur facere, dum ipsi se colligant, (quid est autem se ipsum colligere nisi dissipatas animi partes rursum in suum locum cogere?) aut rogandi orandique sunt, ut, si quam habent ulciscendi uim, differant in tempus aliud, dum deferuescat ira. Deferuescere autem certe significat ardorem animi inuita ratione excitatum. Ex quo illud laudatur Archytae, qui quum uillico factus esset iratior: Quo te modo, inquit, accepissem, nisi iratus essem?

XXXVII. 79. Ubi sunt ergo isti, qui iracundiam utilem dicunt (potest utilis esse insania?) aut naturalem? An quicquam est secundum naturam, quod fit repugnante ratione? quo modo autem, si naturalis esset ira, aut alius alio magis iracundus esset, aut finem haberet prius, quam esset ulta, ulciscendi libido, aut quenquam poeniteret, quod fecisset per iram, ut Alexandrum regem uidemus, qui quum interemisset

---

usquam) unquam RP. enim) eum R. fratrem) frater P. miscendum) miscendum'st O. Quo) quorum P. Quae O. erumpit) erunt RP. erit O Impius) ipsum RP. Manderem) mandarem RP. uiscera) uiscere RP. est) *om.* P. 78. ipsi se) ipse ipsi RP. se ipsi O. 79. An) hanc RP. est) es RP. magis) maius P. ulta) ulla RP.

Clitum, familiarem suum, uix a se manus abstinuit; tanta uis fuit poenitendi. Quibus cognitis quis est, qui dubitet, quin hic quoque motus animi sit totus opinabilis ac uoluntarius? Quis enim dubitarit, quin aegrotationes animi, qualis est auaritia, gloriae cupiditas, ex eo, quod magni aestimetur ea res, ex qua animus aegrotat, oriantur? Unde intelligi debet perturbationem quoque omnem esse in opinione. 80. Et si fidentia, id est firma animi confisio, scientia quaedam est et opinio grauis non temere assentientis, metus quoque est diffidentia expectati et impendentis mali; et si spes est expectatio boni, mali expectationem esse necesse est metum. Ut igitur metus, sic reliquae perturbationes sunt in malo. Ergo ut constantia scientiae, sic perturbatio erroris est. Qui autem natura dicuntur iracundi aut misericordes aut inuidi aut tale quid, ei sunt constituti quasi mala ualetudine animi, sanabiles tamen, ut Socrates dicitur. Quum multa in conuentu uitia collegisset in eum Zopyrus, qui se naturam cuiusque ex forma perspicere profitebatur, derisus est a ceteris, qui illa in Socrate uitia non agnoscerent, ab ipso autem Socrate subleuatus, quum illa sibi insita, sed ratione a se deiecta diceret. 81. Ergo ut optima quis ualetudine affectus potest uideri natura ad aliquem morbum procliuior, sic animus alius ad alia uitia propensior. Qui autem non natura, sed culpa uitiosi esse dicuntur, eorum uitia constant e falsis opinionibus rerum bonarum et malarum, ut sit alius ad alios motus perturbationesque procliuior. Inueteratio autem, ut in corporibus, aegrius depellitur quam perturbatio, citiusque repentinus oculorum tumor sanatur, quam diuturna lippitudo depellitur.

XXXVIII. 82. Sed cognita iam causa perturbationum, quae omnes oriuntur ex iudiciis opinionum et uoluntatibus, sit iam

---

oriantur) oriatur R 80. diffidentia) defidentia RP. ei sunt) eis sunt O. sanabiles) sanabile ē RP. Socrates) Socratis O. insita) signa RP. 81. quis) quisque RPO. natura) ut nat. RP. at natura O. et malarum) ac m. O.

huius disputationis modus. Scire autem nos oportet cognitis, quoad possunt ab homine cognosci, bonorum et malorum finibus nihil a philosophia posse aut maius aut utilius optari quam haec, quae a nobis hoc quadriduo disputata sunt. Morte enim contempta et dolore ad patiendum leuato adiunximus sedationem aegritudinis, qua nullum homini malum maius est. Etsi enim omnis animi perturbatio grauis est nec multum differt ab amentia, tamen [ita] ceteros, quum sunt in aliqua perturbatione aut metus aut laetitiae aut cupiditatis, commotos modo et perturbatos dicere solemus; at eos, qui se aegritudini dediderunt, miseros, afflictos, aerumnosos, calamitosos. 83. Itaque non fortuito factum uidetur, sed a te ratione propositum, ut separatim de aegritudine et de ceteris perturbationibus disputaremus; in ea est enim fons miseriarum et caput. Sed et aegritudinis et reliquorum animi morborum una sanatio est, omnes opinabiles esse et uoluntarios ea reque suscipi, quod ita rectum esse uideatur. Hunc errorem quasi radicem malorum omnium stirpitus philosophia se extracturam pollicetur. 84. Demus igitur nos huic excolendos patiamurque nos sanari. His enim malis insidentibus non modo beati, sed ne sani quidem esse possumus. Aut igitur negemus quicquam ratione confici, quum contra nihil sine ratione recte fieri possit, aut quum philosophia ex rationum collatione constet, ab ea, si et boni et beati uolumus esse, omnia adiumenta et auxilia petamus bene beateque uiuendi.

---

82. nos oportet) uos op. RP. cognitis) et cognitis P. quoad) quod ad P. quadriduo) quatriduo O. qua) quia P. [ita]) *sine uncis* RP. 84. insidentibus) insidientibus P. ratione) rationi RP.

M. TULLI CICERONIS

TUSCULANARUM DISPUTATIONUM

LIBER QUINTUS.

UIRTUTEM AD BEATE UIUENDUM SE IPSA ESSE CONTENTAM.

1. I. Quintus hic dies, Brute, finem faciet Tusculanarum disputationum, quo die est a nobis ea de re, quam tu ex omnibus maxime probas, disputatum. Placere enim tibi admodum sensi et ex eo libro, quem ad me accuratissime scripsisti, et ex multis sermonibus tuis uirtutem ad beate uiuendum se ipsa esse contentam. Quod etsi difficile est probatu propter tam uaria et tam multa tormenta fortunae, tale tamen est, ut elaborandum sit, quo facilius probetur; nihil est enim omnium, quae in philosophia tractantur, quod grauius magnificentiusque dicatur. 2. Nam quum ea causa impulerit eos, qui primi se ad philosophiae studium contulerunt, ut omnibus rebus posthabitis totos se in optimo uitae statu exquirendo collocarent, profecto spe beate uiuendi tantam in eo studio curam operamque posuerunt. Quod si ab iis inuenta et perfecta uirtus est, et si praesidi ad beate uiuendum in uirtute satis est, quis est, qui non praeclare et ab illis positam et a nobis susceptam operam philosophandi arbitretur? Sin autem

---

1. et ex) ex P. difficile) *Sic Non. p. 163.* difficili RP. 2. optimo) optimæ P. ab iis) ab his R.

uirtus subiecta sub uarios incertosque casus famula fortunae est nec tantarum uirium est, ut se ipsa tueatur, uereor, ne non tam uirtutis fiducia nitendum nobis ad spem beate uiuendi quam uota facienda uideantur. 3. Equidem eos casus, in quibus me fortuna uehementer exercuit, mecum ipse considerans huic incipio sententiae diffidere interdum et humani generis imbecillitatem fragilitatemque extimescere. Uereor enim, ne natura quum corpora nobis infirma dedisset iisque et morbos insanabiles et dolores intolerabiles adiunxisset, animos quoque dederit et corporum doloribus congruentes et separatim suis angoribus et molestiis implicatos. 4. Sed in hoc me ipse castigo, quod ex aliorum et ex nostra fortasse mollitia, non ex ipsa uirtute de uirtutis robore existimo. Illa enim, si modo est ulla uirtus (quam dubitationem auunculus tuus, Brute, sustulit), omnia, quae cadere in hominem possunt, subter se habet eaque despiciens casus contemnit humanos culpaque omni carens praeter se ipsam nihil censet ad se pertinere. Nos autem omnia aduersa quum uenientia metu augentes, tum maerore praesentia, rerum naturam quam errorem nostrum damnare malumus.

II. 5. Sed et huius culpae et ceterorum uitiorum peccatorumque nostrorum omnis a philosophia petenda correctio est. Cuius in sinum quum a primis temporibus aetatis nostra uoluntas studiumque nos compulisset, his grauissimis casibus in eundem portum, ex quo eramus egressi, magna iactati tempestate confugimus. O uitae philosophia dux, o uirtutis indagatrix expultrixque uitiorum! quid non modo nos, sed omnino uita hominum sine te esse potuisset? Tu urbes peperisti, tu dissipatos homines in societatem uitae conuocasti, tu eos infer se primo domiciliis, deinde coniugiis, tum litterarum et uocum communione iunxisti, tu inuentrix legum, tu magistra

---

casus) *om.* P. tantarum) tantam R., *sed corr. in* tantarum. 3. eos) meos *Non. p. 295.* 4. in hoc me) hoc in me *Non. p. 251.* in hominem) in homine RP. quum — tam uen. RPO. 5. uirtutis) uirtus RP. exp — nione) communi ore P.

morum et disciplinae fuisti. Ad te confugimus, a te opem petimus, tibi nos ut antea magna ex parte, sic nunc penitus totosque tradimus. Est autem unus dies bene et ex praeceptis tuis actus peccanti immortalitati anteponendus. Cuius igitur potius opibus utamur quam tuis, quae et uitae tranquillitatem largita nobis es et terrorem mortis sustulisti. 6. Ac philosophia quidem tantum abest, ut proinde, ac de hominum est uita merita, laudetur, ut a plerisque neglecta a multis etiam uituperetur. Uituperare quisquam uitae parentem et hoc parricidio se inquinare audet et tam impie ingratus esse, ut eam accuset, quam uereri deberet, etiam si minus percipere potuisset? Sed, ut opinor, hic error et haec indoctorum animis offusa caligo est, quod tam longe retro respicere non possunt nec eos, a quibus uita hominum instructa primis sit, fuisse philosophos arbitrantur.

III. 7. Quam rem antiquissimam quum uideamus, nomen tamen esse confitemur recens. Nam sapientiam quidem ipsam quis negare potest non modo re esse antiquam, uerum etiam nomine? quae diuinarum humanarumque rerum, tum initiorum causarumque cuiusque rei cognitione hoc pulcherrimum nomen apud antiquos assequebatur. Itaque et illos septem, qui a Graecis σοφοί, sapientes a nostris et habebantur et nominabantur, et multis ante saeculis Lycurgum, cuius temporibus Homerus etiam fuisse ante hanc urbem conditam traditur, et iam heroicis aetatibus Ulixem et Nestorem accepimus, et fuisse et habitos esse sapientes. 8. Nec uero Atlans sustinere coelum nec Prometheus affixus Caucaso nec stellatus Cepheus cum uxore, genero, filia traderetur, nisi coelestium diuina cognitio nomen eorum ad errorem fabulae traduxisset. A quibus ducti deinceps omnes, qui in rerum contemplatione studia ponebant,

---

peccanti) peccandi R. 6. Ac) At O. quidem) quem P. neglecta) nec lecta RP. 7. cuiusque) cuius RP. σοφοί) sophi P. habebantur) habeantur RP. Lycurgum) Lygurgum RP. et iam) etiam O. 8. Atlans) Atlas O Caucaso) Causo P. traduxisset) traduxissent RP.

sapientes et habebantur et nominabantur, idque eorum nomen usque ad Pythagorae manauit aetatem, quem, ut scribit auditor Platonis Ponticus Heraclides, uir doctus in primis, Phliuntem ferunt uenisse, eumque cum Leonte, principe Phliasiorum, docte et copiose disseruisse quaedam. Cuius ingenium et eloquentiam quum admiratus esset Leon, quaesiuisse ex eo, qua maxime arte confideret; at illum artem quidem se scire nullam, sed esse philosophum. Admiratum Leontem nouitatem nominis quaesiuisse, quinam essent philosophi, et quid inter eos et reliquos interesset; 9. Pythagoram autem respondisse similem sibi uideri uitam hominum et mercatum eum, qui haberetur maximo ludorum apparatu totius Graeciae celebritate; nam ut illic alii corporibus exercitatis gloriam et nobilitatem coronae peterent, alii emendi aut uendendi quaestu et lucro ducerentur, esset autem quoddam genus eorum, idque uel maxime ingenuum, qui nec plausum nec lucrum quaererent, sed uisendi causa uenirent studioseque perspicerent, quid ageretur et quo modo: item nos quasi in mercatus quandam celebritatem ex urbe aliqua, sic in hanc uitam ex alia uita et natura profectos, alios gloriae seruire, alios pecuniae; raros esse quosdam, qui ceteris omnibus pro nihilo habitis rerum naturam studiose intuerentur; hos se appellare sapientiae studiosos (id est enim philosophos); et ut illic liberalissimum esset spectare nihil sibi acquirentem, sic in uita longe omnibus studiis contemplationem rerum cogitationemque praestare.

IV. 10. Nec uero Pythagoras nominis solum inuentor, sed rerum etiam ipsarum amplificator fuit. Qui quum post hunc Phliasium sermonem in Italiam uenisset, exornauit eam Graeciam, quae magna dicta est, et priuatim et publice praestantissimis et institutis et artibus. Cuius de disciplina aliud tempus fuerit fortasse dicendi. Sed ab antiqua philosophia usque

---

Phliuntem) Philuntem RP. 9. uitam) uita R. illic) illi RP. item) ita *Non. p. 431.* celebritatem) *Sic Non. l. l.* celebritate RP. cogitationemque) cognitionemque O.

ad Socratem, qui Archelaum, Anaxagorae discipulum, audierat, numeri motusque tractabantur, et unde omnia orerentur quoue recíderent; studioseque ab iis siderum magnitudines, interualla, cursus anquirebantur et cuncta coelestia. Socrates autem primus philosophiam deuocauit e coelo et in urbibus collocauit et in domus etiam introduxit et coëgit de uita et moribus rebusque bonis et malis quaerere. 11. Cuius multiplex ratio disputandi rerumque uarietas et ingeni magnitudo, Platonis memoria et litteris consecrata, plura genera effecit dissentientium philosophorum, e quibus nos id potissimum consecuti sumus, quo Socratem usum arbitrabamur, ut nostram ipsi sententiam tegeremus, errore alios leuaremus, et in omni disputatione, quid esset simillimum ueri, quaereremus. Quem morem quum Carneades acutissime copiosissimeque tenuisset, fecimus et alias saepe et nuper in Tusculano, ut ad eam consuetudinem disputaremus. Et quadridui quidem sermonem superioribus ad te perscriptum libris misimus; quinto autem die quum eodem in loco consedissemus, sic est propositum, de quo disputaremus.

V. 12. A. Non mihi uidetur ad beate uiuendum satis posse uirtutem. M. At hercule Bruto meo uidetur, cuius ego iudicium, pace tua dixerim, longe antepono tuo. A. Non dubito, nec id nunc agitur, tu illum quantum ames; sed hoc, quod mihi dixi uideri, quale sit; de quo a te disputari uolo. M. Nempe negas ad beate uiuendum satis posse uirtutem? A. Prorsus nego. M. Quid? ad recte, honeste, laudabiliter, postremo ad bene uiuendum satisne est praesidi in uirtute? A. Certe satis. M. Potes igitur aut, qui male uiuat, non eum miserum dicere aut, quem bene fateare, eum negare beate uiuere? A. Quidni possim? Nam etiam in tormentis recte, honeste, laudabiliter et ob eam rem bene uiui potest, dummodo intelligas, quid nunc di-

---

10. orerentur) orirentur O. reciderent) recederent RP. ab iis) ab his RPO. domus) domos O. 11. effecit) efficit RP. ad eam) ad eadem R., *sed corr. in* ad eam. quadridui) quatridui O. ad te) a te RP. 12. hoc) de hoc R.

cam bene. Dico enim constanter, grauiter, sapienter, fortiter. 13. Haec etiam in eculeum coiciuntur, quo uita non aspirat beata. M. Quid igitur? solane beata uita, quaeso, relinquitur extra ostium limenque carceris, quum constantia, grauitas, fortitudo, sapientia, reliquae uirtutes rapiantur ad tortorem nullumque recusent nec supplicium nec dolorem? A. Tu si quid es facturus, noua aliqua conquiras oportet. Ista me minime mouent, non solum quia peruulgata sunt, sed multo magis quia tanquam leuia quaedam uina nihil ualent in aqua, sic Stoicorum ista magis gustata quam potata delectant. Uelut iste chorus uirtutum in eculeum impositus imagines constituit ante oculos cum amplissima dignitate, ut ad eas cursim perrectura nec eas beata uita a se desertas passura uideatur. 14. Quum autem animum ab ista pictura imaginibusque uirtutum ad rem ueritatemque traduxeris, hoc nudum relinquitur, possitne quis beatus esse, quamdiu torqueatur. Quamobrem hoc nunc quaeramus; uirtutes autem noli uereri, ne expostulent et querantur se a beata uita esse relictas; si enim nulla uirtus prudentia uacat, prudentia ipsa hoc uidet, non omnes bonos esse etiam beatos, multaque de M. Atilio, Q. Caepione, M'. Aquilio recordatur, beatamque uitam, si imaginibus potius uti quam rebus ipsis placet, conantem ire in eculeum retinet ipsa prudentia negatque ei cum dolore et cruciatu quicquam esse commune.

VI. 15. M. Facile patior te isto modo agere, etsi iniquum est praescribere mihi te, quemadmodum a me disputari uelis. Sed quaero, utrum aliquid actum superioribus diebus, an nihil arbitremur? A. Actum uero, et aliquantum quidem. M. Atqui si ita est, profligata iam haec et paene ad exitum adducta quaestio est. A. Quo tandem modo? M. Quia motus turbulenti iactationesque animorum incitatae et impetu inconsiderato elatae, rationem omnem repellentes, uitae beatae nullam partem

---

13. coiciuntur) coitiuntur R. coniiciuntur PO. reliquae) reliquaeque RPO. 14. M'. Aquilio) maquilo RP. 15. agere) egere RP. haec) om *Non. p. 160.* adducta) deducta *Non. l. l.*

relinquunt. Quis enim potest mortem aut dolorem metuens, quorum alterum saepe adest, alterum semper impendet, esse non miser? Quid? si idem (quod plerumque fit) paupertatem, ignominiam, infamiam timet, si debilitatem, caecitatem, si denique (quod non singulis hominibus, sed potentibus populis saepe contigit) seruitutem: potest ea timens esse quisquam beatus? 16. Quid? qui non modo ea futura timet, uerum etiam fert sustinetque praesentia, adde eodem exilia, luctus, orbitates, qui rebus his fractus aegritudine eliditur, potest tandem esse non miserrimus? Quid uero? illum, quem libidinibus inflammatum et furentem uidemus, omnia rabide appetentem cum inexplebili cupiditate, quoque affluentius uoluptates undique hauriat, eo grauius ardentiusque sitientem, nonne recte miserrimum dixeris? Quid? elatus ille leuitate inanique laetitia exultans et temere gestiens nonne tanto miserior, quanto sibi uidetur beatior? Ergo ut hi miseri, sic contra illi beati, quos nulli metus terrent, nullae aegritudines exedunt, nullae libidines incitant, nullae futiles laetitiae exultantes languidis liquefaciunt uoluptatibus. Ut maris igitur tranquillitas intelligitur nulla ne minima quidem aura fluctus commouente, sic animi quietus et placatus status cernitur, quum perturbatio nulla est, qua moueri queat. 17. Quod si est, qui uim fortunae, qui omnia humana, quaecunque accidere possunt, tolerabilia ducat, ex quo nec timor eum nec angor attingat, idemque si nihil concupiscat, nulla efferatur animi inani uoluptate, quid est, cur is non beatus sit? et si haec uirtute efficiuntur, quid est, cur uirtus ipsa per se non efficiat beatos?

VII. A. Atqui alterum dici non potest, quin ii, qui nihil metuant, nihil angantur, nihil concupiscant, nulla impotenti laetitia efferantur, beati sint; itaque id tibi concedo; alterum

infamiam) infamia R. non sing.) non modo s. *Non. p. 268* contigit) contingit *Non. l. l.* 16 Adde eodem) eodem adde P. miserrimus) miser *Non. p. 292.* quoque) quo *Non. p. 319* hauriat) hauriret *Non. l. l.* elatus) eleuatus RP. temere) timere RP. 17. quaecunque) quae cuique R. angantur) agant *Non. p. 129.* impotenti laet.) impotentia *Non. l. l.* efferantur) *Sic Non.* eeferant RP.

autem iam integrum non est. Superioribus enim disputationibus effectum est uacare omni animi perturbatione sapientem. 18. M. Nimirum igitur confecta res est; uidetur enim ad exitum uenisse quaestio. A. Propemodum id quidem. M. Uerum tamen mathematicorum iste mos est, non est philosophorum. Nam geometrae quum aliquid docere uolunt, si quid ad eam rem pertinet eorum, quae ante docuerunt, id sumunt pro concesso et probato; illud modo explicant, de quo ante nihil scriptum est. Philosophi quamcunque rem habent in manibus, in eam, quae conueniunt, congerunt omnia, etsi alio loco disputata sunt. Quod ni ita esset, cur Stoicus, si esset quaesitum, satisne ad beate uiuendum uirtus posset, multa diceret, cui satis esset respondere se ante docuisse nihil bonum esse, nisi quod honestum esset, hoc probato consequens esse beatam uitam uirtute esse contentam, et quo modo hoc sit consequens illi, sic illud huic, ut, si beata uita uirtute contenta sit, nisi honestum quod sit, nihil aliud sit bonum. 19. Sed tamen non agunt sic. Nam et de honesto et de summo bono separatim libri sunt, et quum ex eo efficiatur satis magnam in uirtute ad beate uiuendum esse uim, nihilo minus hoc agunt separatim. Propriis enim et suis argumentis et admonitionibus tractanda quaeque res est, tanta praesertim. Caue enim putes ullam in philosophia uocem emissam clariorem ullumue esse philosophiae promissum uberius aut maius. Nam quid profitetur? o di boni! perfecturam se, qui legibus suis paruisset, ut esset contra fortunam semper armatus, ut omnia praesidia haberet in se bene beateque uiuendi, ut esset semper denique beatus. 20. Sed uidero, quid efficiat. Tantisper hoc ipsum magni aestimo, quod pollicetur. Nam Xerxes quidem refertus omnibus praemiis donisque fortunae, non equitatu, non pedestribus copiis, non nauium multitudine, non infinito pondere auri contentus, praemium proposuit, qui inuenisset nouam uo-

---

uacare) uacari RP. 18. se ante docuisse) sed ante docuisset RP. beata uita) beatae RP.

luptatem. Qua ipsa non fuit contentus, neque enim unquam finem inueniet libido. Nos uellem praemio elicere possemus, qui nobis aliquid attulisset, quo hoc firmius crederemus.

VIII. 21. A. Uellem id quidem; sed habeo paullum, quod requiram. Ego enim assentior eorum, quae posuisti, alterum alteri consequens esse, ut quemadmodum, si quod honestum sit, id solum sit bonum, sequatur uitam beatam uirtute confici, sic si uita beata in uirtute sit, nihil esse nisi uirtutem bonum. Sed Brutus tuus auctore Aristo et Antiocho non sentit hoc; putat enim, etiam si sit bonum aliquod praeter uirtutem. M. Quid igitur? contra Brutumne me dicturum putas? A. Tu uero, ut uidetur; nam praefinire non est meum. M. Quid cuique igitur consentaneum sit, alio loco. 22. Nam ista mihi et cum Antiocho saepe et cum Aristo nuper, quum Athenis imperator apud eum deuersarer, dissensio fuit. Mihi enim non uidebatur quisquam esse beatus posse, quum in malis esset; in malis autem sapientem esse posse, si essent ulla corporis aut fortunae mala. Dicebantur haec, quae scripsit etiam Antiochus locis pluribus, uirtutem ipsam per se beatam uitam efficere [posse] neque tamen beatissimam; deinde ex maiore parte plerasque res nominari, etiam si quae pars abesset, ut uires, ut ualetudinem, ut diuitias, ut honorem, ut gloriam, quae genere, non numero cernerentur; item beatam uitam, etiam si ex aliqua parte clauderet, tamen ex multo maiore parte obtinere nomen suum. 23. Haec nunc enucleare non ita necesse est, quanquam non constantissime dici mihi uidentur. Nam et qui beatus est, non intelligo, quid requirat, ut sit beatior (si est enim, quod desit, ne beatus quidem est), et quod ex maiore parte unamquanque rem appellari spectarique dicunt, est, ubi id isto modo ualeat. Quum uero tria genera malorum esse dicant, qui duo-

---

inueniet) inueniret P. 21. paullum) paulum RP. paullulum O. Aristo) Aristone RP. Brutumne) Brutum nec RP. 22. Aristo) Aristone RP. scripsit) scripta sit RP. [posse]) *om.* R. *sine uncis* PO. 23. uidentur) uidetur R. rem) partem RP.

rum generum malis omnibus urgeatur, ut omnia aduersa sint in fortuna, omnibus oppressum corpus et confectum doloribus, huic paullumne ad beatam uitam deesse dicemus, non modo ad beatissimam?

IX. 24. Hoc illud est, quod Theophrastus sustinere non potuit. Nam quum statuisset uerbera, tormenta, cruciatus, patriae euersiones, exilia, orbitates magnam uim habere ad male misereque uiuendum, non est ausus elate et ample loqui, quum humiliter demisseque sentiret. Quam bene, non quaeritur; constanter quidem certe. Itaque mihi placere non solet consequentia reprehendere, quum prima concesseris. Hic autem elegantissimus omnium philosophorum et eruditissimus non magno opere reprehenditur, quum tria genera dicit bonorum; uexatur autem ab omnibus primum in eo libro, quem scripsit de uita beata, in quo multa disputat, quamobrem is, qui torqueatur, qui crucietur, beatus esse non possit. In eo etiam putatur dicere in rotam beatam uitam non escendere. Non usquam id quidem dicit omnino; sed quae dicit, idem ualent. 25. Possum igitur, cui concesserim in malis esse dolores corporis, in malis naufragia fortunae, huic suscensere dicenti non omnes bonos esse beatos, quum in omnes bonos ea, quae ille in malis numerat, cadere possint? Uexatur idem Theophrastus et libris et scholis omnium philosophorum, quod in Callisthene suo laudarit illam sententiam:

Uitam regit fortuna, non sapientia.

Negant ab ullo philosopho quicquam dictum esse languidius. Recte id quidem; sed nihil intelligo dici potuisse constantius. Si enim tot sunt in corpore bona, tot extra corpus in casu atque fortuna, nonne consentaneum est plus fortunam, quae domina rerum sit et externarum et ad corpus pertinentium,

---

paullumne) paulumne RP. paullulumne O. 24. quum hum. demisseque sentiret) hum. demisseque sentire *Non. p. 286* dicit) dici RP. rotam) rotam id est genus tormenti apud Graecos RP. escendere) escenderet R. 25. suscensere) succensere O. et externarum) externarum P.

quam consilium ualere? 26. An malumus Epicurum imitari, qui multa praeclare saepe dicit; quam enim sibi constanter conuenienterque dicat, non laborat. Laudat tenuem uictum. Philosophi id quidem, sed si Socrates aut Antisthenes diceret, non is, qui finem bonorum uoluptatem esse dixerit. Negat quenquam iucunde posse uiuere, nisi idem honeste, sapienter iusteque uiuat. Nihil grauius, nihil philosophia dignius, nisi idem hoc ipsum honeste, sapienter, iuste ad uoluptatem referret. Quid melius quam fortunam exiguam interuenire sapienti? sed hoc isne dicit, qui, quum dolorem non modo maximum malum, sed solum malum etiam dixerit, toto corpore opprimi possit doloribus acerrimis tum, quum maxime contra fortunam glorietur? 27. Quod idem melioribus etiam uerbis Metrodorus: Occupaui te, inquit, fortuna, atque cepi, omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me aspirare non posses. Praeclare, si Aristo Chius aut si Stoicus Zenon diceret, qui, nisi quod turpe esset, nihil malum duceret. Tu uero, Metrodore, qui omne bonum in uisceribus medullisque condideris et definieris summum bonum firma corporis affectione exploratagque spe contineri, fortunae aditus interclusisti? Quo modo? Isto enim bono iam expoliari potes.

X. 28. Atqui his capiuntur imperiti, et propter huiusmodi sententias istorum hominum est multitudo. Acute autem disputantis illud est, non quid quisque dicat, sed quid cuique dicendum sit, uidere. Uelut in ea ipsa sententia, quam in hac disputatione suscepimus, omnes bonos semper beatos uolumus esse. Quos dicam bonos, perspicuum est; omnibus enim uirtutibus instructos et ornatos tum sapientes, tum uiros bonos dicimus. Uideamus, qui dicendi sint beati. Equidem hos existimo, qui sint in bonis nullo adiuncto malo. 29. Neque ulla alia huic uerbo, quum beatum dicimus, subiecta notio est

---

26 Laudat) lauda R. Quid) qui R. isne) hisne R. 27. Occupaui te) occupauit *Non. p. 355.* Zenon) Zeno O. expoliari potes) expoliare potest RP. 28. Quos) quod RP. Quid O. dicendi) dicendum R, *sed corr. in* dicendi.

nisi secretis malis omnibus cumulata bonorum complexio. Hanc assequi uirtus, si quicquam praeter ipsam boni est, non potest. Aderit enim malorum, si mala illa ducimus, turba quaedam, paupertas, ignobilitas, humilitas, solitudo, amissio suorum, graues dolores corporis, perdita ualetudo, debilitas, caecitas, interitus patriae, exilium, seruitus denique. In his tot et tantis (atque etiam plura possunt accidere) potest esse sapiens; nam haec casus importat, qui in sapientem potest incurrere. At si ea mala sunt, quis potest praestare semper sapientem beatum fore, quum uel in omnibus his uno tempore esse possit? 30. Non igitur facile concedo neque Bruto meo neque communibus magistris neque ueteribus illis, Aristoteli, Speusippo, Xenocrati, Polemoni, ut, quum ea, quae supra enumeraui, in malis numerent, iidem dicant semper beatum esse sapientem. Quos si titulus hic delectat insignis et pulcher, Pythagora, Socrate, Platone dignissimus, inducant animum illa, quorum splendore capiuntur, uires, ualetudinem, pulchritudinem, diuitias, honores, opes contemnere eaque, quae his contraria sunt, pro nihilo ducere; tum poterunt clarissima uoce profiteri se neque fortunae impetu nec multitudinis opinione nec dolore nec paupertate terreri omniaque sibi in sese esse posita nec esse quicquam extra suam potestatem, quod ducant in bonis. 31. Neque enim et haec loqui, quae sunt magni cuiusdam et alti uiri, et eadem, quae uulgus, in malis et bonis numerare, concedi ullo modo potest; qua gloria commotus Epicurus exoritur, cui etiam, si dis placet, uidetur semper sapiens beatus. Hic dignitate huius sententiae capitur; sed nunquam id diceret, si ipse se audiret. Quid est enim, quod minus conueniat, quam ut is, qui uel summum uel solum malum dolorem esse dicat, idem censeat: Quam hoc suaue est! tum, quum dolore cru-

---

29. ipsam) ipsa RP. 30. Quos si) quod si R. quo si P., *sed supra add.* d delectat) dilectat R. sunt) sint RP. 31. Neque enim) nec hunc RP. Namque O. ullo modo) nullo modo RPO. idem) id est R.

cietur, dicturum esse sapientem? Non igitur ex singulis uocibus philosophi spectandi sunt, sed ex perpetuitate atque constantia.

XI. 32. A. Adducis me, ut tibi assentiar. Sed tua quoque, uide, ne desideretur constantia. M. Quonam modo? A. Quia legi tuum nuper quartum de Finibus. In eo mihi uidebare contra Catonem disserens hoc uelle ostendere, quod mihi quidem probatur, inter Zenonem et Peripateticos nihil praeter uerborum nouitatem interesse. Quod si ita est, quid est causae, quin, si Zenonis rationi consentaneum sit satis magnam uim in uirtute esse ad beate uiuendum, liceat idem Peripateticis dicere; rem enim opinor spectari oportere, non uerba. 33. M. Tu quidem tabellis obsignatis agis mecum et testificaris, quid dixerim aliquando aut scripserim. Cum aliis isto modo, qui legibus impositis disputant; nos in diem uiuimus, quodcunque nostros animos probabilitate percussit, id dicimus; itaque soli sumus liberi. Uerum tamen quoniam de constantia paullo ante diximus, non ego hoc loco id quaerendum puto, uerumne sit, quod Zenoni placuerit quodque eius auditori Aristoni, bonum esse solum, quod honestum esset; sed si ita esset, tum ut totum hoc, beate uiuere, in una uirtute poneret. 34. Quare demus hoc sane Bruto, ut sit beatus semper sapiens; (quam sibi conueniat, ipse uiderit; gloria quidem huius sententiae quis est illo uiro dignior?) nos tamen teneamus, ut sit idem beatissimus.

XII. Et si Zeno Citieus, aduena quidam et ignobilis uerborum opifex, insinuasse se in antiquam philosophiam uidetur, huius sententiae grauitas a Platonis auctoritate repetatur, apud quem saepe haec oratio usurpata est, ut nihil praeter uirtutem diceretur bonum. Uelut in Gorgia Socrates, quum esset ex eo quaesitum, Archelaum Perdiccae filium, qui tum fortunatissimus haberetur, nonne beatum putaret: 35. Haud scio, inquit; nun-

---

32. Adducis) aducis R. probatur) probare RP. 34. ipse) ipsa R. Et si) Etsi O. Zeno) Zenon P. Citieus) ticieus R. cieius P. se) *om. Non. p. 457.* P. [se] O. Archelaum) Arcelaum R.

quam enim cum eo collocutus sum. An tu aliter id scire non potes? Nullo modo. Tu igitur ne de Persarum quidem rege magno potes dicere, beatusne sit? An ego possim, quum ignorem, quam sit doctus, quam uir bonus? Quid? tu in eo sitam uitam beatam putas? Ita prorsus existimo, bonos beatos, improbos miseros. Miser ergo Archelaus? Certe, si iniustus. Uideturne omnem hic beatam uitam in una uirtute ponere? 36. Quid uero? in Epitaphio quo modo idem? Nam cui uiro, inquit, ex se ipso apta sunt omnia, quae ad beate uiuendum ferunt, nec suspensa aliorum aut bono casu aut contrario pendere ex alterius euentis et errare cogun-tur, huic optime uiuendi ratio comparata est. Hic est ille mo-deratus, hic fortis, hic sapiens, hic et nascentibus et cadenti-bus quum reliquis commodis, tum maxime liberis, parebit et obediet praecepto illi ueteri; neque enim laetabitur unquam nec maerebit nimis, quod semper in se ipse omnem spem reponet sui. 37. Ex hoc igitur Platonis quasi quodam sancto augusto-que fonte nostra omnis manabit oratio.

XIII. Unde igitur ordiri rectius possumus quam a com-muni parente natura, quae, quicquid genuit, non modo animal, sed etiam quod ita esset ortum e terra, ut stirpibus suis nite-retur, in suo quodque genere perfectum esse uoluit. Itaque et arbores et uites et ea, quae sunt humiliora neque se tollere a terra altius possunt, alia semper uirent, alia hieme nudata, uerno tempore tepefacta frondescunt, neque est ullum, quod non ita uigeat interiore quodam motu et suis in quoque semi-nibus inclusis, ut aut flores aut fruges fundat aut bacas, omniaque in omnibus, quantum in ipsis sit, nulla ui impedi-ente perfecta sint. 38. Facilius uero etiam in bestiis, quod iis sensus a natura est datus, uis ipsius naturae perspici potest.

---

35. An tu) an tu an RP. Ain' tu? [an] O. 36. ex se) esse R. cadentibus) candentibus RP. obediet) oboediet R. quod) qu'd P. reponet) reponit O. 37. manabit) manebit RP. ordiri) oriri RP. esset ortum) ort. esset O. neque est) neque enim est P. uigeat) uigeant R. fundat) fundant *Non. p. 212.* ui) uim R. 38. iis) his RPO.

Namque alias bestias nantes aquarum incolas esse uoluit, alias uolucres coelo frui libero, serpentes quasdam, quasdam esse gradientes, earum ipsarum partim soliuagas, partim congregatas, immanes alias, quasdam autem cicures, nonnullas abditas terraque tectas. Atque earum quaeque suum tenens munus quum in disparis animantis uitam transire non possit, manet in lege naturae; et ut bestiis aliud alii praecipui a natura datum est, quod suum quaeque retinet nec discedit ab eo, sic homini multo quiddam praestantius; etsi praestantia debent ea dici, quae habent aliquam comparationem; humanus autem animus, decerptus ex mente diuina, cum alīo nullo nisi cum ipso deo, si hoc fas est dictu, comparari potest. 39. Hic igitur si est excultus, et si eius acies ita curata est, ut ne caecaretur erroribus, fit perfecta mens, id est absoluta ratio, quod est idem uirtus. Et si omne beatum est, cui nihil deest, et quod in suo genere expletum atque cumulatum est, idque uirtutis est proprium, certe omnes uirtutis compotes beati sunt. Et hoc quidem mihi cum Bruto conuenit, id est cum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone. 40. Sed mihi uidentur etiam beatissimi. Quid enim deest ad beate uiuendum ei, qui confidit suis bonis? aut qui diffidit, beatus esse qui potest? At diffidat necesse est, qui bona diuidit tripertito.

XIV. Qui enim poterit aut corporis firmitate aut fortunae stabilitate confidere? Atqui nisi stabili et fixo et permanente bono beatus esse nemo potest. Quid ergo eiusmodi istorum est? ut mihi Laconis illud dictum in hos cadere uideatur, qui glorianti cuidam mercatori, quod multas naues in omnem oram maritimam dimisisset: Non sane optabilis quidem ista, inquit, rudentibus apta fortuna. An dubium est, quin nihil sit habendum in eo genere, quo uita beata completur, si id possit amitti? Nihil enim interarescere, nihil extingui, nihil cadere debet eorum,

---

discedit) discendit RP. quae habent) quae non habent P. 39. caecaretur) caecetur O. id est) idem P. 40. tripertito) tripartio (R) P. completur) complectitur RP.

in quibus uita beata consistit. Nam qui timebit, ne quid ex his deperdat, beatus esse non poterit. 41. Uolumus enim eum, qui beatus sit, tutum esse, inexpugnabilem, saeptum atque munitum; non ut paruo metu praeditus sit, sed ut nullo. Ut enim innocens is dicitur, non qui leuiter nocet, sed qui nihil nocet, sic sine metu is habendus est, non qui parua metuit, sed qui omnino metu uacat. Quae est enim alia fortitudo nisi animi affectio quum in adeundo periculo et in labore ac dolore patiens, tum procul ab omni metu? 42. Atque haec certe non ita se haberent, nisi omne bonum in una honestate consisteret. Qui autem illam maxime optatam et expetitam securitatem (securitatem autem nunc appello uacuitatem aegritudinis, in qua uita beata posita est) habere quisquam potest, cui aut adsit aut adesse possit multitudo malorum? Qui autem poterit esse celsus et erectus et ea, quae homini accidere possunt, omnia parua ducens, qualem sapientem esse uolumus, nisi omnia sibi in se posita censebit? An Lacedaemonii Philippo minitante per litteras se omnia, quae conarentur, prohibiturum quaesiuerunt, num se esset etiam mori prohibiturus; uir is, quem quaerimus, non multo facilius tali animo reperietur quam ciuitas uniuersa? Quid? ad hanc fortitudinem, de qua loquimur, temperantia adiuncta, quae sit moderatrix omnium commotionum, quid potest ad beate uiuendum deesse ei, quem fortitudo ab aegritudine et a metu uindicet, temperantia quum a libidine auocet, tum insolenti alacritate gestire non sinat? Haec efficere uirtutem ostenderem, nisi superioribus diebus essent explicata.

XV. 43. Atque quum perturbationes animi miseriam, sedationes autem uitam efficiant beatam, duplexque ratio perturbationis sit, quod aegritudo et metus in malis opinatis, in bonorum autem errore laetitia gestiens libidoque uersetur, quae omnia

---

41. parua) parum O. quum) tum O. 42. Philippo) Philippho R. minitante) militanti RP. minitanti O. reperietur) repper. R. loquimur) loquitur RP. quum) tum RPO. 43. Atque quum) atquicumque RP [illegible] R., sed corr. in perturbationis [illegible] haec omnia O.

cum consilio et ratione pugnent: his tu tam grauibus concitationibus tamque ipsis inter se dissentientibus atque distractis quem uacuum, solutum, liberum uideris, hunc dubitabis beatum dicere? Atqui sapiens semper ita affectus est; semper igitur sapiens beatus est. Atque etiam omne bonum laetabile est; quod autem laetabile, id praedicandum et prae se ferendum; quod tale autem, id etiam gloriosum; si uero gloriosum, certe laudabile; quod laudabile autem, profecto etiam honestum; quod bonum igitur, id honestum. 44. At quae isti bona numerant, ne ipsi quidem honesta dicunt. Solum igitur bonum, quod honestum; ex quo efficitur honestate una uitam contineri beatam. Non sunt igitur ea bona dicenda nec habenda, quibus abundantem licet esse miserrimum. 45. An dubitas, quin praestans ualetudine, uiribus, forma, acerrimis integerrimisque sensibus, adde etiam, si libet, pernicitatem et uelocitatem, da diuitias, honores, imperia, opes, gloriam; si fuerit is, qui haec habet, iniustus, intemperans, timidus, hebeti ingenio atque nullo, dubitabisne eum miserum dicere? Qualia igitur ista bona sunt, quae qui habeat, miserrimus esse possit? Uideamus, ne ut acerbus ex sui generis granis, sic beata uita ex sui similibus partibus effici debeat. Quod si ita est, ex bonis, quae sola honesta sunt, efficiendum est beatum; ea mixta ex dissimilibus si erunt, honestum ex iis effici nihil poterit, quo detracto quid poterit beatum intelligi? Etenim quicquid est, quod bonum sit, id expetendum est; quod autem expetendum, id certe approbandum; quod uero approbaris, id gratum acceptumque habendum; ergo etiam dignitas ei tribuenda est. Quod si ita est, laudabile sit necesse est; bonum igitur omne laudabile. Ex quo efficitur, ut, quod sit honestum, id sit solum bonum.

XVI. 46. Quod ni ita tenebimus, multa erunt, quae nobis bona dicenda sint; omitto diuitias, quas quum quiuis quamuis indignus habere possit, in bonis non numero; quod enim

---

sapiens beatus) beatus P. 44. contineri) continere RP. 45. integerrimisque) integrisque *Non. p. 444.* ex dissimilibus) dissimilibus P. ex iis) ex his RPO. ei tribuenda) tribuenda P.

est bonum, id non quiuis habere potest; omitto nobilitatem famamque popularem stultorum improborumque consensu excitatam; haec, quae sunt minima, tamen bona dicantur necesse est, candiduli dentes, uenusti oculi, color suauis et ea, quae Anticlea laudat Ulixi pedes abluens,

Lenitudo orationis, mollitudo corporis;

ea si bona ducemus, quid erit in philosophi grauitate quam in uulgi opinione stultorumque turba, quod dicatur aut grauius aut grandius? 47. At enim eadem Stoici praecipua uel producta dicunt, quae bona isti. Dicunt illi quidem, sed iis uitam beatam compleri negant; hi autem sine iis esse nullam putant aut, si sit beata, beatissimam certe negant. Nos autem uolumus beatissimam, idque nobis Socratica illa conclusione confirmatur. Sic enim princeps ille philosophiae disserebat, qualis cuiusque animi affectus esset, talem esse hominem; qualis autem homo ipse esset, talem eius esse orationem; orationi autem facta similia, factis uitam. Affectus autem animi in bono uiro laudabilis, et uita igitur laudabilis boni uiri, et honesta ergo, quoniam laudabilis. Ex quibus bonorum beatam uitam esse concluditur. 48. Etenim pro deorum atque hominum fidem! parumne cognitum est superioribus nostris disputationibus, an delectationis et oti consumendi causa locuti sumus, sapientem ab omni concitatione animi, quam perturbationem uoco, semper uacare, semper in animo eius esse placidissimam pacem? Uir igitur temperatus, constans, sine metu, sine aegritudine, sine alacritate ulla, sine libidine, nonne beatus? At semper sapiens talis; semper igitur beatus. Iam uero qui potest uir bonus non ad id, quod laudabile sit, omnia referre, quae agit quaeque sentit? Refert autem omnia ad beate uiuen-

---

46. ea, quae) æque R. eque P. Anticlea) Anticlia P. Eurycles O. ducemus) *Sic Non. p. 132.* dicemus O. 47. sed iis) sed his RPO. sine iis) si his RP. homo ipse) ipse homo PO. orationem) rationem RP. orationi) rationis RP. 48. fidem) fide R. delectationis) dilectationis RP. At) aut RP.

dum; beata igitur uita laudabilis; nec quicquam sine uirtute laudabile; beata igitur uita uirtute conficitur.

XVII. 49. Atque hoc sic etiam concluditur. Nec in misera uita quicquam est praedicabile aut gloriandum nec in ea, quae nec misera sit nec beata. Et est in aliqua uita praedicabile aliquid et gloriandum ac prae se ferendum, ut Epaminondas:

Consiliis nostris laus est attonsa Laconum;

ut Africanus:

A sole exoriente supra Maeotis paludes
Nemo est, qui factis me aequiperare queat.

50. Quod si est, beata uita glorianda et praedicanda et prae se ferenda est; nihil est enim aliud, quod praedicandum et prae se ferendum sit. Quibus positis intelligis, quid sequatur; et quidem, nisi ea uita beata est, quae est eadem honesta, sit aliud necesse est melius uita beata. Quod erit enim honestum, certe fatebuntur esse melius; ita erit beata uita melius aliquid; quo quid potest dici peruersius? Quid? quum fatentur satis magnam uim esse in uitiis ad miseram uitam, nonne fatendum est eandem uim uirtutum esse ad beatam uitam? contrariorum enim contraria sunt consequentia. 51. Quo loco quaero, quam uim habeat libra illa Critolai, qui quum in alteram lancem animi bona imponat, in alteram corporis et externa, tantum propendere illam lancem putet, ut terram et maria deprimat.

XVIII. Quid ergo aut hunc prohibet aut etiam Xenocratem illum, grauissimum philosophorum, exaggerantem tanto opere uirtutem, extenuantem cetera et abicientem, in uirtute non beatam modo uitam, sed etiam beatissimam ponere, quod quidem nisi fit, uirtutum interitus consequetur. 52. Nam in quem cadit aegritudo, in eundem metum cadere necesse est; est enim metus futurae aegritudinis sollicita expectatio; in quem autem

---

nec quicquam) ne q. P. 49. me aequiperare) equiperare R. æquiperare P. 50. Quod si est) quod si RP. uirtutum) uirtutem RP. in uirtute O. 51. lancem) boni lancem RP.

metus, in eundem formido, timiditas, pauor, ignauia; ergo ut idem uincatur interdum nec putet ad se praeceptum illud Atrei pertinere:

Proinde ita parent se in uita, ut uinci nesciant.

Hic autem uincetur, ut dixi, nec modo uincetur, sed etiam seruiet. Nos autem uirtutem semper liberam uolumus, semper inuictam, quae nisi sunt, sublata uirtus est. 53. Atqui si in uirtute satis est praesidi ad bene uiuendum, satis est etiam ad beate. Satis est enim certe in uirtute, ut fortiter uiuamus. Si fortiter, etiam ut magno animo, et quidem ut nulla re unquam terreamur semperque simus inuicti. Sequitur, ut nihil poeniteat, nihil desit, nihil obstet; ergo omnia profluenter, absolute, prospere, igitur beate. Satis autem uirtus ad fortiter uiuendum potest; satis ergo etiam ad beate. 54. Etenim ut stultitia, etsi adepta est, quod concupiuit, nunquam se tamen satis consecutam putat, sic sapientia semper eo contenta est, quod adest, neque eam unquam sui poenitet.

XIX. Similemne putas C. Laeli unum consulatum fuisse et eum quidem cum repulsa, si, quum sapiens et bonus uir, qualis ille fuit, suffragiis praeteritur, non populus a bono consule potius, quam ille a populo repulsam fert; sed tamen utrum malles te, si potestas esset, semel ut Laelium consulem, an ut Cinnam quater? 55. Non dubito, tu quid responsurus sis; itaque uideo, cui committam. Non quemuis hoc idem interrogarem; responderet enim alius fortasse se non modo quattuor consulatus uni anteponere, sed unum diem Cinnae multorum et clarorum uirorum totis aetatibus. Laelius si digito quem attigisset, poenas dedisset. At Cinna collegae sui, consulis Cn. Octaui praecidi caput iussit, P. Crassi, L. Caesaris,

---

eundem) eum *Non. p. 444.* 52. Nos autem) at nos autem RP. At nos O. sunt) s̃. P. 53. Atqui) Atque O. uirtus ad fortiter uiuendum) ad fort. uiu. uirtus O. 54. consecutam) consecuta RP. Similemne) similene RP. consulatum) consolatum RP. eum) tum P. populo) bono populo RP. uano populo O. fert) fert suffragiis p̄teritur RP. malles) males O. 55. tu quid) quid P.

nobilissimorum hominum, quorum uirtus fuerat domi militiaeque cognita, M. Antoni, omnium eloquentissimi, quos ego audierim, C. Caesaris, in quo mihi uidetur specimen fuisse humanitatis, salis, suauitatis, leporis. Beatusne igitur, qui hos interfecit? Mihi contra non solum eo uidetur miser, quod ea fecit, sed etiam quod ita se gessit, ut ea facere ei liceret. Etsi peccare nemini licet; sed sermonis errore labimur; id enim licere dicimus, quod cuique conceditur. 56. Utrum tandem beatior C. Marius tum, quum Cimbricae uictoriae gloriam cum collega Catulo communicauit, paene altero Laelio (nam hunc illi duco simillimum), an quum ciuili bello uictor iratus necessariis Catuli deprecantibus non semel respondit, sed saepe: Moriatur? In quo beatior ille, qui huic nefariae uoci paruit, quam is, qui tam scelerate imperauit. Nam quum accipere quam facere praestat iniuriam, tum morti iam ipsi aduentanti paullum procedere obuiam, quod fecit Catulus, quam quod Marius, talis uiri interitu sex suos obruere consulatus et contaminare extremum tempus aetatis.

XX. 57. Duodequadraginta annos tyrannus Syracusanorum fuit Dionysius, quum quinque et uiginti natus annos dominatum occupauisset. Qua pulchritudine urbem, quibus autem opibus praeditam seruitute oppressam tenuit ciuitatem! Atqui de hoc homine a bonis auctoribus sic scriptum accepimus, summam fuisse eius in uictu temperantiam, in rebusque gerundis uirum acrem et industrium, eundem tamen maleficum natura et iniustum. Ex quo omnibus bene ueritatem intuentibus uideri necesse est miserrimum; ea enim ipsa, quae concupierat, ne tum quidem, quum omnia se posse censebat, consequebatur. 58. Qui quum esset bonis parentibus atque honesto loco natus (etsi id quidem alius alio modo tradidit) abundaretque

---

C.) G. R. Cn. P. qui hos) quos RP. peccare) peccaret R. 56. hunc illi) huic illi RP. 57. Qua) quin P. rebusque) rebus *Non. p. 241.* gerundis) *Sic Non. l. l.* gerendis O. et industrium) *Sic Non. om.* R.

et aequalium familiaritatibus et consuetudine propinquorum, haberet etiam more Graeciae quosdam adolescentes amore coniunctos, credebat eorum nemini; sed iis, quos ex familiis locupletium seruos delegerat, quibus nomen seruitutis ipse detraxerat, et quibusdam conuenis et feris barbaris corporis custodiam committebat. Ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodam modo ipse se incluserat. Quin etiam ne tonsori collum committeret, tondere filias suas docuit. Ita sordido ancillarique artificio regiae uirgines ut tonstriculae tondebant barbam et capillum patris. Et tamen ab his ipsis, quum iam essent adultae, ferrum remouit instituitque, ut candentibus iuglandium putaminibus barbam sibi et capillum adurerent. 59. Quumque duas uxores haberet, Aristomachen, ciuem suam, Doridem autem Locrensem, sic noctu ad eas uentitabat, ut omnia specularetur et perscrutaretur ante. Et quum fossam latam cubiculari tecto circumdedisset eiusque fossae transitum ponticulo ligneo coniunxisset, eum ipsum, quum forem cubiculi clauserat, detorquebat. Idemque quum in communibus suggestis consistere non auderet, contionari ex turri alta solebat. 60. Atque is quum pila ludere uellet (studiose enim id factitabat) tunicamque poneret, adolescentulo, quem amabat, tradidisse gladium dicitur. Hic quum quidam familiaris iocans dixisset: Huic quidem certe uitam tuam committis, arrisissetque adolescens, utrumque iussit interfici, alterum, quia uiam demonstrauisset interimendi sui, alterum, quia dictum id risu approbauisset. Atque eo facto sic doluit, nihil ut tulerit grauius in uita; quem enim uehementer amarat, occiderat. Sic distrahuntur in contrarias partes impotentium cupiditates. Quum

---

58. et aequal.) ei aequal. R. iis, quos) his quod R. his quod uos P. locupletium) locupletum O. conuenis et) conuenisset R. sordido ancillarique) sordidoque ancillari RP. iuglandium) iuglandum *Non. p. 122.* 59. Aristomachen) Aristomachem R. fossam latam cubiculari) fossa lata cubicularis RP. tecto) lecto RO. lectum P. forem) furorem P.

huic obsecutus sis, illi est repugnandum. 61. Quanquam hic quidem tyrannus ipse iudicauit, quam esset beatus.

XXI. Nam quum quidam ex eius assentatoribus, Damocles, commemoraret in sermone copias eius, opes, maiestatem dominatus, rerum abundantiam, magnificentiam aedium regiarum, negaretque unquam beatiorem quenquam fuisse: Uisne igitur, inquit, o Damocle, quoniam te haec uita delectat, ipse eandem degustare et fortunam experiri meam? Quum se ille cupere dixisset, collocari iussit hominem in aureo lecto, strato pulcherrimo textili stragulo magnificis operibus picto, abacosque complures ornauit argento auroque caelato. Tum ad mensam eximia forma pueros delectos iussit consistere eosque nutum illius intuentes diligenter ministrare. 62. Aderant unguenta, coronae; incendebantur odores; mensae conquisitissimis epulis extruebantur; fortunatus sibi Damocles uidebatur. In hoc medio apparatu fulgentem gladium e lacunari seta equina aptum demitti iussit, ut impenderet illius beati ceruicibus. Itaque nec pulchros illos ministratores aspiciebat nec plenum artis argentum nec manum porrigebat in mensam; iam ipsae defluebant coronae; denique exorauit tyrannum, ut abire liceret, quod iam beatus nollet esse. Satisne uidetur declarasse Dionysius nihil esse ei beatum, cui semper aliqui terror impendeat? Atque ei ne integrum quidem erat, ut ad iustitiam remigraret, ciuibus libertatem et iura redderet; iis enim se adolescens improuida aetate irretierat erratis eaque commiserat, ut saluus esse non posset, si sanus esse coepisset.

XXII. 63. Quanto opere uero amicitias desideraret, quarum infidelitatem extimescebat, declarauit in Pythagoriis duobus illis, quorum quum alterum uadem mortis accepisset, alter, ut uadem suum liberaret, praesto fuisset ad horam morti destinatam:

---

61. iudicauit) indicauit O. inquit) *habet inter lineas* R. te haec) haec te O. eandem) eadem RP. 62. aptum) appensum P. demitti) dimitti *Non. p. 235.* RP. aliqui terror) aliquid error RP. improuida) improuisa P. 63. Pythagoriis) Pythagoreis O uadem) uade R. alter ut) alterum RP. morti) mortis O.

Utinam ego, inquit, tertius uobis amicus ascriberer! Quam huic erat miserum carere consuetudine amicorum, societate uictus, sermone omnino familiari, homini praesertim docto a puero et artibus ingenuis erudito! Musicorum uero perstudiosum, poëtam etiam tragicum; quam bonum, nihil ad rem; in hoc enim genere nescio quo pacto magis quam in aliis suum cuique pulchrum est; adhuc neminem cognoui poëtam (et mihi fuit cum Aquinio amicitia), qui sibi non optimus uideretur; sic se res habet: te tua, me delectant mea. Sed ut ad Dionysium redeamus, omni cultu et uictu humano carebat; uiuebat cum fugitiuis, cum facinerosis, cum barbaris; neminem, qui aut libertate dignus esset aut uellet omnino liber esse, sibi amicum arbitrabatur.

XXIII. 64. Non ego iam cum huius uita, qua taetrius, miserius, detestabilius excogitare nihil possum, Platonis aut Archytae uitam comparabo, doctorum hominum et plane sapientium; ex eadem urbe humilem homunculum a puluere et radio excitabo, qui multis annis post fuit, Archimedem. Cuius ego quaestor ignoratum ab Syracusanis, quum esse omnino negarent, saeptum undique et uestitum uepribus et dumetis indagaui sepulcrum. Tenebam enim quosdam senariolos, quos in eius monumento esse inscriptos acceperam, qui declarabant in summo sepulcro sphaeram esse positam cum cylindro. 65. Ego autem quum omnia collustrarem oculis (est enim ad portas Achradinas magna frequentia sepulcrorum), animum aduerti columellam non multum e dumis eminentem, in qua inerat sphaerae figura et cylindri. Atque ego statim Syracusanis (erant autem principes mecum) dixi me illud ipsum arbitrari esse, quod quaererem. Immissi cum falcibus multi pur-

---

ingenuis) ingeniis R Musicorum) misicorum R. uis'corum P. Aquinio) Aquino O. facinerosis) facinorosis O. 64. uitam) uitae uitam R. 65. ad portas) *Sic Non. p. 335.* portas (R) P. a portas R. *ex coll. Kr.* Achradinas) Agragianas *Non. l. l.* RP. animum aduerti) animaduerti O. illud ipsum) ipsum illud O. Immissi) inmosi R.

garunt et aperuerunt locum. 66. Quo quum patefactus esset aditus, ad aduersam basim accessimus. Apparebat epigramma exesis posterioribus partibus uersiculorum, dimidiatis fere. Ita nobilissima Graeciae ciuitas, quondam uero etiam doctissima, sui ciuis unius acutissimi monumentum ignorasset, nisi ab homine Arpinate didicisset. Sed redeat, unde aberrauit, oratio. Quis est omnium, qui modo cum Musis, id est cum humanitate et cum doctrina habeat aliquod commercium, qui se non hunc mathematicum malit quam illum tyrannum? Si uitae modum actionemque quaerimus, alterius mens rationibus agitandis exquirendisque alebatur cum oblectatione sollertiae, qui est unus suauissimus pastus animorum, alterius in caede et iniuriis cum et diurno et nocturno metu. Age, confer Democritum, Pythagoram, Anaxagoram; quae regna, quas opes studiis eorum et delectationibus antepones? 67. Etenim quae pars optima est in homine, in ea situm esse necesse est illud, quod quaeris, optimum. Quid est autem in homine sagaci ac bona mente melius? Eius bono fruendum est igitur, si beati esse uolumus. Bonum autem mentis est uirtus; ergo hac beatam uitam contineri necesse est. Hinc omnia, quae pulchra, honesta, praeclara sunt, ut supra dixi (sed dicendum idem illud paullo uberius uidetur), plena gaudiorum sunt. Ex perpetuis autem plenisque gaudiis quum perspicuum sit uitam beatam existere, sequitur, ut ea existat ex honestate.

XXIV. 68. Sed ne uerbis solum attingamus ea, quae uolumus ostendere, proponenda quaedam quasi mouentia sunt, quae nos magis ad cognitionem intelligentiamque conuertant. Sumatur enim nobis quidam praestans uir optimis artibus, isque animo parumper et cogitatione fingatur. Primum ingenio eximio sit necesse est; tardis enim mentibus uirtus non facile comitatur; deinde ad inuestigandam ueritatem studio incitato.

---

66. patefactus) patefactum RP. ad) id P. basim) bassim R. dimidiatis) *in* R. *eraso* m *repositum* di est) est enim P. exquirendisque) exquærendisque R., *sed corr. in* exquir.

Ex quo triplex ille animi fetus existet, unus in cognitione rerum positus et in explicatione naturae, alter in descriptione expetendarum fugiendarumue rerum, tertius in iudicando, quid cuique rei sit consequens, quid repugnans, in quo inest omnis quum subtilitas disserendi, tum ueritas iudicandi. 69. Quo tandem igitur gaudio affici necesse est sapientis animum cum his habitantem pernoctantemque curis, ut, quum totius mundi motus conuersionesque perspexerit sideraque uiderit innumerabilia coelo inhaerentia cum eius ipsius motu congruere certis infixa sedibus, septem alia suos quaeque tenere cursus multum inter se aut altitudine aut humilitate distantia, quorum uagi motus rata tamen et certa sui cursus spatia definiant. Horum nimirum aspectus impulit illos ueteres et admonuit, ut plura quaererent. Inde est indagatio nata initiorum et tanquam seminum, unde essent omnia orta, generata, concreta, quaeque cuiusque generis uel inanimi uel animantis uel muti uel loquentis origo, quae uita, qui interitus quaeque ex alio in aliud uicissitudo atque mutatio, unde terra, et quibus librata ponderibus, quibus cauernis maria sustineantur, qua omnia delata grauitate medium mundi locum semper expetant, qui est idem infimus in rotundo.

XXV. 70. Haec tractanti animo et noctes et dies cogitanti existit illa a deo Delphis praecepta cognitio, ut ipsa se mens agnoscat coniunctamque cum diuina mente se sentiat, ex quo insatiabili gaudio completur. Ipsa enim cogitatio de ui et natura deorum studium incendit illius aeternitatis imitandae neque se in breuitate uitae collocatam putat, quum rerum causas alias ex aliis aptas et necessitate nexas uidet, quibus ab aeterno

---

68. descriptione) discriptione RP. tertius) ne et uiuendi *antepos. in* R., *sed erasum.* iudicando) indicandone RP. consequens) conueniens P. quum) tum PO. 69 est) esset RP. qui interitus) quae int. R. sustineantur) sustineant RP. sustineat O. qua) in qua RPO. expetant) expectant RP. rotundo) rutundo RP. 70. tractanti) tracti P. a deo) deo RP. completur) compleatur RP. incendit) incedit R. imitandae) imitandi RP. collocatam) conlocata R. conlocatum P.

tempore fluentibus in aeternum ratio tamen mensque moderatur. 71. Haec ille intuens atque suspiciens uel potius omnes partes orasque circumspiciens quanta rursus animi tranquillitate humana et citeriora considerat! Hinc illa cognitio uirtutis existit, efflorescunt genera partesque uirtutum, inuenitur, quid sit, quod natura spectet extremum in bonis, quod in malis ultimum, quo referenda sint officia, quae degendae aetatis ratio deligenda. Quibus et talibus rebus exquisitis hoc uel maxime efficitur, quod hac disputatione agimus, ut uirtus ad beate uiuendum sit se ipsa contenta. 72. Sequitur tertia, quae per omnes partes sapientiae manat et funditur, quae rem definit, genera dispertit, sequentia adiungit, perfecta concludit, uera et falsa diiudicat, disserendi ratio et scientia. Ex qua quum summa utilitas existit ad res ponderandas, tum maxime ingenua delectatio et digna sapientia. Sed haec oti. Transeat idem iste sapiens ad rem publicam tuendam. Quid eo possit esse praestantius, quum [contineri] prudentia utilitatem ciuium cernat, iustitia nihil in suam domum inde deriuet, reliquis utatur tot tam uariisque uirtutibus? Adiunge fructum amicitiarum, in quo doctis positum est quum consilium omnis uitae consentiens et paene conspirans, tum summa iucunditas e quotidiano cultu atque uictu. Quid haec tandem uita desiderat, quo sit beatior? Cui refertae tot tantisque gaudiis fortuna ipsa cedat necesse est. Quod si gaudere talibus bonis animi, id est uirtutibus, beatum est, omnesque sapientes iis gaudiis perfruuntur, omnes eos beatos esse confiteri necesse est.

XXVI. 73. A. Etiamne in cruciatu atque tormentis? M. An tu me in uiola putabas aut in rosa dicere; an Epicuro, qui tantummodo induit personam philosophi et sibi ipse hoc nomen inscripsit, dicere licebit (quod quidem, ut habet se res,

---

71. quod in malis) quid in malis RP. deligenda) diligenda RP. 72. definit) definiuit RP. [contineri]) *sine uncis* RP. *om.* O. quum consilium) tum c. O. uictu) uicturus RP. Quid) qui P. cui) cui rei RP. iis) his RPO. beat. esse confit.) conf. b. esse O. 73. qui) quia RP.

me tamen plaudente dicit) nullum sapienti esse tempus, etiam si uratur, torqueatur, secetur, quin possit exclamare: Quam pro nihilo puto! quum praesertim omne malum dolore definiat, bonum uoluptate, haec nostra honesta, turpia irrideat dicatque nos in uocibus occupatos inanes sonos fundere neque quicquam ad nos pertinere, nisi quod aut leue aut asperum in corpore sentiatur; huic ergo, ut dixi, non multum differenti a iudicio ferarum obliuisci licebit sui et tum fortunam contemnere, quum sit omne et bonum eius et malum in potestate fortunae, tum dicere se beatum in summo cruciatu atque tormentis, quum constituerit non modo summum malum esse dolorem, sed etiam solum? 74. Nec uero illa sibi remedia comparauit ad toleran-dum dolorem, firmitatem animi, turpitudinis uerecundiam, exer-citationem consuetudinemque patiendi, praecepta fortitudinis, duritiam uirilem, sed una se dicit recordatione acquiescere praeteritarum uoluptatum, ut si quis aestuans, quum uim caloris non facile patiatur, recordari uelit sese aliquando in Arpinati nostro gelidis fluminibus circumfusum fuisse. Non enim uideo, quo modo sedare possint mala praesentia praeteritae uoluptates. 75. Sed quum is dicat semper beatum esse sapientem, cui dicere hoc, si sibi constare uellet, non liceret, quidnam facien-dum est iis, qui nihil expetendum, nihil in bonis ducendum, quod honestate careat, existimant? Me quidem auctore etiam Peripatetici ueteresque Academici balbutire aliquando desinant aperteque et clara uoce audeant dicere beatam uitam in Pha-laridis taurum descensuram.

XXVII. 76. Sint enim tria genera bonorum, ut iam a laqueis Stoicorum, quibus usum me pluribus, quam soleo, in-telligo, recedamus; sint sane illa genera bonorum, dum cor-poris et externa iaceant humi et tantummodo, quia sumenda

---

etiam si) etsi O. leue) lene P. 74. uoluptatum) uoluptatium RP. sese) esse R. ēē P. se O. 75. iis) his RPO. auctore) *Sic Non. p. 80* auctoritate R., *sed corr. in* auctore. aperteque) aperte P. descensuram) decensuram R. 76. Sint) sunt RP. et externa) externa RP.

sint, appellentur bona; alia autem illa diuina longe lateque se pandant coelumque contingant, [ut,] ea qui adeptus sit, cur eum beatum modo et non beatissimum etiam dixerim? Dolorem uero sapiens extimescet. Is enim huic maxime sententiae repugnat; nam contra mortem nostram atque nostrorum contraque aegritudinem et reliquas animi perturbationes satis esse uidemur superiorum dierum disputationibus armati et parati; dolor esse uidetur acerrimus uirtuti aduersarius, is ardentes faces intentat, is fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam se debilitaturum minatur. 77. Huic igitur succumbet uirtus, huic beata sapientis et constantis uiri uita cedet. Quam turpe, o di boni! Pueri Spartiatae non ingemiscunt uerberum dolore laniati. Adolescentium greges Lacedaemone uidimus ipsi incredibili contentione certantes pugnis, calcibus, unguibus, morsu denique, quum exanimarentur prius, quam uictos se faterentur. Quae barbaria India uastior aut agrestior? In ea tamen gente primum ei, qui sapientes habentur, nudi aetatem agunt et Caucasi niues hiemalemque uim perferunt sine dolore, quumque ad flammam se applicauerunt, sine gemitu aduruntur. 78. Mulieres uero in India, quum est cuius earum uir mortuus, in certamen iudiciumque ueniunt, quam plurimum ille dilexerit (plures enim singulis solent esse nuptae); quae est uictrix, ea laeta prosequentibus suis una cum uiro in rogum imponitur; illa uicta maesta discedit. Nunquam naturam mos uinceret; est enim ea semper inuicta; sed nos umbris, deliciis, otio, languore, desidia animum infecimus, opinionibus maloque more delenitum molliuimus. Aegyptiorum morem quis ignorat? quorum imbutae mentes prauitatis erroribus quamuis carnificinam prius subierint, quam ibim aut aspidem aut felem aut canem aut crocodilum

---

[ut]) *sine uncis* RP. uidemur) uideamur P. 77. cedet) caedet R. contentione) contione RP. uictos se) se uictos O. -ei) ii P. nudi aetatem) nuditatem P. 78. in rogum) rogum P. molliuimus) mollium RP. ibim) ibin P. felem) faelem R. crocodilum) corcodillum R.

uiolent, quorum etiam si imprudentes quippiam fecerint, poenam nullam recusent. 79. De hominibus loquor; quid bestiae? Non frigus, non famem, non montiuagos atque siluestres cursus lustrationesque patiuntur? non pro suo partu ita propugnant, ut uulnera excipiant, nullos impetus, nullos ictus reformident? Omitto, quae perferant quaeque patiantur ambitiosi honoris causa, laudis studiosi-gloriae gratia, amore incensi cupiditatis; plena uita exemplorum est.

XXVIII. 80. Sed adhibeat oratio modum et redeat illuc, unde deflexit. Dabit, inquam, se in tormenta uita beata nec iustitiam, temperantiam in primisque fortitudinem, magnitudinem animi, patientiam prosecuta, quum tortoris os uiderit, consistet uirtutibusque omnibus sine ullo animi terrore ad cruciatum profectis, resistet extra fores (ut ante dixi) limenque carceris. Quid enim ea foedius, quid deformius sola relicta, comitatu pulcherrimo segregata? Quod tamen fieri nullo pacto potest; nec enim uirtutes sine beata uita cohaerere possunt nec illa sine uirtutibus. 81. Itaque eam tergiuersari non sinent secumque rapient, ad quemcunque ipsae dolorem cruciatumque ducentur. Sapientis est enim proprium nihil, quod poenitere possit, facere, nihil inuitum, splendide, grauiter, constanter, honeste omnia, nihil ita expectare quasi certo futurum, nihil, quum acciderit, admirari, ut inopinatum ac nouum accidisse uideatur, omnia ad suum arbitrium referre, suis stare iudiciis. Quo quid sit beatius, mihi certe in mentem uenire non potest. 82. Stoicorum quidem facilis conclusio est, qui quum finem bonorum esse senserint congruere naturae cumque ea conuenienter uiuere, quum id sit in sapientis situm non officio solum, uerum etiam potestate, sequatur necesse est, ut cuius in potestate summum bonum, in eiusdem uita beata sit. Ita fit

---

79. plena) plana R. 80. Dabit) Dabit, dabit O. patientiam) patientia RP. extra) et *antepos. in* R., *sed erasum.* 81. eam) illam *Non. p. 41.* nihil inuitum) inuitum P. grauiter, constanter) const., grau. PO. 82. sapientis) sapiente RP.

semper uita beata sapientis. Habes, quae fortissime de beata uita dici putem et, quo modo nunc est, nisi quid tu melius attuleris, etiam uerissime.

XXIX. A. Melius equidem afferre nihil possum; sed a te impetrarim libenter, ut, nisi molestum sit (quoniam te nulla uincula impediunt ullius certae disciplinae, libasque ex omnibus, quodcunque te maxime specie ueritatis mouet), quod paullo ante Peripateticos ueteremque Academiam hortari uidebare, ut sine retractatione libere dicere auderent sapientes esse semper beatissimos; id uelim audire, quemadmodum iis putes consentaneum esse id dicere; multa enim a te contra istam sententiam dicta sunt et Stoicorum ratione conclusa. 83. M. Utamur igitur libertate, qua nobis solis in philosophia licet uti, quorum oratio nihil ipsa iudicat, sed habetur in omnes partes, ut ab aliis possit ipsa per sese nullius auctoritate adiuncta iudicari. Et quoniam uideris hoc uelle, ut, quaecunque dissentientium philosophorum sententia sit de finibus, tamen uirtus satis habeat ad uitam beatam praesidi, quod quidem Carneadem disputare solitum accepimus; sed is, ut contra Stoicos, quos studiosissime semper refellebat, et contra quorum disciplinam ingenium eius exarserat; nos illud idem cum pace agemus. Si enim Stoici fines bonorum recte posuerunt, confecta res est; necesse est semper beatum esse sapientem. 84. Sed quaeramus unamquamque reliquorum sententiam, si fieri potest, ut hoc praeclarum quasi decretum beatae uitae possit omnium sententiis et disciplinis conuenire.

XXX. Sunt autem hae de finibus, ut opinor, retentae defensaeque sententiae; primum simplices quattuor: nihil bonum nisi honestum, ut Stoici; nihil bonum nisi uoluptatem, ut Epicurus; nihil bonum nisi uacuitatem doloris, ut Hieronymus; nihil

---

semper uita beata) s. b. u. P. sit) *om.* P. ullius) illius RP. retractatione) retractione P. dicere) dicerent RP. iis) his RPO. 83. praesidi) *om.* P. exarserat) exasserat R. idem) quidem RPO posuerunt) possiuer' RP. 84. sententiam) sentiam R. hae) hec RP. doloris) *om.* RP.

bonum nisi naturae primis bonis aut omnibus aut maximis frui, ut Carneades contra Stoicos disserebat. Haec igitur simplicia; illa mixta: 85. tria genera bonorum, maxima animi, secunda corporis, externa tertia, ut Peripatetici, nec multo ueteres Academici secus; uoluptatem cum honestate Dinomachus et Callipho copulauit; indolentiam autem honestati Peripateticus Diodorus adiunxit. Hae sunt sententiae, quae stabilitatis aliquid habeant; nam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli nonnullorumque aliorum euanuerunt. Hi quid possint obtinere, uideamus omissis Stoicis, quorum satis uideor defendisse sententiam. Et Peripateticorum quidem explicata causa est; praeter Theophrastum, et si qui illum secuti, imbecillius horrent dolorem et reformidant; reliquis quidem licet facere id, quod fere faciunt, ut grauitatem dignitatemque uirtutis exaggerent. Quam quum ad coelum extulerunt, quod facere eloquentes homines copiose solent, reliqua ex collatione facile est conterere atque contemnere. Nec enim licet iis, qui laudem cum dolore petendam esse dicant, negare eos esse beatos, qui illam adepti sunt. Quanquam enim sint in quibusdam malis, tamen hoc nomen beati longe et late patet.

XXXI. 86. Nam ut quaestuosa mercatura, fructuosa aratio dicitur, non si altera semper omni damno, altera omni tempestatis calamitate semper uacat; sed si multo maiore ex parte extat in utraque felicitas: sic uita non solum si undique referta bonis est, sed si multo maiore et grauiore ex parte bona propendent, beata recte dici potest. 87. Sequetur igitur horum ratione uel ad supplicium beata uita uirtutem cumque ea descendet in taurum Aristotele, Xenocrate, Speusippo, Polemone auctoribus nec eam minis [blandimentis] corrupta deseret. Eadem Calliphontis erit Diodorique sententia, quorum uterque

---

85. Callipho) Calliphon O. indolentiam autem) indolenti RP. Pyrrhonis) Pyrrhoni RP. Herilli) ferilli RP. extulerunt) extulerint RPO. 86. aratio) ratio R. omni) omnis RP. 87. Sequetur) sequitur P. horum) honorum R. bonorum P. minis [blandimentis]) minimis blandimentis RP. minis aut bl. O. Diodorique) Diodorisque R.

honestatem sic complectitur, ut omnia, quae sine ea sint, longe et retro ponenda censeat. Reliqui habere se uidentur angustius, enatant tamen, Epicurus, Hieronymus, et si qui sunt, qui desertum illum Carneadem curent defendere. Nemo est enim, quin [eorum] bonorum animum putet esse iudicem eumque condocefaciat, ut ea, quae bona malaue uideantur, possit contemnere. 88. Nam quae tibi Epicuri uidetur, eadem erit Hieronymi et Carneadis causa et hercule omnium reliquorum. Quis enim parum est contra mortem aut dolorem paratus? Ordiamur ab eo, si placet, quem mollem, quem uoluptarium dicimus.

Quid? is tibi mortemne uidetur an dolorem timere, qui eum diem, quo moritur, beatum appellat maximisque doloribus affectus eos ipsos inuentorum suorum memoria et recordatione confutat nec haec sic agit, ut ex tempore quasi effutire uideatur. De morte enim ita sentit, ut dissoluto animante sensum extinctum putet, quod autem sensu careat, nihil ad nos id iudicet pertinere. Item de dolore certa habet, quae sequatur, cuius magnitudinem breuitate consolatur, longinquitatem leuitate. 89. Qui tandem isti grandiloqui contra haec duo, quae maxime angunt, melius se habent quam Epicurus? an ad cetera, quae mala putantur, non et Epicurus et reliqui philosophi satis parati uidentur? Quis non paupertatem extimescit? Neque tamen quisquam philosophorum.

XXXII. Hic uero ipse quam paruo est contentus! Nemo de tenui uictu plura dixit. Etenim quae res pecuniae cupiditatem afferunt, ut amori, ut ambitioni, ut quotidianis sumptibus copiae suppetant, quum procul ab iis omnibus rebus absit, cur

---

angustius) angustiis P. Carneadem) Carneadeum RP. quin [eorum]) qui eorum *Non. p. 82.* RP. eorum, quin O. bona) non bona *Non. l. l.* 88. quae) quod RP. Epicuri) Epicurus RP. hercule) hercle P. Ordiamur) ordinamur RP. quem) quam R., *sed corr. in* quem. quom P. haec) hec P. effutire) *Sic Non. p. 103.* effuttire R. ita) ista RP. de dolore) dolore RP. cuius) quorum RP. leuitate) lænitate R. 89. qui) quid *Non. p. 115.* ab iis) ab his RPO.

pecuniam magno opere desideret uel potius cur curet omnino? 90. An Scythes Anacharsis potuit pro nihilo pecuniam ducere; nostrates philosophi facere non poterunt? Illius epistola fertur his uerbis: „Anacharsis Hannoni salutem. Mihi amictui est Scythicum tegimen, calciamentum solorum callum, cubile terra, pulpamentum fames; lacte, caseo, carne uescor. Quare ut ad quietum me licet uenias; munera autem ista, quibus es delectatus, uel ciuibus tuis uel dis immortalibus dona." Omnes fere philosophi omnium disciplinarum, nisi quos a recta ratione natura uitiosa detorsisset, eodem hoc animo esse potuerunt. 91. Socrates, in pompa quum magna uis auri argentique ferretur: Quam multa non desidero! inquit. Xenocrates, quum legati ab Alexandro quinquaginta ei talenta attulissent, quae erat pecunia temporibus illis, Athenis praesertim, maxima, abduxit legatos ad coenam in Academiam; iis apposuit tantum, quod satis esset, nullo apparatu. Quum postridie rogarent eum, cui numerari iuberet: Quid? uos hesterna, inquit, coenula non intellexistis me pecunia non egere? Quos quum tristiores uidisset, triginta minas accepit, ne aspernari regis liberalitatem uideretur. 92. At uero Diogenes liberius, ut Cynicus, Alexandro roganti, ut diceret, si quid opus esset: Nunc quidem paullulum, inquit, a sole; offecerat uidelicet apricanti. Et hic quidem disputare solebat, quanto regem Persarum uita fortunaque superaret; sibi nihil deesse, illi nihil satis unquam fore; se eius uoluptates non desiderare, quibus nunquam satiari ille posset, suas eum consequi nullo modo posse.

XXXIII. 93. Uides, credo, ut Epicurus cupiditatum genera diuiserit non nimis fortasse subtiliter, utiliter tamen; partim esse naturales et necessarias, partim naturales et non necessarias, partim neutrum; necessarias satiari posse paene nihilo; diuitias enim naturae esse parabiles; secundum autem genus

---

cur curet) curreret P. 90. poterunt) potuerunt RP. pulpamentum) palpamentum RP. 91. intellexistis) intellexisti RP. Quos) quod RP. 92. disputare) disputari RP. 93. partim naturales — neutrum) om. P.

cupiditatum nec ad potiendum difficile esse censet nec uero ad carendum; tertius, quod essent plane inanes neque necessitatem modo, sed ne naturam quidem attingerent, funditus eiciendas putauit. 94. Hoc loco multa ab Epicureis disputantur, eaque uoluptates singillatim extenuantur; quarum genera contemnunt, quaerunt tamen copiam. Nam et obscenas uoluptates, de quibus multa ab illis habetur oratio, faciles, communes, in medio sitas esse dicunt, easque si natura requirat, non genere aut loco aut ordine, sed forma, aetate, figura metiendas putant, ab iisque abstinere minime esse difficile, si aut ualetudo aut officium aut fama postulet, omninoque genus hoc uoluptatum optabile esse, si non obsit, prodesse nunquam. 95. Totumque hoc de uoluptate sic ille praecipit, ut uoluptatem ipsam per se, quia uoluptas sit, semper [optandam] expetendam putet eademque ratione dolorem ob id ipsum, quia dolor sit, semper esse fugiendum, itaque hac usurum compensatione sapientem, ut et uoluptatem fugiat, si ea maiorem dolorem effectura sit, et dolorem suscipiat maiorem efficientem uoluptatem, omniaque iucunda quanquam sensu corporis iudicentur, ad animum referri tamen; 96. quocirca corpus gaudere tam diu, dum praesentem sentiret uoluptatem, animum et praesentem percipere pariter cum corpore et prospicere uenientem nec praeteritam praeterfluere sinere; ita perpetuas et contextas uoluptates in sapiente fore semper, quum expectatio speratarum uoluptatum perceptarum memoria iungeretur.

XXXIV. 97. Atque his similia ad uictum etiam transferuntur, extenuaturque magnificentia et sumptus epularum, quod paruo cultu natura contenta sit. Etenim quis hoc non uidet, desideriis omnia ista condiri? Darius in fuga quum aquam turbidam et cadaueribus inquinatam bibisset, negauit unquam

---

94. ab) ad R., *sed corr. in* ab. singillatim) singulatim O. contemnunt) non contemn. RPO. requirat) requirit RP. 95. ille) ipse P. [optandam] expetendam) *sine unc.* RP. optandam expetendamque O. ut et) et RP. ut O. 97. extenuaturque) extenuenturque O.

se bibisse iucundius; nunquam uidelicet sitiens biberat. Nec esuriens Ptolemaeus ederat, cui quum peragranti Aegyptum comitibus non consecutis cibarius in casa panis datus esset, nihil uisum est illo pane iucundius. Socratem ferunt, quum usque ad uesperum contentius ambularet, quaesitumque esset ex eo, quare id faceret, respondisse se, quo melius coenaret, opsonare ambulando famem. 98. Quid? uictum Lacedaemoniorum in philitiis nonne uidemus? Ubi quum tyrannus coenauisset Dionysius, negauit se iure illo nigro, quod coenae caput erat, delectatum. Tum is, qui illa coxerat: Minime mirum; condimenta enim defuerunt. Quae tandem, inquit ille? Labor in uenatu, sudor, cursus ad Eurotam, fames, sitis; his enim rebus Lacedaemoniorum epulae condiuntur. Atque hoc non ex hominum more solum, sed etiam ex bestiis intelligi potest, quae, ut quicquid obiectum est, quod modo a natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt amplius. 99. Ciuitates quaedam uniuersae more doctae parsimonia delectantur, ut de Lacedaemoniis paullo ante diximus. Persarum a Xenophonte uictus exponitur, quos negat ad panem adhibere quicquam praeter nasturtium. Quanquam, si quaedam etiam suauiora natura desideret, quam multa ex terra arboribusque gignuntur, quum copia facili, tum suauitate praestantia! Adde siccitatem, quae consequitur hanc continentiam in uictu; adde integritatem ualetudinis; 100. confer sudantes, ructantes, refertos epulis tanquam opimos boues: tum intelliges, qui uoluptatem maxime sequantur, eos minime consequi, iucunditatemque uictus esse in desiderio, non in satietate. XXXV. Timotheum, clarum hominem Athenis et principem ciuitatis, ferunt, quum coena-

---

sitiens) sentiens RP. cui quum) *Sic Non. p. 93.* cui RP. peragranti) peregrinanti *Non. l. l.* cibarius) cibariis R. casa) cisa P. uisum est) uisum *Non.* Socratem) Socraten *Non. p. 366.* uesperum) *Sic Non. l. l.* uesperam P. quare) cur *Non.* opsonare) obsanare R. 98. caput erat) capuerat RP. ad Eurotam) ab Eurota RP. quod) quo RP. a natura) natura P. [a] natura O. 99. nasturtium) nasturcium *Non. p. 550.* RP. quum) tum O.

uisset apud Platonem eoque conuiuio admodum delectatus esset uidissetque eum postridie, dixisse: „Uestrae quidem coenae non solum in praesentia, sed etiam postero die iucundae sunt." Quid? quod ne mente quidem recte uti possumus multo cibo et potione completi? Est praeclara epistola Platonis ad Dionis propinquos, in qua scriptum est his fere uerbis: „Quo quum uenissem, uita illa beata, quae ferebatur, plena Italicarum Syracusiarumque mensarum, nullo modo mihi placuit, bis in die saturum fieri nec unquam pernoctare solum ceteraque, quae comitantur huic uitae, in qua sapiens nemo efficietur unquam, moderatus uero multo minus. 101. Quae enim natura tam mirabiliter temperari potest?" Quo modo igitur iucunda uita potest esse, a qua absit prudentia, absit moderatio? Ex quo Sardanapalli, opulentissimi Syriae regis, error agnoscitur, qui incidi iussit in busto:

Haec habeo, quae edi, quaeque exaturata libido
Hausit; at illa iacent multa et praeclara relicta.

(Quid aliud, inquit Aristoteles, in bouis, non in regis sepulcro inscriberes?) Haec habere se mortuum dicit, quae ne uiuus quidem diutius habebat, quam fruebatur. 102. Cur igitur diuitiae desiderentur, aut ubi paupertas beatos esse non sinit? Signis, credo, tabulis, ludis. Si quis est, qui iis delectetur, nonne melius tenues homines fruuntur quam illi, qui his abundant; est enim earum rerum omnium in nostra urbe summa in publico copia. Quae qui priuati habent, nec tam multa et raro uident, quum in sua rura uenerunt; quos tamen pungit aliquid, quum, illa unde habeant, recordantur. Dies deficiet, si uelim paupertatis causam defendere; aperta enim res est, et quotidie nos ipsa natura admonet, quam paucis, quam paruis rebus egeat, quam uilibus.

XXXVI. 103. Num igitur ignobilitas aut humilitas aut

---

100. eum) *om.* P. Quid) qui RP. mihi) *om.* P. 101. Sardanapalli) Sardanapali PO. 102. in nostra) nostra RPO. priuati) priuatim O.

etiam popularis offensio sapientem beatum esse prohibebit? Uide, ne plus commendatio in uulgus et haec, quae expetitur, gloria molestiae habeat quam uoluptatis. Leuiculus sane noster Demosthenes, qui illo susurro delectari se dicebat aquam ferentis mulierculae, ut mos in Graecia est, insusurrantisque alteri: Hic est ille Demosthenes. Quid hoc leuius? At quantus orator! Sed apud alios loqui uidelicet didicerat, non multum ipse secum. 104. Intelligendum est igitur nec gloriam popularem ipsam per sese expetendam nec ignobilitatem extimescendam. Ueni Athenas, inquit Democritus, neque me quisquam ibi agnouit. Constantem hominem et grauem, qui glorietur a gloria se afuisse. An tibicines iique, qui fidibus utuntur, suo, non multitudinis arbitrio cantus numerosque moderantur, uir sapiens, multo arte maiore praeditus, non quid uerissimum sit, sed quid uelit uulgus, exquiret? An quicquam stultius quam, quos singulos sicut operarios barbarosque contemnas, eos aliquid putare esse uniuersos? Ille uero nostras ambitiones leuitatesque contemnet honoresque populi etiam ultro delatos repudiabit; nos autem eos nescimus, antequam poenitere coepit, contemnere. 105. Est apud Heraclitum physicum de principe Ephesiorum Hermodoro; uniuersos ait Ephesios esse morte multandos, quod, quum ciuitate expellerent Hermodorum, ita locuti sint: Nemo de nobis unus excellat; sin quis extiterit, alio in loco et apud alios sit. An hoc non ita fit omni in populo? Nonne omnem exuperantiam uirtutis oderunt? Quid? Aristides (malo enim Graecorum quam nostra proferre) nonne ob eam causam expulsus est patria, quod praeter modum iustus esset? Quantis igitur molestiis uacant, qui nihil omnino cum populo contrahunt! Quid est enim dulcius otio litterato? iis dico litteris, quibus infinitatem rerum atque naturae et in hoc ipso mundo coelum, terras, maria cognoscimus.

XXXVII. 106. Contempto igitur honore, contempta etiam

---

103. aquam) quam RP. 104. ibi) *uncis inclusit* O. 105. sint) sunt P.

pecunia quid relinquitur, quod extimescendum sit? Exilium, credo, quod in maximis malis ducitur. Id si propter alienam et offensam populi uoluntatem malum est, quam sit ea contemnenda, paullo ante dictum est. Sin abesse patria miserum est, plenae miserorum prouinciae sunt, ex quibus admodum pauci in patriam reuertuntur. At multantur bonis exules. 107. Quid tum? parumne multa de toleranda paupertate dicuntur? Iam uero exilium, si rerum naturam, non ignominiam nominis quaerimus, quantum demum a perpetua peregrinatione differt, in qua aetates suas philosophi nobilissimi consumpserunt, Xenocrates, Crantor, Arcesilas, Lacydes, Aristoteles, Theophrastus, Zeno, Cleanthes, Chrysippus, Antipater, Carneades, Panaetius, Clitomachus, Philo, Antiochus, Posidonius, innumerabiles alii, qui semel egressi nunquam domum reuerterunt. At enim sine ignominia ** afficere sapientem; de sapiente enim haec omnis oratio est, cui iure id accidere non possit; nam iure exulantem consolari non oportet. 108. Postremo ad omnes casus facillima ratio est eorum, qui ad uoluptatem ea referunt, quae sequuntur in uita, ut, quocunque haec loco suppeditet, ibi beate queant uiuere. Itaque ad omnem rationem Teucri uox accommodari potest:

Patria est, ubicunque est bene.

Socrates quidem quum rogaretur, cuiatem se esse diceret, Mundanum, inquit; totius enim mundi se incolam et ciuem arbitrabatur. Quid T. Albucius? nonne animo aequissimo Athenis exul philosophabatur? cui tamen illud ipsum non accidisset, si in re publica quiescens Epicuri legibus paruisset. 109. Qui enim beatior Epicurus, quod in patria uiuebat, quam, quod Athenis, Metrodorus? aut Plato Xenocratem uincebat aut Polemo Arcesilam, quo esset beatior? Quanti uero ista ciuitas

---

106. contemnenda) cont.ª sicut a RP. 107. demum a) damna RP. Arcesilas) Arches. R. Lacydes) Lacides RP. Panaetius, Clitomachus) *habet inter lin.* R. Posidonius) Possid. R. ignominia **) *sine nota lacunae* RP. accidere) accipere R., *sed corr. in* accidere. 108. sequuntur) secuntur R. suppeditet) suppeditēt R. suppeditetur P. 109. aut) ut RP.

aestimanda est, ex qua boni sapientesque pelluntur? Damaratus quidem, Tarquini, nostri regis, pater, tyrannum Cypselum quod ferre non poterat, fugit Tarquinios Corintho et ibi suas fortunas constituit ac liberos procreauit. Num stulte anteposuit exili libertatem domesticae seruituti?

XXXVIII. 110. Iam uero motus animi, sollicitudines aegritudinesque obliuione leniuntur traductis animis ad uoluptatem. Non sine causa igitur Epicurus ausus est dicere semper in pluribus bonis esse sapientem, quia semper sit in uoluptatibus. Ex quo effici putat ille, quod quaerimus, ut sapiens semper beatus sit. 111. Etiamne, si sensibus carebit oculorum, si aurium? Etiam; nam ista ipsa contemnit. Primum enim horribilis ista caecitas quibus tandem caret uoluptatibus? quum quidam etiam disputent ceteras uoluptates in ipsis habitare sensibus, quae autem aspectu percipiantur, ea non uersari in oculorum ulla iucunditate, ut ea, quae gustemus, olfaciamus, tractemus, audiamus, in ea ipsa, ubi sentimus, parte uersentur; in oculis tale nil fit; animus accipit, quae uidemus. Animo autem multis modis uariisque delectari licet, etiam si non adhibeatur aspectus; loquor enim de docto homine et erudito, cui uiuere est cogitare. Sapientis autem cogitatio non ferme ad inuestigandum adhibet oculos aduocatos. 112. Etenim si nox non adimit uitam beatam, cur dies nocti similis adimat? Nam illud Antipatri Cyrenaici est quidem paullo obscenius, sed non absurda sententia est, cuius caecitatem quum mulierculae lamentarentur: Quid agitis, inquit, an uobis nulla uidetur uoluptas esse nocturna? Appium quidem ueterem illum, qui caecus annos multos fuit, et ex magistratibus et ex rebus gestis intelligimus in illo suo casu nec priuato nec publico muneri defuisse. C. Drusi domum compleri a consultoribus solitam accepimus, quum, quorum res esset, sua ipsi non uidebant,

---

Damaratus) Demaratus O. nostri regis) reg. n. O. 111. nil) nihil PO. 112. nulla) ulla RP. C. Drusi) Gatrusi R. Gratusi P. a consult.) consult. O.

caecum adhibebant ducem. Pueris nobis Cn. Aufidius praetorius et in senatu sententiam dicebat nec amicis deliberantibus deerat et Graecam scribebat historiam et uidebat in litteris. XXXIX. 113. Diodotus Stoicus caecus multos annos nostrae domi uixit. Is uero, quod credibile uix esset, quum in philosophia multo etiam magis assidue quam antea uersaretur, et quum fidibus Pythagoreorum more uteretur, quumque ei libri noctes et dies legerentur, quibus in studiis oculis non egebat, tum quod sine oculis fieri posse uix uidetur, geometriae munus tuebatur uerbis praecipiens discentibus, unde, quo quamque lineam scriberent. Asclepiadem ferunt, non ignobilem Eretricum philosophum, quum quidam quaereret, quid ei caecitas attulisset, respondisse, puero ut uno esset comitatior. Ut enim uel summa paupertas tolerabilis sit, si liceat, quod quibusdam Graecis quotidie, sic caecitas ferri facile possit, si non desint subsidia ualetudinum. 114. Democritus luminibus amissis alba scilicet discernere et atra non poterat; at uero bona mala, aequa iniqua, honesta turpia, utilia inutilia, magna parua poterat; et sine uarietate colorum licebat uiuere beate, sine notione rerum non licebat. Atque hic uir impediri etiam animi aciem aspectu oculorum arbitrabatur, et quum alii saepe, quod ante pedes esset, non uiderent, ille in infinitatem omnem peregrinabatur, ut nulla in extremitate consisteret. Traditum est etiam Homerum caecum fuisse. At eius picturam, non poësin uidemus. Quae regio, quae ora, qui locus Graeciae, quae species formaque pugnae, quae acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferarum non ita expictus est, ut, quae ipse non uiderit, nos ut uideremus, effecerit? Quid ergo? aut Homero delectationem animi ac uoluptatem aut cuiquam docto defuisse

---

Aufidius) Autfidius RP. 113. Diodotus) Diodorus RP. Eretricum) Erretricum RP. philosophum) philosophorum R. Graecis) Graeci RP. 114. discernere et atra) et atra disc. O. bona) *om.* P. magna) *om.* P. sine) si RP. aspectu) aspectum RP. alii) aliis R. esset) essent R. ille in) illa RP. formaque pugnae) formae quae pugna RP. ac) aut R.

unquam arbitramur, 115. aut, ni ita se res haberet, Anaxagoras aut hic ipse Democritus agros et patrimonia sua reliquissent, huic discendi quaerendique diuinae delectationi toto se animo dedissent? Itaque augurem Tiresiam, quem sapientem fingunt poëtae, nunquam inducunt deplorantem caecitatem suam; at uero Polyphemum Homerus quum immanem ferumque finxisset, cum ariete etiam colloquentem facit eiusque laudare fortunas, quod, qua uellet, ingredi posset et, quae uellet, attingeret. Recte hic quidem; nihilo enim erat ipse Cyclops quam aries ille prudentior.

XL. 116. In surditate uero quidnam est mali? Erat surdaster M. Crassus; sed aliud molestius, quod male audiebat, etiam si, ut mihi uidebatur, iniuria. Nostri Graece fere nesciunt, nec Graeci Latine. Ergo hi in illorum et illi in horum sermone surdi, omnesque nos in iis linguis, quas non intelligimus, quae sunt innumerabiles, surdi profecto sumus. At uocem citharoedi non audiunt. Ne stridorem quidem serrae tum, quum acuitur, aut grunnitum, quum iugulatur, suis, nec quum quiescere uolunt, fremitum murmurantis maris. Et si cantus eos forte delectant, primum cogitare debent, antequam hi sint inuenti, multos beate uixisse sapientes; deinde multo maiorem percipi posse legendis his quam audiendis uoluptatem. 117. Tum, ut paullo ante caecos ad aurium traduecbamus uoluptatem, sic licet surdos ad oculorum. Etenim qui secum loqui poterit, sermonem alterius non requiret.

Congerantur in unum omnia, ut idem oculis et auribus captus sit, prematur etiam doloribus acerrimis corporis; qui primum per se ipsi plerumque conficiunt hominem; sin forte longinquitate producti uehementius tamen torquent, quam ut

---

115. hic) huic P. reliquissent) relinquissent RP. dedissent) dedidissent O. quem) quam P. finxisset) fixisset RP. quae) quem RP. attingeret) attingere O. hic) *om.* P. 116. Nostri) Epicurei nostri RP. [Epicurei] Nostri O. nos) id nos RP. [id] nos O. At) aut RP. serrae) fere RP. grunnitum) grunditum *Non. p. 114.* RP. percipi) precipi P. 117. qui) quae R. que P.

causa sit, cur ferantur, quid est tandem, di boni! quod laboremus; portus enim praesto est, quoniam mors [ibidem] est aeternum nihil sentiendi receptaculum. Theodorus Lysimacho mortem minitanti: Magnum uero, inquit, effecisti, si cantharidis uim consecutus es. 118. Paullus Persi deprecanti, ne in triumpho duceretur: In tua id quidem potestate est. Multa primo die, quum de ipsa morte quaereremus, non pauca etiam postero, quum ageretur de dolore, sunt dicta de morte, quae qui recordetur, haud sane periculum est, ne non mortem aut optandam aut certe non timendam putet.

XLI. Mihi quidem in uita seruanda uidetur illa lex, quae in Graecorum conuiuiis obtinet: Aut bibat, inquit, aut abeat; et recte. Aut enim fruatur aliquis pariter cum aliis uoluptate potandi aut, ne sobrius in uiolentiam uinolentorum incidat, ante discedat; sic iniurias fortunae, quas ferre nequeas, defugiendo relinquas. Haec eadem, quae Epicurus, totidem uerbis dicit Hieronymus. 119. Quod si ii philosophi, quorum ea sententia est, ut uirtus per se ipsa nihil ualeat, omneque, quod honestum nos et laudabile esse dicimus, id illi cassum quiddam et inani uocis sono decoratum esse dicant, tamen semper beatum censent esse sapientem: quid tandem a Socrate et Platone profectis philosophis faciendum putas? quorum alii tantam praestantiam in bonis animi esse dicunt, ut ab iis corporis et externa obscurentur; alii autem haec ne bona quidem ducunt, in animo reponunt omnia. 120. Quorum controuersiam solebat tanquam honorarius arbiter iudicare Carneades. Nam quum, quaecunque bona Peripateticis, eadem Stoicis commoda uiderentur, neque tamen Peripatetici plus tribuerent diuitiis, bonae ualetudini, ceteris rebus generis eiusdem, quam Stoici;

[ibidem]) *sine uncis* RP. 118. Persi) Persae O. obtinet) optinet R. obtinetur P. discedat) discebat R. 119. ii philosophi) his philosophis RP. omneque) omnesque RP. dicimus) dicamus RP. tamen) et tamen RP. [et] tamen O. profectis) perfectis RP. putas) uides RP. putes O. iis) his RPO. obscurentur) obseruant RP.

quum ea re, non uerbis ponderarentur, causam esse dissidendi negabat. Quare hunc locum ceterarum disciplinarum philosophi quemadmodum obtinere possint, ipsi uiderint. Mihi tamen gratum est, quod de sapientium perpetua bene uiuendi facultate dignum quiddam philosophorum uoce profitentur.

121. Sed quoniam mane est eundum, has quinque dierum disputationes memoria comprehendamus. Equidem me etiam conscripturum arbitror, (ubi enim melius uti possumus hoc, cuicuimodi est, otio?) ad Brutumque nostrum hos libros alteros quinque mittemus, a quo non modo impulsi sumus ad philosophiae scriptiones, uerum etiam lacessiti. In quo quantum ceteris profuturi simus, non facile dixerimus; nostris quidem acerbissimis doloribus uariisque et undique circumfusis molestiis alia nulla potuit inueniri leuatio.

---

120. dissidendi) desiderandi RP. quiddam) quidam RP. 121. philosophiae) *Sic Non. p. 134 et 174.* philosophas *supra ascripto* ic R. philosophicas P. scriptiones) *Sic Non. p. 174.* scriptionem *id. p. 134.* simus) sumus RP.

CORRIGENDA.

P. 15 not. l. extr. ante *descriptionibus* add.: postea sic uiguit) post illa reuiguit *Non. p. 500.*
In nonnullis exemplis litterae exciderunt
– 50 l. 4 ab extr. in *quieto* et l. 3 ab extr. in *mori*,
– 61 l. 19 in *atque* et not. l. 1 in *hoc quidem*,
– 114 not. l. 2 in *descriptio*.

This book should be returned to the Library on the last date stamped below.

A fine of five cents a day is incurred by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

DUE NOV 14 1914

DUE DEC 12 1914

DUE JUN 21 1920

~~DUE NOV 23 1937~~

Lc 38.963
Tusculanarum disputationum libri qu
Widener Library
004889858
3 2044 085 192 029